

T.C.

TOROS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İŞLETME ANA BİLİM DALI

İŞLETME YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**TÜRKİYE EKONOMİSİNDE DİŞA AÇIKLIK-EKONOMİK BÜYÜME
İLİŞKİSİ VE 1980-2016 YILLARI İÇİN EKONOMETRİK ANALİZİ**

Kerem ÖZBEY

DANIŞMAN

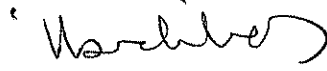
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BOZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EKİM 2018

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Kerem ÖZBEY tarafından hazırlanan "Türkiye Ekonomisinde Dışa Açıklık-Ekonomik Büyüme İlişkisi ve 1980-2016 Yılları İçin Ekonometrik Analizi" başlıklı bu çalışma 10/10/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından İşletme Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

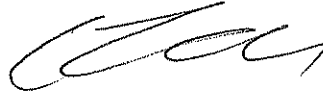

Jüri Başkanı
(Danışman)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BOZ

Jüri Üyesi
Doç. Dr. Erkan AKTAŞ
(Mersin Üniversitesi)

Jüri Üyesi
Dr. Öğr. Cengiz TUNÇ

Savunma Sınav Jürisi Tarafından Tezin İmzalı Nüshasının Teslim Tarihi : 12.11.2018

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Haluk KORKMAZYÜREK
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

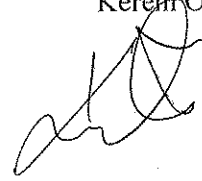
Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmada;

- Sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

10/...10/2018

Kerem ÖZBEY

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE DİŞA AÇIKLIK-EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ VE 1980-2016 YILLARI İÇİN EKONOMETRİK ANALİZİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Kerem ÖZBEY

TOROS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
2018

ÖZET

Bu tez çalışmasının temel amacı, Türkiye ekonomisinde dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin varlığını tespit etmektir. Tez çalışmasında öncelikle Türkiye iktisadi tarihine yer verilmiştir. Tarihsel süreçte uygulanan iktisat politikaları incelenerek, farklı dönemlerde uygulanan politikalar arasındaki neden sonuç ilişkilerinin görülebilmesi amaçlanmıştır. Ardından, literatürde büyüme teorisi hakkında yapılan çalışmalar incelenmiştir. Sonrasında ise Türkiye’de dışa açıklık ile ekonomik büyüme ilişkisinin tespit edilebilmesi için kurulan ekonometrik model, ARDL sınır yaklaşımı yöntemiyle test edilmiştir. Test sonuçları Türkiye’de dışa açıklık ile büyüme arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını göstermiştir. Ayrıca, modelimizde kullandığımız diğer değişkenler olan emek verimliliği ve sabit sermaye yatırımlarının GSYH içerisindeki payı ile büyüme arasında da anlamlı bir ilişki gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye İktisat Tarihi, Ekonomik Büyüme ve Kalkınma, Dışa Açıklık

**THE RELATIONSHIP BETWEEN TRADE OPENNESS AND
ECONOMIC GROWTH IN THE ECONOMY OF TURKEY AND
ECONOMETRIC ANALYSIS FOR THE YEARS OF 1980-2016**

(M. Sc. Thesis)

Kerem ÖZBEY

**TOROS UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCE INSTITUTE**

2018

ABSTRACT

The aim of this study is to find out the existence of relationship between trade openness and economic growth in the economy of Turkey. In this thesis, first place is given to the economic history of Turkey. By examining the economic policies applied in the historical process, it is aim to see the cause and effect relations among the policies applied in the different periods. Then, studies on growth theory in literature have been examined. After that, econometric model established in order to determined the relation among economic growth and openness in Turkey has been tested by ARDL bound test method. Test results show that, there is a significant relation among openness and economic growth in Turkey. Besides, we observed that there is also meaningful relations in economic growth in Turkey with the variables of labor productivity and the percentage of constant capital investments in GDP which we used in the model.

Key Words: Economic History of Turkey, Economic Growth and Development, Openness

TEŞEKKÜR

Çalıőmalarım boyunca değerli yardım ve katkılarıyla beni yönlendiren, kıymetli tecrübelerinden faydalandığım değerli hocalarım Prof. Dr. Haluk KORKMAZYÜREK, Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BOZ ve Doç. Dr. Mert AKTAŞ ile ekonometrik analiz çalışmalarında teknik desteğini esirgemeyen Arő.Gör. Ömür SALTİK'a ve ayrıca manevi destekleriyle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan çok değerli aileme teőekkürü bir borç bilirim.

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ.....	ix
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİNE GENEL BAKIŞ

1. TÜRKİYE EKONOMİSİNE GENEL BAKIŞ.....	4
1.1. Türkiye'nin Demografik Yapısı	10
1.1.1. Demografik yapının iktisadi önemi.....	10
1.2.1. Türkiye'de nüfusun yıllara göre değişimi.....	12
1.1.3. Nüfusun yaşlara göre dağılımı.....	15
1.1.4. Beşeri sermaye-verimlilik ilişkisi ve Türkiye'nin beşeri sermayesi.....	17
1.2. Türkiye Ekonomisi'nin Tarihsel Gelişimi.....	24
1.2.1. 1923-1946 Dönemi.....	27
1.2.2. 1947-1960 Dönemi.....	35
1.2.3. 1961-1979 Dönemi.....	40
1.2.4. 1980-2016 Dönemi.....	46

İKİNCİ BÖLÜM

DIŞ TİCARET-EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ VE 1980-2016 DÖNEMLERİ İÇİN TÜRKİYE ANALİZİ

2. DIŞ TİCARET-EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ ve 1980-2016 DÖNEMLERİ İÇİN TÜRKİYE ANALİZİ.....	77
2.1. Ekonomik Büyüme Kavramı ve Uzun Dönem Ekonomik Büyümenin Unsurları.....	78
2.2. Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Teorileri.....	81
2.3. Açık Ekonomide Büyüme.....	88
2.4. Dış Açıklık-Ekonomik Büyüme İlişkisi Hakkında Yapılmış Ekonometrik Çalışmalar.....	91
2.5. Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Analizi.....	95

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME.....	118
KAYNAKLAR.....	123
ÖZGEÇMİŞ.....	131

TABLolar LİSTESİ

Tablo	Sayfa
Tablo 1.1. Nüfus sayımları ve sonuçları ile yıllık ortalama artış hızları.....	12
Tablo 1.2. Yaş gruplarının toplam nüfus içerisindeki payları.....	16
Tablo 1.3. Eğitim durumuna göre işgücü verileri.....	19
Tablo 1.4. Yıllara göre yaygın eğitim veren kurum ve eğitim alan kursiyer sayıları (2005-2013)....	20
Tablo 1.5. Eğitim düzeylerine göre eğitim harcamaları 2011-2016.....	21
Tablo 1.6. Eğitim göstergelerinin uluslararası karşılaştırması.....	22
Tablo 1.7. Türkiye ekonomisinde makroekonomik uyum süreçleri (1972-1999).....	58
Tablo 1.8. Türkiye'nin dış ticaret politikasının tarihsel gelişimi.....	72
Tablo 4.1. Dışa açıklık bağımsız değişkeni için Augmented Dickey Fuller birim kök testi sonuçları.....	103
Tablo 4.2. Dışa açıklık bağımsız değişkeni için Philips-Perron birim kök testi sonuçları.....	103
Tablo 4.3. Dışa açıklık bağımsız değişkeni için KPSS birim kök testi sonuçları.....	104
Tablo 4.4. Sabit sermaye yatırımları bağımsız değişkeni için Augmented Dickey Fuller birim kök testi sonuçları.....	104
Tablo 4.5. Sabit sermaye yatırımları bağımsız değişkeni için Philips-Perron birim kök testi sonuçları.....	105
Tablo 4.6. Sabit sermaye yatırımları bağımsız değişkeni için KPSS birim kök testi sonuçları.....	105
Tablo 4.7. Emek verimliliği bağımsız değişkeni için Augmented Dickey Fuller birim kök testi sonuçları.....	106
Tablo 4.8. Emek verimliliği bağımsız değişkeni için Philips-Perron birim kök testi sonuçları.....	106
Tablo 4.9. Emek verimliliği bağımsız değişkeni için KPSS birim kök testi sonuçları.....	107
Tablo 4.10. ARDL sınır testi uygun gecikme uzunluğu.....	108
Tablo 4.11. Breusch-Godfrey seri korelasyon LM testi.....	108
Tablo 4.12. ARDL sınır testi kritik değerleri ve hesaplanan değer.....	109
Tablo 4.13. ARDL koentegre form ve uzun dönem katsayıları.....	109
Tablo 4.14. Uzun dönem katsayıları.....	110

Tablo 4.15. Nedensellik ilişkisi tablosu (bağımlı değişken; kişi başına düşen GSYH).....	111
Tablo 4.16. Nedensellik ilişkisi tablosu (bağımlı değişken; yatırımlar).....	111
Tablo 4.17. Nedensellik ilişkisi tablosu (bağımlı değişken; emek verimliliği).....	112
Tablo 4.18. Nedensellik ilişkisi tablosu (bağımlı değişken; dışa açıklık).....	112
Tablo 4.19. Korelasyon Analiz Tablosu.....	113
Tablo 4.20. Kişi başına düşen GSYH ve logaritması alınmış olan karşılık değerleri (1980-2016)....	115
Tablo 4.21. Dışa açıklık ve logaritması alınmış dışa açıklık değerleri (1980-2016).....	116
Tablo 4.22. Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ya oranı ve logaritması alınmış olan değerleri (1980-2016).....	117
Tablo 4.23. Emek verimliliği ve logaritması alınmış olan değerleri (1980-2016).....	118

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik	Sayfa
Grafik 4.1. Dışa açıklık (Logaritması alınmış şekliyle).....	97
Grafik 4.2. Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'deki Payı (Logaritması alınmış şekliyle).....	97
Grafik 4.3. Emek verimliliği (Logaritması alınmış şekliyle).....	98
Grafik 4.4. Kişi başına düşen GSYH (Logaritması alınmış şekliyle).....	98

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden İstiklal Savaşları sonrasında, Osmanlı Devleti'nin merkezi coğrafyasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşadığı iktisadi gelişmeler de yine meydana gelen politik gelişmeler gibi karmaşık olup, gerek bulunduğu coğrafi çevrenin, gerekse dünyanın genelinde meydana gelen gelişmelerin etkisi altında kalmıştır. Kuruluş döneminde kendi iç piyasasına yetecek kadar sanayisi olmayan, genç ve nitelikli nüfusunun önemli bir kısmını savaşlarda kaybetmiş ve yeterli sermaye birikimi olmayan bir ülke tablosuna ilave olarak dünyada meydana gelen ekonomik gelişmelerden de etkilenilmiştir. Sonraki yıllarda da maruz kalınan dışsallıklara özellikle politikacıların kendi tercihleri doğrultusunda yaptıkları uygulamaların ve diğer içsel faktörlerin de eklenmesi yaşanan karmaşık süreçlerin nedenleri olmuştur.

Milli bir ekonominin kurulması ana amacının etrafında şekillenen iktisadi politikaların uygulanmasında kalifiye eleman, fiziki alt yapı ve sermaye gibi zaruri unsurlardan yoksun olunması nedeniyle çeşitli güçlüklerle karşılaşmıştır. Bunun yanında Lozan Anlaşması'nın ekonomik şartlarındaki bir takım zorlamaların da katkısıyla, meşrutiyet döneminden bu yana başarısız olan yerli burjuvazi oluşturulması politikası bir kez daha uygulanamamış yerini, devlet tekellerinde yapılacak fiyat farklılaştırması olanağıyla milli ekonominin korunması için devletçi anlayışa bırakmıştır. Yine de yerli burjuvazi amacından vazgeçilmemiş, liman işletmelerinin yerli işletmelere verilmesi gibi bazı uygulamalarla yerli sermayenin ekonomide faal olması için çaba gösterilmiştir.

Kuruluş döneminde sanayinin neredeyse olmayışı ve ihracatın neredeyse tamamının tarım sektörü tarafından gerçekleştiriliyor olması, tarımın desteklenmesini gerekli kılmıştır. Sanayi sektöründe faaliyet gösteren yerli sermayenin desteklenmesi için öncelikle Teşviki Sanayi Kanunu yürürlüğe konulmuş, devlet tekelinde işletilen bazı sanayi kuruluşları daha sonra özel sektöre devredilmiş ve özel sektörün finansman ihtiyacının karşılanması için Sınai ve Maden Bankası'nın kurulması gibi bir takım faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Ancak devam eden kapitülasyonlar ve 1929 yılındaki Büyük Buhran nedeniyle yerli sanayi rekabetçi bir yapıya ulaşamamıştır.

1929 Büyük Buhran'ın ardından dünyada yayılan Keynesyen anlayışa rağmen Türkiye'de denk bütçe politikası uygulanmış, devam eden korumacı politikalar vasıtasıyla ekonomi ivme kazanmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı döneminde bu ivme bozulmuş,

dünyada meydana gelen gelişmelere karşı alınan önlemler nedeniyle yüksek enflasyonlu yıllar başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyada serbest ticaret anlayışı yeniden hakim olmaya başlarken, Türkiye de içe dönük ekonomi anlayışından uzaklaşmıştır. İlerleyen yıllar içerisinde korumacı politikalar yerini çeşitli alanlarda serbestleşmelere bırakmış, silah altında tutulan erkek nüfusunun savaşın ardından yeniden iş gücüne katılmasıyla üretimde artış yakalanmıştır. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) üyeliklerinin gerçekleşmesini takiben devletçi politikalar terk edilmiş, Marshall yardımlarından sağlanan fonlar ile tarım makinaları ithalatı yapılarak bu sektöre destek sağlanmıştır.

1950'den sonraki dönemlerde yaşanan döviz darboğazları ve ekonomik durgunluklar ile birlikte, belirli aralıklarla uygulanmak zorunda kalınacak olan devalüasyonlar yapılmıştır. İhraç mallarına olan talebin azalması ve döviz gelirinin azalmasıyla beraber tekrar ithal ikameci politikalara yönelme yaşanmış, yeniden serbestleşme denemelerinin başlaması ise 1958'deki bir başka devalüasyona kadar gerçekleşmemiştir. 1960'a kadar yaşanan gelişmeler sonucunda ekonomide üretim ithalata bağımlı hale gelmiştir.

1960'tan sonra planlı döneme tekrar dönüş yaşanmış, yatırımlar üzerinde hazırlanan kalkınma planları belirleyici olmuştur. Yerli sanayi, teknoloji ve girdilerde dışa bağımlılığın devam etmesi ile birlikte üretim ölçeklerinde ve kalitede uluslararası rekabet gücü istenilen seviyeye ulaşamamıştır. İthal ikamesinin uygulandığı bu yıllarda ithalatın GSYH içerisindeki payı giderek artmış, temelde tarım ihracatına dayalı döviz geliri ithalat giderini karşılamada yetersiz kalmıştır. İthalat giderinin finansmanı ise dış yardımlar ve dış borçlarla karşılanmaya çalışılmıştır.

1980'lerle beraber küreselleşme yolunda hız kazanan dünyada politika tercihleri ticari ve finansal serbestleşme yönünde olurken, bu dönemde Türkiye de dünyanın büyük kısmıyla aynı doğrultuda hareket ederek, dış ticaret ve sermaye hareketlerini serbestleştirmiştir. Çalışmamızın amacı; Türkiye'de dış ticaretin serbestleşmesinin ardından ekonominin dışa açıklığının büyüme üzerinde etkisinin olup olmadığının, etkisi varsa hangi yönde olduğunun saptanmasıdır.

Çalışmamıza Türkiye ekonomisinin genel analizi ile başlanacak olup bu kapsamda önce demografik yapı incelenecektir. Bu kısımda Türkiye'de insan unsurunun nicelik ve nitelik açısından günümüze kadar nasıl bir gelişim içerisinde olduğu hakkında açıklamalarda

bulunacaktır. İnsan kaynağının gelişiminin incelenmesinin nedeni, ekonometrik analiz bölümünde kullanacağımız bağımsız değişkenlerden birisinin “emek verimliliği” olmasıdır.

Demografik yapı hakkındaki açıklamaların ardından iktisadi tarihimize genel bir bakış yapılacaktır. Tarihsel süreç içerisinde Türkiye ekonomisinde yaşanan gelişmeler belirlenen dönemler içerisinde ayrı ayrı ele alınacaktır. Bu dönemlerin analiz edilmesinin sonucunda, günümüze kadar uygulanan dış ticaret politikaları ve bu politikaların uygulanmasındaki belirleyici unsurlar ortaya konulacaktır.

İkinci bölümde ilk olarak dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki literatür taramalarından yararlanılarak açıklanacaktır. Bu kapsamda öncelikle; klasik ve neoklasik dış ticaret teorileri ve bunlara yapılan katkılar, ithal ikameci uygulamalar ve ihracata yönelik büyüme stratejileri ile yeni büyüme modelleri açısından dış ticaret-büyüme ilişkisinden bahsedilecektir. Bunların ardından dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi hakkında daha önce yapılmış ekonometrik çalışmalara yer verilecektir.

Devamında Türkiye için bu ilişki, kuracağımız ekonometrik model üzerinden nedensellik analizi ile açıklanmaya çalışılacaktır. Başlangıç olarak, testimizde kullanacağımız bağımlı ve bağımsız değişkenler hakkında bilgi verilecektir. Ardından yapacağımız testlerin içeriği hakkında bilgi verilip sonuçları değerlendirilecek ve sonuç bölümünde bu bulgulardan hareketle politika önerilerinde bulunulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE EKONOMİSİNE GENEL BAKIŞ

1. TÜRKİYE EKONOMİSİNE GENEL BAKIŞ

Türkiye Cumhuriyeti; Osmanlı Devleti'nin merkezi coğrafyası üzerinde kurulmuş olması, temel kurumlarının Osmanlı kurumlarının devamı şeklinde faaliyetlerini kuruluş yıllarında da sürdürmesi, kurucularının bağımsızlık savaşı öncesinde Osmanlı teşkilatlarında eğitim görmesi ve görev yapmış olması, toplum yapısının yaşanmış olan bazı göç hareketlerine rağmen değişmemiş olması gibi nedenlerle aslında birçok açıdan Osmanlı Devleti'nin devamı olan özellikler taşımaktadır. Bu sebeple Türkiye iktisadi tarihi üzerine yapılmış çalışmalara Osmanlı Devleti'nin son yılları da dahil edilir. Bu dönemin çalışmalara dahil edilmesinin diğer bir nedeni de Türkiye'nin günümüz iktisadi yapılarının temelde 19. asırdaki Sanayi Devrimi sonrasında şekil almaya başlamasıdır.

Sanayi Devrimi'nin ardından şekil almaya başlayan iktisadi yapılar sadece Türkiye veya dönem itibariyle Osmanlı Devleti için geçerli değildir. Dünyanın geneli bu yeni gelişmelere ayak uydurmak ve meydana gelen endüstriyel artık değer fazlasından yararlanabilmek için az ya da çok değişiklikler ve yenilikler yapmışlardır. Ortaçağ sonrasında hakim paradigma haline gelen merkantilizm, dönemin sömürge sahibi ülkeleri olan İspanya ve Portekiz'in ardından Fransa, İngiltere ve Almanya'da sanayici, ticari ve devletçi temellerde kabul görmüştür. (Kök, 2013: 40-45)

Güçlü bir devlet için güçlü hazine gerekiyor olması nedeniyle cari işlem fazlasının refah için gerekli görülmesi, ihracatçı sektörlerin devlet tarafından desteklenmesini beraberinde getirmiş ve devlet ile tacirler arasında gelişen çıkar birliği ortaya bir yandan giderek zenginleşirken diğer yandan siyasi baskı gücü kazanan üretici ve tüccar sınıfını çıkarmıştır¹. (Kök, 2013:, 57-58) Bu sınıfın güç kazanmasındaki bir başka etken de monarşilerden kilise ve senyörlere karşı destek almaları olmuştur. İlerleyen yıllarda bu durum politika ve devlet yönetiminde etkisini daha fazla gösterecek bir hal almıştır.

---

¹Burada söz edilen toplumsal sınıf burjuvazi olarak da adlandırılmaktadır. Sürekli ihracat fazlası verme amacı ile müdahalelerde bulunan Batı Avrupa ekonomilerinde burjuva sınıfının faaliyetlerinin iktisadi politikalar kapsamında korunması bu sınıfta ve bu ülkelerde sermaye birikiminin oluşmasına yol açmış ve bu durum ilerleyen yıllarda gerçekleşecek Sanayi Devrimi'ne giden yolu açmıştır.

İngiltere’de büyük çiftliklerde uygulanmaya başlanan yeni tarım tekniklerinin köylü sınıfını ortadan kaldırmasından sonra dış ticaretteki alım satımları arttırabilmek için merkantilist politikalar terk edilmeye başlarken, Fransa’da bu yeni tekniklerin uygulanmıyor olması ve vergi yükünün tarımda oldukça yüksek olması merkantilizme tepki olarak bir başka paradigma olan fizyokrasinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. (Eren, 2015: 7-8) Fizyokrazi ile birlikte tek üretken sektör olarak kabul gören tarıma daha çok önem verilmiş, ayrıca bu dönemde liberal politikalar da zamanla daha fazla kabul görmeye başlamıştır. Fransız İhtilali sonrasında malikane sisteminin çökmesi açık tarla modelinden uzaklaşarak çitleme uygulamasını başlatmış ve bu model Hollanda ve İngiltere ile birlikte diğer ülkelerde de yaygın bir şekilde kabul görmeye başlamıştır. Bu durum bir kısım senyörlerin güç kaybederken bir kısmının ise tüccar (burjuva) sınıf ile beraber yeni girişimciler haline gelerek mülkiyet genişlemesi yoluyla daha çok tarım arazisine sahip olmalarına yol açmıştır. (Torun, 2003: 187-188)

Sermaye birikimine sahip olan burjuva sınıfı yeniliklere açık düşünce yapısı ile de dönemin yönetici ve senyör sınıflarından farklılık gösteriyordu. Bilimsel, ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda; pozitivizm, kapitalizm, laisizm ve liberalizm düşüncelerinin bu kesimde kabul görmesi yenilikleri teşvik etmiş ve desteklemiş olmanın yanında onlardan yararlanabilmelerine de neden olmuştur. 17. Yüzyıl sonlarında tarımda görülen; iz suretiyle derin tarla sürme, makinalar ile ekim yapma, hayvanları suni yemle besleme, drenaj yöntemi ile tarla sulama gibi yenilikler verimliliği büyük ölçüde arttırmış ve az iş gücü ile eskisinden daha fazla mahsul elde etme imkanı sağlamıştır. (Zeytinoğlu, 1993’ten aktaran Torun, 2003: 188)

Bu uygulamaların özellikle İngiltere’de ortaya çıkarak yaygınlaşması, 18. Yüzyılın ikinci yarısında Sanayi Devrimi’nin burada ortaya çıkmasının yanında toplumun da tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişine vesile olmuştur. 17. Yüzyılda ortaya çıkan tarımsal gelişmelerin uygulamalarının yaygınlaşması daha önce de belirtildiği gibi tarımda ortaya çıkan fazla iş gücünün kentlere göç etmesine neden olmuş, bu göçler ile birlikte Avrupa’da mevcut kentler büyüyüp genişlerken yeni kentler de ortaya çıkmıştır. Yine bu kentlere gelen göçler sanayi için ucuz iş gücünü de beraberinde getirmiştir.

19. Yüzyılda tarımsal kapitalizm aşamasını yavaş yavaş tamamlayan Avrupa ülkeleri sanayi kapitalizmine de geçiş yapmaya başlamıştır. Nitekim Sanayi Devrimi, yalnızca buhar ile çalışan motorun icadı ile üretimin seri ve yüksek miktarda yapılmasından ibaret değildir.

Buharın imalat ve maden işleminin yanında gemilere de uyarlanarak buhar motorlu gemilerin üretilmesi deniz ulaşımını geliştirerek, çok sayıda insanın ve büyük miktarda ticari malların uzak ülkelere taşınabilmesine olanak sağlayarak da iktisadi yaşamın gelişimini hızlandırmıştır. (Torun, 2003: 191) Batı ekonomilerinde üretilen malların arz fazlası oluşturacak kadar bollaşması ve bu arz fazlalarının yine Endüstriyel Devrim'in ürünlerinden olan dönemin ileri teknolojisi gemilerle birçok ülkeye ihraç edilebilmesi, hem iç tüketim hem de ihracat gelirleri yoluyla Avrupa'da refahı daha üst düzeylere çıkartmıştır.

Sanayi kapitalizmi anlayışı Avrupa'da yayılırken yükselen devletler bu akıma dahil olmuşlardır. Fransa ve İngiltere'nin ardından Almanya ve ABD gibi güçlü devletler kendi topraklarında yeniden yapılanmalara gitmişlerdir. Diğer pazarları kendi mallarına ve hizmetlerine açarak ölçek ekonomisinin maliyeti düşürücü etkisinden faydalanmışlar ve deniz aşırı ülkelerde kendilerine ucuz hammadde kaynakları yaratmışlardır. Devamında, sermaye için karlı ve güvenli yatırım alanları bulma ihtiyacı devreye girmiştir. Çünkü bu ülkelerin kendi topraklarında sermaye getirisi giderek azalırken, geniş topraklara sahip güçsüz ülkelerde karlar oldukça yüksek durumdaydı. Bu amaç doğrultusunda bu ülkelerin çeşitli araçlarla baskı altına alınması ve ele geçirilmesi gerekli görülüyordu. (Kazgan, 2004: 13-41)

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Avrupa'nın önde gelen ülkeleri bir yandan mamul mallar için yeni pazarlar bulurken diğer taraftan da ithalat için ucuz gıda maddeleri ve üretimde gerekli hammadde kaynakları arayışındaydı. Sanayi Devrimi'nden sonra sanayileşen ülkeler arasındaki ilişkiler güçlenme süreci içerisindeyken, Batı Avrupa ülkeleri ile üçüncü dünya ülkeleri arasındaki mamul mallar-tarımsal mallar ticareti oldukça hızlı bir biçimde genişleyerek önemli miktarlara ulaşmıştır. İlerleyen yıllarda deniz taşımacılığında gerçekleşen teknolojik gelişme, bu ticaretin gelişmesini daha da hızlandırmıştır. (Pamuk, 2007: 4-5)

Sanayi devrimi ile sanayi kapitalizminin başlamasından önceki dönemde Osmanlı ekonomisi, devletin merkezi gücünü korumaya çalıştığı bir politik sürecin içerisindeydi. Başta başkent İstanbul olmak üzere büyük kentlerin iâşe meselesi merkezi otoritenin korunması ve ordu ihtiyaçlarının tedariki açısından büyük önem taşımaktaydı. Bu öncelik dış ticarete ithalat ile ihracat konularında takınılan tutumlar arasında da farklılıklar doğurmuştur. Merkantilist esaslı düşünce ile Avrupa'da ihracatı teşvik eden politikalar uygulanırken, kısıtlı üretim olanakları ve geniş bir coğrafyaya sahip olan Osmanlı Devleti'nde ihtiyaç duyulan malların ithalatı iç piyasada oluşabilecek kıtlıkları önlemek için serbest bırakılıyor, ihracata

ise sadece iç talep karşılandıktan sonra müsaade ediliyor hatta zaman zaman malların yurtdışına çıkışı engelleniyordu². Ayrıca doğu ve batı ülkelerinden ithal edilen malların iç piyasada yerli üreticiler üzerindeki olumsuz etkileri de göz ardı ediliyordu. (Pamuk, 2014: 54-58)

Avrupa'nın ekonomik ve siyasi faaliyetlerini merkantilizm olgusuyla sürdürdüğü dönemde kapitülasyonları başlatan Osmanlı Devleti, bu yeni sermaye birikim sürecine katılamamıştır. Kapitülasyonlar kapsamında verilen bu tavizler giderek tek taraflı kopartılmış bir faydalanmaya dönüşmüştür. Avrupa'ya bu çerçevede eklenen İstanbul, İzmir, Beyrut gibi kentler artan ithalat ve hammaddeye dayalı ihracat yoluyla birer koloni haline geliyor, mali ve parasal açıdan da ayrıca etkileniyordu. (Kazgan, 2004: 13-41)

İç piyasada imtiyaz tanınan yabancı tüccarların faaliyet göstermesi ile birlikte yabancı ülke paraları da serbestçe kullanılır hale gelmişti. Sömürgelerinden elde ettikleri gümüşler ile Osmanlı piyasasına giriş yapan bu tüccarlar, paranın ayarını düşürerek piyasaya sürüyor ve emisyon hacmini arttırmak suretiyle Osmanlı Akçesi'nin değer kaybetmesine neden oluyorlardı. (Karta, 2013: 169) Egemenlik unsurlarıyla çelişen bir diğer mesele de kapitülasyonlardan faydalanan yabancı tüccarların Osmanlı sınırları içerisinde herhangi bir engellemeye maruz kalmadan dolaşabilmeleri ve aralarındaki uyuşmazlıkları kendi mahkemelerini kurarak burada sonuçlandırmalarıdır.

19. Yüzyıla girildiğinde Avrupa'da liberal görüş giderek daha çok kabul görürken, Osmanlı Devleti kısıtlı bütçesiyle üreticileri güçlendirebilmek için yol yapımı ve bataklık kurutulması gibi altyapı yatırımları yapmaktaydı . Bu dönemde 1858 Arazi Kanunnamesi ile tarımda özel mülkiyete geçiş için adım atılmış, çiftçiye devlet tarafından kredi verilmiş, üretimde modern araç kullanımının yaygınlaşması için bu sınıftaki yatırım mallarının ithalatında gümrük vergisi kaldırılmıştır. Yaşamakta olan olumsuz koşullar içinde uygulanan bu politikalar beklenen sonuçları vermiş; 1888-1911 yılları arasında hububat üretiminde %51, tütün üretiminde %191, incir üretiminde %122, fındık üretiminde %217, ipek kozası üretiminde %122 ve pamuk üretiminde (Adana bölgesi) %472 artış sağlanmıştır. Sanayinin büyük kısmı insan gücüne dayalı olsa da dokuma sanayi ülke ihtiyaçlarını karşılayacak düzeye erişmiş, hatta Avrupa pazarına açılarak alıcı bulmuş fakat bunlar Sanayi Devrimi'nin

---

²Buradan da anlaşılacağı gibi Avrupa'da ihracatı destekleyen ve ithalatı kısıtlamaya çalışan merkantilist politikalar uygulamadıkça, Osmanlı Devleti'nde bunun tersi bir işleyiş sürdürülmekteydi. Bu durum Osmanlı'da sanayinin gelişimi için gerekli sermayenin birikimini engellemiştir.

yaşandığı dönemde gerçekleştiği için ilerleme kaydedemediği gibi dış pazarlarda tutunamamıştır: (Yıldırım, 2011: 314-316)

Osmanlı Devleti'nin ekonomisi bu dönemde üretim düzeyi, sermaye birikimi ve teknolojik gelişme yönüyle durgunluk içerisinde bulunmaktaydı. İstanbul, Bursa, Amasya, Diyarbakır, Halep ve Şam gibi merkezlerde özellikle iplik eğirme ve kumaş dokuma faaliyetlerinde gerilemeler yaşanmaktaydı. Küçük imalathane sahipleri ve lonca çalışanları, ithal malların yarattığı rekabetten ötürü 19. Yüzyıl boyunca şikayetçi olmuştur. rekabet gücünün bir miktar da olsa dengelenebilmesi ise ancak ücret düzeyindeki düşüşle mümkün hale gelmiştir. (Pamuk, 1994: 11-21)

19. yüzyılda henüz tamamen sömürgeleşmiş devletler arasına katılmamış olan Osmanlı, bu yarışa sonradan başlayan Almanya için de cazibe merkezi olmasına neden olmuştur. 19.yüzyılın ikinci yarısında Alman sermayesi ile İç Anadolu ve Makedonya, Fransız sermayesi ile Batı Anadolu, Makedonya ve Suriye'de demiryolu yapımı işlerine girişilmiştir. Bu demiryollarının yapımı ile Osmanlı topraklarında limanlardan uzak konumda bulunan bölgelerin dünya pazarlarına kazandırılması gerçekleştirilmiştir. (Pamuk, 1994: 35-37)

Bu yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Avrupa'yla olan dış ticareti hacmi giderek genişlemiştir. Dünya ekonomisiyle bütünleşmenin hızlandığı bu dönemde önce İngiltere'yle imzalanan ardından diğer Avrupa ülkelerini kapsayacak şekilde genişletilen 1838 Ticaret Anlaşması ile Avrupa sermayesi ekonomiye giderek daha hakim olmuştur. Anlaşma ile birlikte ithalatta %5, ihracatta %12 ve transit ticarete %3 vergi uygulanmaya başlamıştır. Dış ticaret hacminin artmasıyla beraber yaygınlaşan ticaretin sonucunda bir yandan ithal ürünlerle rekabet etmekte zorlanan el zanaatları son derece zarar görmüş, diğer taraftan ise iç talebin yanında dış talebi de karşılamaya çalışan tarımsal üretimin bileşimlerinde değişimler yaşanmıştır. (Kıray, 1993: 66-75)

1.Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede Osmanlı ekonomisinin insan gücüne dayalı küçük imalat sanayisi ile sınırlı olanaklara sahip makineleşmemiş tarımı, açık piyasa şeklinde işleyen ekonomide başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinin büyük ölçekli üretim yaparak üretilen malları kolayca İstanbul, Trabzon, Samsun, Beyrut ve Selanik gibi metropol kentlere ulaştırabilmesi sonucu pazarda rekabet edemeyecek duruma düşmüştür. Bunun neticesinde, toplumsal refahı artan bir Avrupa karşısında halkı giderek yoksullaşan bir Osmanlı Devleti tablosu meydana gelmiştir. (Boratav, 2012: 19-29)

20. yüzyılın başlarında Osmanlı ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan dış ticaret ile yabancı sermayeye açık ve dış borçlar nedeniyle iktisadi ve siyasi açıdan diğer ülkelere bağımlı bir durumda bulunmaktaydı. Buna karşın; ülkenin tamamen sömürge haline gelmemiş olması, merkezi devletin ve bürokrasinin toplumun diğer sınıfları karşısındaki üstünlüğünü sürdürmesi, topraklar üzerinde emperyalist devletlerin rekabet halinde oluşu ve tarımsal yapıdaki küçük ve orta köylülük durumu Osmanlı Devleti'ni diğer pek çok gelişmemiş ülkeden farklılaştırmaktaydı. (Pamuk, 1994: 159-162)

Merkezi devlet ile taşra arasındaki güç dengeleri Osmanlı kurumsal yapısının her dönemde en önemli özelliklerinden birisi olmuştur. Bu durum Avrupa devletleri ve sermayesinin Osmanlı ekonomisiyle olan karşılıklı ilişkisini, tüccarlar veya toprak sahibi gibi merkezi devlete karşı kullanabilecekleri unsurlar yerine merkezi devletin rızasını alarak veya baskı uygulayarak yürütmesine neden olmuştur. Ayrıca emperyalist devletler arasında süren rekabet, politik ve iktisadi açıdan merkezi bürokrasiye belirli bir hareket alanı sağlamış ve bu sayede tek bir devlete hiçbir zaman bağımlılık söz konusu olmamıştır. (Pamuk, 1994: 159-162)

Bunun yanında tarımsal kesimde yaygın olan küçük üreticiliğin varlığı, merkezi devlet açısından tarımsal gelir artışına el koyma imkanı sağlamaktaydı. Merkezi devlet de hem mali tabanını korumak için hem de toprağa bağlı güçlenen yerel unsurları önlemek için 19. Yüzyıl boyunca küçük üreticileri desteklemiştir. Ayrıca kaybedilen topraklardan Anadolu'ya göç eden nüfusun aile işletmeleri çerçevesinde boş topraklara yerleştirilmesi, hem tarımsal üretimde önemli miktarda artışlar sağlamış hem de küçük ve orta ölçekli işletmelerin konumunu güçlendirmiştir. (Pamuk, 1994: 159-162)

1. Dünya Savaşı ve ardından yaşanan İstiklal Savaşları'nın ardından Osmanlı Devleti sona ererken, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin elinde daha önceki savaşların da yorgunluğunu ve yıpranmışlığını taşıyan bir insan gücü bulunmaktaydı. Yaşanan savaşlarda, başta genç ve nitelikli insanlar olmak üzere halkının önemli bir kısmını kaybetmiş bir toplum gerçeği, tahrip olmuş olan ekonominin de yeniden ayağa kaldırılmasında büyük bir engel oluşturmaktaydı.

1.1. Türkiye'nin Demografik Yapısı

İnsan faktörü, ekonomik gelişmede hem araç hem de amaç olarak çok büyük önem taşımaktadır. Buradan hareketle, nüfusun miktarı, yaş gruplarına göre dağılımı, nüfus artış hızı gibi konular bir ülkenin ekonomik yapısı hakkında fikir sahibi olmamıza yardımcı olur. (Başol, 2012: 31) Bu nedenle Türkiye'nin ekonomik yapısını anlamamız ve ekonomiyle ilgili tahmin ve yorumlarımızı daha tutarlı yapabilmemiz açısından başlangıçta Türkiye'nin demografik yapısını ele alacağız.

1.1.1. Demografik yapının iktisadi önemi

Demografik yapı ifadesi, dünyada veya belirli bir bölgedeki nüfusun durumunu ve dinamik özelliklerinin tümünü içermektedir. Nüfusu, bir arazi parçası üzerinde yerleşmiş olarak yaşayan insanlar topluluğu olarak tanımlamak mümkündür. (Başol, 2012: 31) Dolayısıyla insanların; sayısı, artış hızı, yaşı, cinsiyeti, yaşam alanları (coğrafi ve kentleşme açısından) ve göçler gibi konular, nüfusun durumu ve özellikleri olarak incelenmektedir.

İktisadi olarak nüfusun durumu ve özellikleri farklı açılardan önem taşır. Sosyal bir bilim olan iktisadın asıl konusu insanların ve toplumların faaliyetleri üzerinedir. Bu nedenle nüfus veya beşeri sermayenin durumu olarak da niteleyebileceğimiz demografik yapı, insanın hem üretici hem de tüketici rollerinde olduğu ekonomide çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bununla alakalı olarak büyüme teorileri de belirtilen rolleri kapsayacak şekilde insan faktörünü görüşlerine dahil etmişlerdir. İnsan faktörüne verilen roller; Smith'te iş bölümü ve uzmanlaşma ile artan getiri ilişkisi, Ricardo ve Marks'ta elde edilen hasılanın bölüşümü, Malthus'ta kişi başı gelir ve nüfus ilişkisi, Keynesyen kökenli Harrod-Domar modelinde talep unsuru. Neoklasik modelde ise üretim faktörü biçimindedir. (Ay, 2007: 8-12)

İktisadi literatürde yer alan içsel büyüme teorileri de içeriklerinde beşeri faktörlere yer veren açıklamalar yapmışlardır. 1980 sonrasında ortaya çıkan içsel büyüme modeli, ekonomik büyümeyi piyasa mekanizması içerisinde faaliyet gösteren ekonomik güçlerin içsel olarak belirlediğini varsayar. Bir örnekle açıklanacak olursa; Arrow, teknik gelişme ve büyümenin kaynağının öğrenme ve kazanılan deneyimler olduğunu ileri sürmüştür. Yine aynı akımdan Romer, ekonominin bilgi birikiminin zamanla artmasının büyümeye yol açacağı açıklamalarıyla insan faktörüne atıfta bulunmuştur. (Ay, 2007: 13-15) Buna göre ekonominin büyümesi için beşeri sermayenin artırılması ve böylece yeni teknolojilerle yeni üretim araçlarının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle bazı içsel büyüme modellerinde AR-GE

veya eğitim destekleri ile yenilikler için uygulanabilecek teşvik sistemleri de yer almaktadır. (Şimşek ve Kadılar, 2010: 116)

Ekonomide insanın üretici olarak rolü, mal ve hizmet üretiminde toprak, sermaye, emek veya bunların birden fazlasına birlikte sahip olarak yer almasıdır. Tüketici rolü ise talep ve talebe bağlı olarak arzın belirlenmesi şeklindedir. İki farklı açıdan da rollerdeki belirleyici unsurlar demografik yapıdan ileri gelmektedir. Bu kapsamda bilgiyi bir üretim faktörü olarak emek ve sermaye açılarından ele almak mümkündür. Emek açısından bilgi, bir takım çalışmalarla sahip olunan ve artarak süren bir birikim sürecinin girdisi olup farklı yollar üzerinden emek verimliliği üzerinde etkilidir. Sermaye açısından bilgi; yine sahip olunan bir birikim olarak kabul edilebilmesinin yanında; yeni bir fikir ve bu fikrin ortaya çıkartabileceği yeni araç gereçler ile yöntemlerin, mal ve hizmet üretimi sürecinde kullanılması olarak açıklanabilir.

İnsanın üretici olarak rolünün uzun dönemli ekonomik büyümeyle de ilişkisi vardır. Özellikle içsel büyüme teorisi yaklaşımında, yeni teknolojilerin üretiminin yanında beşeri sermaye faktörüne özel bir önem verilmektedir. Bir ülkenin beşeri sermayesinin artırılmasının yeni teknolojinin ve verimli üretim araçlarının geliştirilmesi yoluyla ekonomik büyüme katkı sunacağı belirtilmektedir. (Şimşek ve Kadılar, 2010: 116) Bir başka deyişle beşeri sermaye ekonomik büyüme üzerinde; fiziki sermayenin verimliliğini artırma, istihdama olanak sağlama ile teknolojik gelişme ve yayılma imkanları sağlama şeklinde etkilerde bulunmaktadır. (Çakmak ve Gümüş, 2005: 61) Ayrıca Lucas'a göre bireyin beşeri sermayesini artırması, kendi bireysel verimliliğinin yanısıra diğer üretim faktörlerinin verimliliklerini de olumlu etkilediğini ileri sürmüştür. (Kibritçioğlu, 1998: 224'ten aktaran Özel, 2012: 68)

Beşeri sermaye ile ekonomik büyüme ilişkisini ele alan birçok ampirik çalışma, aralarında pozitif ve güçlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Türkiye üzerinde; Güngör (1997), Canpolat (2000), Ergen (1999), Çoban (2003), Kar ve Ağır (2003), Bozkurt ve Doğan (2003), Kar ve Taban (2003) gibi iktisatçılarca yapılmış olan çalışmalar da yine aynı sonuca ulaşmıştır. (Kar ve Taban, 2006: 163-164)

Bahsi geçen teorilere ve ampirik çalışmalara dayanarak ekonomik büyüme üzerinde demografik yapının, Barro'nun açıklamasıyla; öğrenme, yetenek, bilgi yayılımı ve bunlara bağlı olarak da verimliliği artırması yoluyla pozitif etkide bulunabileceğini söyleyebiliriz.

(Kar ve Taban, 2006: 163) Çalışmamızda ise demografik yapının büyüme üzerindeki etkisini nüfus ve GSYH ilişkisi üzerinden verimlilik açısından ele alacağız.

1.1.2. Türkiye’de nüfusun yıllara göre değişimi

Türkiye nüfusu Osmanlı Devleti’nin son yıllarında meydana gelen gelişmeler nedeniyle İstiklal Savaşları’nın bitimine kadar azalma göstermiş, devamında yıllar itibariyle çeşitli dönüşümler yaşamıştır. Tablo 1.1.’de yıllar itibariyle nüfus sayımı sonuçları verilmiştir.

Tablo 1.1. Nüfus sayımları ve sonuçları ile yıllık ortalama artış hızları.

Yıl	Nüfus	Yıllık Ortalama Artış / Yıllık Artış (%)
1927	13.648.987	-
1935	16.158.567	2,29
1940	17.821.543	2,05
1945	18.790.987	1,08
1950	20.947.155	2,29
1955	24.065.543	2,97
1960	27.755.532	3,06
1965	31.391.651	2,62
1970	35.605.653	2,68
1975	40.348.789	2,66
1980	44.737.321	2,17
1985	50.664.654	2,64
1990	56.473.653	2,29
2000	67.804.543	2,00
2007	70.586.256	0,58
2008	71.517.100	1,31
2009	72.561.312	1,48
2010	73.722.988	1,60
2011	74.724.269	1,35
2012	75.627.384	1,20
2013	76.667.864	1,37
2014	77.695.904	1,34
2015	78.741.053	1,34
2016	79.814.871	1,36

Kaynak: TÜİK İstatistikler 1923-2013. Sayfa:5-6’da Yer Alan Veriler ve TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059’den Yararlanılarak Hazırlanmıştır. Erişim: 14 Haziran 2015. Alınmıştır.

1914 Yılında Türkiye’nin bugünkü sınırları içerisindeki (Kars ve Ardahan ile beraber) nüfusu hakkındaki araştırmalar Vedat Eldem, McCarthy ve Shorter gibi nüfus bilimciler tarafından yapılarak, 15,8-17 milyon aralığında tahmin edilmiş olduğundan yola çıkarak bu tarihteki nüfusu ortalama 16,5 milyon kişi olarak kabul edebiliriz. (Pamuk, 2014: 64) Tablo-1’de nüfus sayım sonuçları ile yıllık nüfus artışları yer almaktadır. 2014 yılı verilerine göre nüfusu 77,6 milyon kişi olan Türkiye’de, cumhuriyet tarihinin ilk nüfus sayımı 1927 yılında gerçekleştirilmiştir. Planlı ekonomiye geçişin öncesinde yapıldığı için de önem taşıyan sayım

sonuçları 4 Kasım 1927'de 13,6 milyon kişi olarak açıklanmıştır³. 1927 yılındaki rakamlar üzerinden hareket ederek Türkiye'nin, 2 milyar civarında olan dünya nüfusunun %0,7'sini barındırdığı sonucuna ulaşılabilir.

1914 ve 1927 verileri birlikte değerlendirildiğine dikkat çeken husus nüfustaki belirgin azalıştır. Yaklaşık 2,9 milyon kişilik kayıp aşağı yukarı %17,5 civarında azalmaya karşılık gelmektedir. Bu azalmanın nedenleri; savaşlarda verilen kayıplar ile savaş sırasında yaşanan, sınırların daralması ve anlaşmalar kapsamında gerçekleşen göçler olarak gösterilebilir. Ancak dönemin kayıtları hakkında sağlıklı bilgi elde edilemediğinden kesin sayıların hesaplanması güçtür. (Pamuk, 2014: 64-65)

İkinci nüfus sayımı 1935'te gerçekleşmiştir. 1927 öncesi nüfusu hakkında kesin bilgi bulunmadığı için bu dönemin artış hızı hesaplanamazken, 1927-1935 arasındaki yıllık ortalama nüfus artış hızı %2,3 civarında gerçekleşmiştir. Ülkeye giren göçmenler ile gizlenen nüfus birlikte hesaplandığında artışın 1,9 milyon kişi olduğu kabul edilebilir. (Başol, 2012: 33)

Nüfus artış hızı 1935 ile birlikte ivme kazanarak 1935-1940 yıllarında, yıllık ortalama %2,05'e yükselmiştir. Kazanılan bu ivmenin arkasındaki tek neden doğal nüfus artışı değildir. Bu dönemde ülkemize gelen 120 bin civarındaki göçmen ile asıl önemli neden olan Hatay'ın ilhaki, ülke nüfusunda önemli artışa sebep olmuştur. Neticede, 1940 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre 17,8 milyon kişiye ulaşılmıştır.

1940-1945 dönemi İkinci Dünya Savaşı'nı içeren bir dönem olmuştur. Türkiye savaşta tarafsızlığını korusa da baba olabilecek yaştaki erkek nüfusun ülke güvenliği açısından silah altında tutulması nüfus artış hızını düşürmüştür. 1945 sayımının sonucunun 18,7 milyon kişi çıkması, dönemin yıllık ortalama nüfus artış hızının %1,08 olduğunu göstermektedir.

1945-1950 yılları savaş sonrası dönem olduğundan, sivil hayata dönen erkekler ile birlikte yeni evlilikler ve bunlarla beraber doğumlar artış göstermiş, bu artışa mevcut evli çiftlerdeki doğumlar da katılmıştır. Bu dönemin yıllık ortalama nüfus artış hızı, 1950 sayımları ile nüfusu 20,9 milyon kişiye yükselen Türkiye'de %2,29 olarak gerçekleşmiştir. Bu yıllarda ülkeye gelen 75 bin civarındaki göçmen ile harp yıllarında kıtlığı yaşanan ilaçların

---

³1927 yılındaki nüfus sayımı sonuçlarını Pamuk 13,9 milyon kişi olarak değerlendirirken, Tamer ve Bozbeyoğlu'nun çalışmasında 14 milyon kişi olarak gösterilmiştir. Çalışmamızda kullanılan nüfus verileri ise DİE ve TÜİK'e aittir.

yeniden piyasada bulunabilmesi ve savaş sırasında geliştirilen yeni ilaçlar ile tedavi yöntemlerinin yaşam süresini uzatması da artışta etkili olmuştur. (Başol, 2012: 33)

1950-1955 yıllarında ortalama yıllık nüfus artış hızı %2,97 olarak gerçekleşirken, 1955 yılında Türkiye nüfusu 24 milyon kişiye yükselmiştir. Bu dönemdeki nüfus artışının, 1927-1935 arası yıllarda yeni doğanların evlenme çağına gelmesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Bu yıllar ve devamında gelecek olan dönemler, nüfus artış hızının en yüksek olduğu evreler olarak gösterilebilir. (Başol, 2012: 34) Nitekim ortalama yıllık nüfus artış hızı; 1955-1960'ta %3,06, 1960-1965'te %2,62, 1965-1970'te %2,68, 1970-1975'te %2,66 olarak gerçekleşirken 1960, 1965, 1970, ve 1975 yılları nüfusu sırasıyla; 27,7 milyon, 31,3 milyon, 35,6 milyon ve 40,3 milyon kişiye yükselmiştir.

1960-1975 dönemindeki nüfus artışının detaylarını sorguladığımızda; önceki dönemlerden gelen genç nüfusun evlilik çağına gelmiş olması, sağlık olanaklarının gelişmesi ile ortalama yaşam süresinin artması nüfus artışına yol açan etkenler olurken, yurtdışına işgücü göçünün yaşanması ise artışın nispeten azalmasına sebep olmuştur.

1980 yılına gelindiğinde nüfus 44,7 milyona yükselmiş, 1975-1980 yıllık ortalama artış hızı %2,17'ye gerilemesine rağmen 4,4 milyarlık dünya nüfusundaki büyüklük %1'e yükselmiştir. Bu dönemde giderek artan kentleşmenin bir sonucu olarak kadının iş hayatında yer almaya başlamasının ortalama artış hızının az da olsa düşmesinde etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca bu dönemde nüfus ve aile planlaması metotları da doğumlar üzerinde etkili olmuştur. (Başol, 2012: 34-35)

1980-1985 ve 1985-1990 dönemlerinde yıllık ortalama nüfus artış hızı %2,64 ve %2,29 olarak gerçekleşmiş ve ülke nüfusu 1985'te 50,6 milyon, 1990'da ise 56,4 milyon olmuştur. 1990 itibariyle nüfus sayımı on yılda bir kez yapılmaya başlamıştır. 2000 sayımı sonuçları nüfusun 67,8 milyon kişiye ulaştığını ve bunun yıllık ortalama %2'lik bir artışa karşılık geldiği görülmektedir.

2007 yılında adrese dayalı nüfus kayıt sistemine⁴ geçilmesiyle birlikte nüfus sayımları bu sistem üzerinden yıllık olarak açıklanabilmektedir. Buna göre 2007, 2008, 2009, 2010,

⁴Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi; TÜİK tarafından geliştirilerek kullanılan, kişilerin yerleşim yerlerine göre nüfus bilgilerinin güncel tutulduğu, nüfus hareketlerinin her an izlenebildiği ve TC kimlik numarası üzerinden kişiler ve ikamet adreslerinin eşleştirildiği bir takip ve kayıt sistemidir.

2011, 2012 ve 2013 yıllarında nüfus sayımı sonuçları; 70,5 milyon, 71,5 milyon, 72,5 milyon, 73,7 milyon, 74,7 milyon, 75,6 milyon, 76,6 milyon ve 77,6 milyon kişi olarak tespit edilmiştir. Bu yılların nüfus artış hızları ise; %0,58, %1,31, %1,48, %1,60, %1,35, %1,20 ve %1,37 olarak gerçekleşirken 2014 yılında %1,34'lük artışla nüfus 77,6 milyon kişiye yükselmiştir.

2007 yılı ile birlikte nüfus artış hızının önceki dönemlerle kıyaslandığında daha düşük seyretmesi dikkat çekici bir gelişmedir. Nitekim bu durumun nedeni olarak kadınların giderek artan sayıda işgücüne katılımı ve kentleşme öncelikli olarak gösterilebilir.

Nüfus ve artış hızındaki değişimleri genel olarak değerlendirdiğimizde nüfus artış hızının giderek azalmakta olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum Türkiye'nin demografik yapısında bir takım değişikliklerin meydana gelmekte olduğunu göstermektedir.

1.1.3. Nüfusun yaşlara göre dağılımı

Demografik dönüşümün üçüncü aşamasının nitelikleriyle bağdaşacak şekilde nüfus artış hızının değişiyor oluşu, yaş gruplarının sayısı üzerinde de zaman içerisinde etkili olmaktadır. Genç nüfusun azalan bir trend izliyor olması, gelecekte aktif nüfusun göreceli olarak azalması ve 65 yaş üzerindeki nüfusun giderek artması sonucunu doğuracaktır. Bu dönemde artacak olan sağlık, sosyal güvenlik gibi ihtiyaçların karşılanması için gerekli ekonomik birikimin şimdiden sağlanmaya çalışılması oldukça önemlidir. Bu nedenle mevcut aktif nüfus ile üretken olmayan nüfus için en uygun koşullarda istihdam ve eğitim sağlayarak ekonomik gelişmenin yeterli düzeyde ve istikrarlı hale getirilmesi gerekmektedir.

Bu konuyu detaylandırabilmek için öncelikle nüfusun yaş ve istihdam durumunu gösteren veriler üzerinde durmamız gerekir. Cinsiyet ve yaş gruplarına göre en eski veriler 1935 nüfus sayımında yer aldığı için demografik dönüşümün başlangıcı olarak kabul ettiğimiz 1927 yılı yerine bu yıldan itibaren 1955, 1980 ve son dönemi daha iyi görmemiz için de 2010, 2011, 2012 ve 2013 yıllarına ait veriler kullanılmıştır.

Türkiye nüfusunun yaş dağılımı, kuruluş yıllarından itibaren izlenmeye başlanan doğum teşviki politikalarıyla başlangıçtakinden çok farklı bir noktaya gelmiştir. Nüfus artışı teşviklerinin olumlu sonuçları 1955 yılı verilerinde görülebilmektedir. 1935 yılında yaklaşık 6,6 milyon olan 0-14 yaş grubundaki insan sayısı, 1955'e gelindiğinde 9,3 milyon kişiye, 1980 yılında ise daha önce söz edilen nüfus kontrolü çalışmalarına rağmen yaklaşık 17,3 milyon kişiye ulaşmıştır. Bu yaş grubunda görülen artışın ilerleyen dönemler için önemli bir

gelişme olduğunu söylemek mümkün. Nitekim bu grupta yer alan bireyler ülkenin genç nüfusunun gelecekteki seyrini de göstermekle beraber, en geç 15 yıl içerisinde aktif çalışma yaş aralığı olan 15-65 grubuna ekleneceği için ekonominin ihtiyaç duyacağı insan kaynağını da sağlayacaktır. Yine aynı yaş grubu 15-65 yaş aralığında evlilik yaşlarında olacak ve nüfus artışına da katkıda bulunabilecektir. Bu sebeple 0-14 yaş grubu nüfusu üretici olmayan nüfus ve 15-64 yaş grubunu da aktif nüfus olarak tanımlamak mümkündür. Buradan 65 yaş üzeri grubu da tüketici nüfus olarak adlandırabiliriz.

Tablo 1.2. Yaş gruplarının toplam nüfus içerisindeki payları.

Yıllar	Yaş Grupları		
	0-14 Yaş Grubu	15-64 Yaş Grubu	65 + Yaş Grubu
1935	42,8%	53,2%	4,0%
1955	39,9%	56,6%	3,5%
1980	39,4%	56,0%	4,6%
2010	25,6%	67,2%	7,2%
2011	25,3%	67,7%	7,0%
2012	24,9%	67,6%	7,5%
2013	24,6%	67,8%	7,6%
2014	24,3%	67,7%	8,0%
2015	24,0%	67,8%	8,2%
2016	23,7%	68,0%	8,3%

Kaynak: TÜİK İstatistikler 1923-2013, Sayfa:8-9-10 ve TÜİK Demografik Göstergeler 2000-2025'teki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Erişim: 14 Haziran 2015. Alınmıştır.

Tablo 1.2.'deki aktif nüfus verilerine baktığımızda 1935'te %53,2 iken 2016 yılında %68'e yükselmiştir. 65 yaş ve üzeri grup ise ortalama yaşam süresinin artmasıyla birlikte göreceli olarak yıllar itibariyle artmıştır. Tüm yaş gruplarını birlikte değerlendirdiğimizde, demografik dönüşümün genç nüfusun toplam içerisindeki ağırlığının doğurganlıktaki azalmaya bağlı olarak azalmakta olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Bu durum, demografi ile ilgili bazı çalışmalarda Türkiye için hazırlanan nüfus piramitlerinde de görülebilmektedir.

Aktif nüfus grubunun ekonomik açıdan önemi, çalışma çağındaki insanları içermesidir. Dolayısıyla bu nüfusun giderek artış eğiliminde olması, eğer uygun şartlarda istihdam edilebilirse, ekonomik büyüme ve refahın artırılabilmesi için önemli bir fırsat sunmaktadır. Ülkede üretken olan aktif nüfusun hem sayıca artması hem de toplam nüfus içerisindeki payının artması genç, yaşlı ve bunların sonucunda toplam yaş bağımlılık

oranının⁵ da azalması anlamına gelir ki bunun yurtiçi toplam talep ve GSYH üzerinde olumlu etkileri olmaktadır.

Bu tablolardan kısa bir sonuç çıkartacak olursak; genç nüfusun günümüzde Türkiye'nin ekonomik ilerlemesi yolunda sahip olduğu önemli bir fırsat konumunda olmasına karşın bu fırsatın değerlendirilememesi halinde önümüzdeki yıllarda ülke ekonomisi üzerinde büyük bir yük oluşturacağını söyleyebiliriz. Bu nedenle daha şimdiden aktif nüfusun rasyonel bir biçimde ülke ekonomisinde değerlendirilmesi büyük önem arz etmektedir.

1.1.4. Beşeri sermaye-verimlilik ilişkisi ve Türkiye'nin beşeri sermayesi

Bölümün başlangıcında değindiğimiz gibi insanın ekonomideki rollerinden birisi üretim faktörü yönüdür. Bir üretim faktörü olarak beşeri sermayenin değerlendirmesi ise verimlilik analiziyle yapılır. İşte burada insanın verimliliği üzerinde en büyük etkiye sahip olan eğitim düzeyi karşımıza çıkmaktadır. İnsanın üretim faktörü olarak verimliliği elbette eğitim ve tecrübe düzeyinin yanında çalışma koşulları, çalışan başına düşen sermaye miktarı veya başka bir tabirle kullanılan makina ve teçhisat gibi diğer etmenlere de bağlıdır. Ancak eğitim ve tecrübe dışındaki diğer faktörler genel itibariyle diğer fiziki yatırımlarla ilgili bir konudur. Bu bölümde emek verimliliğiyle ilgili olarak beşeri sermaye konusu üzerinde durulacaktır.

İçsel büyüme modelleri başta olmak üzere birçok büyüme modeli için genel olarak uzun dönemli büyüme kavramının açıklanmasında bilgi birikimi ve beşeri sermaye ile bunlara yapılan yatırımlar iktisadi verimlilik üzerinde önemli etkiye sahiptir. Beşeri sermaye ekonomik büyümeyi; fiziki sermayenin verimliliğini ve çıktı seviyesini arttırarak, istihdam artışına imkan sunarak, teknolojik gelişmeye ve bunun yayılmasına olanak sağlayarak etkilemektedir. (Çakmak ve Gümüş, 2005: 61)

⁵Toplam yaş bağımlılık oranı, TÜİK'in tanımlamasına göre; "15-64" yaş grubundaki (aktif nüfus) her yüz kişi için "0-14" ve "65 ve üzeri" yaş gruplarındaki kişi sayısıdır. Burada "0-14" grubu genç (üretken olmayan) nüfusu, "65 ve üzeri" grubu ise yaşlı (tüketici) nüfusu oluşturduğundan bu iki grubun ayrı ayrı "15-64" yaş grubuna göre hesaplanması da genç ve yaşlı nüfus bağımlılık oranını verir. Tanımlamalara göre bağımlılık oranı aşağıdaki denklem ile gösterilebilir;

$$\text{Bağımlılık Oranı} = \frac{\text{Üretken olmayan nüfus} + \text{Tüketici Nüfus}}{\text{Aktif Nüfus}}$$

Ekonomik büyüme üzerinde beşeri sermayenin etkisi bu kadar önemli görülürken, beşeri sermaye verimliliğini etkileyen faktörler de buna bağlı olarak aynı derecede önem kazanmaktadır. Beşeri sermaye, insanı olumlu yönde etkileyecek hemen her faktörden yarar sağlamaktadır. Bu faktörlerin en başında ise sağlık ve beslenme gelmektedir. Çalışan insanlar üzerinde etkisi olan çalışma şartları, kullanılabilir teknolojik olanakların varlığı, yenilenebilir fiziki sermaye ve eğitim beşeri sermaye verimliliği üzerinde etkisi olan diğer faktörlerdir. (Tunç, 1993: 6-7'den aktaran Özsoy, 2009: 72)

Beşeri sermayeyi bireylerdeki bilgi, beceri ve benzeri nitelikler olarak tanımlayabilir ve insana yapılan yatırımlarla bunun arttığını ifade edebiliriz. (Çakınak ve Gümüş, 2006: 60) Beşeri sermaye yatırımlarını ise genel olarak; okul öncesindeki çocuk gelişimi, okul süreci eğitim ve öğretimleri, istiham edilme süreci, çalışma yaşamındaki eğitim faaliyetleri ile tüm yaşam boyu eğitimler şeklinde ifade edebiliriz. (Şimşek ve Kadılar, 2010:119)

Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından beşeri sermayenin verimli bir biçimde kullanılması son derece önemlidir. Beşeri sermayenin gelişmesi eğitilmiş ve sağlıklı bir toplumla mümkün olabilmektedir ve yine beşeri sermayenin verimli olabilmesi için maddi olanaklar ile sosyal ilişkiler bakımından da tatmin edici koşulların sağlanması gereklidir. (Eser ve Gökmen, 2009: 42)

Schultz'a göre beşeri sermaye yatırımları, verimliliğe en çok pozitif etkide bulunan yatırımlar olup fiziki sermayeden daha fazla ve daha hızlı büyümeye yol açmaktadır. (Atik, 2006: 52'den aktaran Eser ve Gökmen, 2009: 51) Yine Schultz'un çalışması ile birlikte konu ile ilgili yapılan diğer çalışmalarda da dikkat çeken nokta; ortalama eğitim süresi, mezuniyet oranları, eğitim harcamaları, eğitim endeksi gibi göstergelerin dikkate alındığı ve eğitim ile ekonomik büyüme arasında doğrusal yönlü bir ilişkinin olduğudur. Ayrıca fiziki sermaye ile karşılaştırıldığında beşeri sermaye yüksek bir büyüme oranına ulaşılmasında daha etkilidir. (Eser ve Gökmen, 2009: 51-52)

Türkiye'nin kuruluş yıllarında zayıf sayılabilecek düzeydeki beşeri sermayesi, yıllar içerisinde önemli bir gelişim göstermiştir. Önceki bölümlerde farklı başlıklar altında bahsettiğimiz konularda görüldüğü üzere; Türkiye'de kuruluşundan bu yana nüfus 13,6 milyon kişiden 77,6 milyon kişiye yükselmiş, yine bu sürecin başında toplam nüfusun %75,8'i kırsal bölgelerde yerleşirken, günümüzde kentsel nüfus toplam nüfusun %91,3'ünü oluşturmaktadır. Bu sonuçlara nüfusun %24,6'sı 0-14 yaş grubunda, %67,8'inin 15-64 yaş grubunda ve %7,6'sının 65 yaş ve üzeri grupta yer aldığını eklediğimizde ortaya kentsel

alanlarda yaşayan ve uzun süre iş gücü olarak kullanılabilir bir beşeri sermaye stoku bilgisi çıkmaktadır.

Tablo 1.3. Eğitim durumuna göre işgücü verileri. (İKO: İşgücüne katılım oranı, İO: İşsizlik oranı.)

Yıllar	Okur-yazar olmayanlar			Lise altı eğitilmiş			Lise ve dengi meslek eğitilmiş			Yüksek öğretim		
	İşgücü (Bin kişi)	İKO (%)	İO (%)	İşgücü (Bin kişi)	İKO (%)	İO (%)	İşgücü (Bin kişi)	İKO (%)	İO (%)	İşgücü (Bin kişi)	İKO (%)	İO (%)
1988	3.234	41,9	3,7	13.247	60,3	8,1	1.954	66,2	18,1	957	87,5	9,1
1989	3.118	41,4	4,7	13.967	60,8	8,3	1.922	64,8	18,8	957	87,3	7,5
1990	3.077	39,9	3,9	14.072	60,2	6,8	2.260	67,5	16,5	1.144	88,4	6,9
1991	2.958	40,2	3,2	14.793	59,1	8,3	2.184	62,0	18,1	1.069	86,6	7,5
1992	2.504	36,4	2,6	15.187	58,0	7,6	2.510	64,2	19,0	1.154	88,9	8,5
1993	1.805	31,6	2,7	14.466	53,0	8,5	2.883	62,1	16,6	1.414	87,6	9,5
1994	2.043	33,4	2,7	15.223	55,5	7,3	3.029	60,8	17,0	1.535	86,5	8,0
1995	2.266	35,0	2,7	15.472	56,0	6,6	3.348	60,2	14,0	1.481	82,6	6,6
1996	2.219	35,6	1,2	15.589	55,2	5,0	3.708	59,9	14,4	1.487	81,3	7,4
1997	1.944	28,8	2,4	15.418	53,9	5,9	3.697	59,9	15,3	1.665	82,5	7,2
1998	2.067	32,8	1,9	16.037	54,9	5,2	3.951	58,6	14,2	1.894	81,9	9,7
1999	2.002	31,6	2,3	15.483	51,5	6,6	3.817	57,2	12,8	1.919	77,3	8,5
2000	1.985	31,5	3,4	15.066	50,1	5,7	3.991	55,3	10,6	2.037	78,2	7,0
2001	1.959	30,3	3,1	15.268	49,9	7,8	4.150	56,0	13,3	2.114	79,2	7,8
2002	1.728	28,8	4,6	15.234	49,2	9,6	4.449	55,1	14,7	2.406	79,5	11,1
2003	1.606	28,2	7,0	14.859	47,5	10,2	4.552	53,3	12,8	2.624	77,7	11,1
2004	1.306	21,6	4,3	13.591	45,4	9,7	4.596	57,5	15,4	2.524	78,9	12,2
2005	1.167	19,9	4,9	13.651	45,3	10,1	4.880	57,3	13,8	2.757	77,9	10,0
2006	1.115	18,7	4,8	13.633	45,0	9,8	5.024	56,8	12,9	2.980	77,2	9,6
2007	1.045	18,1	5,2	13.679	44,6	9,8	5.196	56,7	13,0	3.195	77,3	9,7
2008	1.025	18,1	6,3	14.031	44,9	10,7	5.296	57,5	12,9	3.503	77,6	10,3
2009	1.089	18,8	8,0	14.596	45,8	13,9	5.283	58,7	16,8	3.780	78,0	12,1
2010	1.151	19,8	6,0	15.195	46,8	11,6	5.283	58,6	14,6	4.057	78,8	11,0
2011	1.203	20,5	4,6	15.681	47,8	9,3	5.365	58,8	11,8	4.476	79,3	10,4
2012	1.164	19,7	3,9	15.640	47,6	8,7	5.538	58,3	11,0	4.996	79,1	10,1
2013	1.167	20,1	4,9	15.932	48,0	9,3	5.783	59,1	11,3	4.831	80,1	10,3
2014	1.170	19,1	6,3	16.100	47,8	9,4	5.824	59,3	11,3	5.691	79,2	10,6

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1018, Erişim: 10 Haziran 2017. Alınmıştır.

Beşeri sermayeyi bilgi ve beceri benzeri nitelikler ve beşeri sermaye yatırımlarını da genel anlamda çalışma hayatı öncesi ve çalışma hayatı sürecindeki eğitimler olarak ele almak suretiyle Türkiye’de beşeri sermaye stokunun değerlendirmesini yaptığımızda, seviyenin nicel anlamda arttığı görülmektedir. Nüfus artışının yanında kentlerde yaşayan nüfus yoğunluğu artmış ve ortalama eğitim düzeyinde yükselme gerçekleşmiştir.

Tablo 1.3.’te Türkiye’de işgücünün eğitim durumlarına göre işgücüne katılım oranı ve işsizlik oranı verileri sunulmuştur. 1988-1991 yıllarında okur-yazar olmayan ve lise altı eğitimlilerin gruplarında işgücüne katılım oranı yüksekken, 2014 yılına kadar giderek azalmıştır. Okur-yazar olmayan işgücü sayısı giderek azalmış, lise altı eğitimliler grubunda ise tahminimizce nüfus artışıyla ilgili bir biçimde sayısal olarak artış yaşanmıştır. Buna karşın

bu grubun işgücüne katılım oranı 1988'deki %60,3 seviyesinden 2014 yılındaki %47,8 seviyesine gelinceye kadar düzenli bir azalma görülmektedir.

Lise ve dengi eğitim seviyesi grubundaki işgücü miktarı yıllar itibariyle artış göstermiştir. Bu grubun işgücüne katılım oranı 1988'de %66,2 olurken, 2014 yılına kadar azalarak %59,3'e kadar düşmüştür. Lise ve dengi meslek eğitimliler grubundaki işsizlik oranı ise 1988-2014 yılları arasında azalmıştır. Ancak bu grupta yer alanların yüksek öğretime geçerek eğitim hayatlarına devam etmiş olabileceği ihtimali nedeniyle işsizlik oranındaki bu azalmanın yalnızca istihdam artışından kaynaklandığı sonucu çıkartılamamaktadır.

Yüksek öğretim seviyesindeki işgücü de yine lise ve dengi eğitim seviyesinde olduğu gibi 2014 yılına kadar giderek artmıştır. Bu grubun işgücüne katılım oranında yıllara göre dalgalanma ve azalma görülürken işsizlik oranı da giderek arttığı gözlemlenmektedir. Bu grupta dikkat çeken nokta; işgücü sayısındaki bu artışa rağmen, 1988-2014 yıllarında işgücüne katılım oranı azalırken işsizlik oranının artmış olmasıdır.

Eğitim yalnızca çalışma hayatına kadar geçen sürede yararlanılan bir imkan değil, çalışma yaşamı süresince de devam etmesi gereken bir yatırımdır. İşgücünün çalışma öncesinde aldığı eğitimlerle iş hayatına hazır hale getirilmesiyle birlikte, istihdam edildikten sonra aldığı eğitimlerle bilgi ve beceri kapasitesinin artırılması da ekonomik büyümeye katkı sunan unsurlardandır. Bu durum yaygın eğitimin beşeri sermaye için en az örgün eğitim kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Tablo 1.4. Yıllara göre yaygın eğitim veren kurum ve eğitim alan kursiyer sayıları (2005-2013).

Yıllar	Resmi Kurum Sayısı	Özel Kurum Sayısı	Kursiyer Sayısı
2005	1.833	8.743	4.508.564
2006	1.856	10.008	5.117.623
2007	2.077	10.936	5.765.168
2008	2.165	11.274	7.062.429
2009	2.065	11.387	7.786.303
2010	2.078	11.660	8.524.527
2011	1.614	12.118	8.071.508
2012	1.624	12.296	8.491.953
2013	1.636	12.103	9.908.286

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1018, Erişim: 10 Haziran 2017. Alınmıştır.

Tablo 1.4.'te Türkiye'de yaygın eğitime dair veriler sunulmaktadır. Resmi ve özel eğitim kurumları ve toplam kursiyer sayılarının gösterildiği tabloda; Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Rehberlik Araştırma Merkezi, 3308 sayılı yasa kapsamındaki meslek kursları, Yetişkinler Teknik Eğitim Merkezi ve Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü verileri toplam değerler içerisinde yer

almaktadır. 2005-2013 yıllarında resmi kurum sayısı azalırken; özel kurum sayısında %50 civarında, kursiyer sayısında ise %100'den fazla artış gerçekleşmiştir.

Tablo 1.5. Eğitim düzeylerine göre eğitim harcamaları 2011-2016.

Yıllar	Okul Öncesi		İlköğretim		Orta Öğretim		Yüksek Öğretim	
	Toplam Harcama (Milyon TL)	Öğrenci Başına Yapılan Harcama (TL)	Toplam Harcama (Milyon TL)	Öğrenci Başına Yapılan Harcama (TL)	Toplam Harcama (Milyon TL)	Öğrenci Başına Yapılan Harcama (TL)	Toplam Harcama (Milyon TL)	Öğrenci Başına Yapılan Harcama (TL)
2011	3,666	3,135	30,897	5,712	15,554	3,270	28,942	12,241
2012	4,699	4,359	37,668	6,750	18,100	3,623	33,674	12,386
2013	4,863	4,590	42,853	7,754	20,417	3,767	37,895	13,110
2014	5,404	4,672	47,543	8,866	24,992	4,392	42,366	12,996
2015	7,163	5,924	53,026	10,024	29,184	5,025	45,937	12,720
2016	7,699	5,806	59,485	11,375	38,414	6,567	55,275	14,201

Kaynak: TÜİK, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1018. Erişim: 16 Nisan 2018. Alınmıştır.

Tablo 1.5.'te eğitim düzeylerine göre yapılan eğitim harcamaları verileri yer almaktadır. Bu verileri Tablo 1.3., Tablo 1.4. ve Tablo 1.5.'te sunulan verilerle birlikte değerlendirecek olursak, Türkiye'de örgün ve yaygın eğitime önceki dönemlerden daha fazla önem verildiği söylenebilir. Örgün eğitimde son 6 yıl boyunca eğitim harcamalarının hem öğrenci başına tutarda hem de toplamda artış göstermesi bu çıkarımı desteklemektedir. İşgücünün çok büyük bir kısmının örgün öğretimin aşamalarından en az birisini tamamlamış olması ve yaygın eğitim alan kursiyer sayısındaki artışlar da bunu doğrulamaktadır.

Tablo 1.6.'da eğitimle ilgili bazı göstergelerde Türkiye'nin OECD ülkeleriyle karşılaştırması yapılmıştır. Önceki tablolardaki verilerden çıkardığımız sonuçlarla beraber genel bir değerlendirme yapacak olursak; Türkiye'de eğitime verilen önemdeki artışa rağmen, uluslararası göstergelerdeki ortalamaların gerisinde olduğu görülmektedir. Türkiye'de ortalama eğitim düzeyinin yükselmesinde zorunlu eğitim süresi ile ilgili gelişmelerin yanında, sahip olunan eğitim düzeyi ile kazanılan ücret miktarı arasındaki aynı yönlü ilişki hakkında halkın bilgisi ve eğitime bakış açısındaki değişmelerin de etkili olduğu söylenebilir. Buna karşın artan eğitim düzeyine rağmen, özellikle yüksek öğretim seviyesinde eğitim görmüş işgücü için işsizlik oranlarına bakarak yeterli istihdam olanaklarının sağlanamadığı sonucuna ulaşılabilir.

Tablo 1.6 Eğitim göstergelerinin uluslararası karşılaştırması.

Göstergeler	Türkiye	OECD Ülkeleri Ortalaması	OECD'de En İyi 3 Ülke Ortalaması	OECD'de Hızlı Gelişen Ülkelerin Ortalaması	OECD'de Hızlı Gelişen En İyi 3 Ülkenin Ortalaması
25-34 Yaş Yetişkinler Grubunda Ortalama Okula Devam Etme Süresi (Yıl)	8	11	14	10	12
25-64 Yaş Yetişkinler Grubunda En Az Orta Öğretimi Tamamlayanlar (%)	36	76	92	71	92
25-34 Yaş Yetişkinler Grubunda En Az Orta Öğretimi Tamamlayanlar (%)	50	83	96	79	94
25-34 Yaş Yetişkinler Grubunda En Az Yüksek Öğretimi Tamamlayanlar (%)	25	41	59	33	40
Öğrenci Başına Düşen Eğitim Harcaması (2012 Yılı Satın Alma Gücü Paritesi ABD Doları)	3.514	10.220	18.509	6.284	8.222
Düşük Nitelikli İstihdam Oranı (25-64 Yaş Grubu ve Orta Öğretimin Altında Eğitim Düzeyinde)	48	55	71	51	64
Yüksek Nitelikli İstihdam Oranı (25-64 Yaş Grubu ve Orta Öğretim ve Daha Yüksek Eğitim Düzeyinde)	75	82	90	81	87
Yüksek Öğretim Mezunu Yetişkinlerde Gelir Seviyesi (Orta Öğretim Mezunlarının Ortalama Geliri Düzeyi = 100 Alınmıştır)	188	160	127	181	151

Kaynak: OECD Ekonomik Araştırmalar Türkiye. (Temmuz, 2016). Web: <https://www.oecd.org/economy/surveys/turkey-2016-OECD-economic-survey-overview.pdf>. Sayfa: 35'te Yer Alan Tablodan Yararlanılarak Hazırlanmıştır. Erişim: 4 Mayıs 2018. Alınmıştır.

Kısaca analizini yaptığımız Türkiye nüfusu, üretim faktörü olarak bir avantaj olduğu kadar tüketim yönüyle de bir avantaj veya dezavantaja dönüşebilecektir. Burada nüfusun avantaj veya dezavantajlı rolünde belirleyici olan etmen istihdam ve verimlilik olacaktır. Birbiriyle ilintili olan bu kavramlardan istihdam, işgücünün kullanılabilen kısmını gösterirken; verimlilik istihdam edilen bu işgücünün toplam çıktı olan GSYH'ya katkısıdır.

Verimlilik kavramı genel olarak çıktılarının girdilere oranlanması şeklinde ifade edilmektedir. Bu ifadenin başka bir açıklaması, verimlilik üretim sürecinde kullanılan girdilerin belirli bir çıktı seviyesinin elde edilmesinde ne kadar etkili olduğunun ölçülmesidir, şeklinde yapılabilir. Bu açıdan verimlilik, birçok uluslararası karşılaştırma ve ülke

performansı değerlendirmesi açısından temel istatistiki gösterge ve ekonomik büyüme ile rekabet gücünün en önemli kaynağıdır⁶.

Verimliliğin birçok ölçüm yöntemi vardır ve sahip olunan veri olanakları ile yapılan hesaplamamın amacına göre değişkenlik gösterebilmektedir. Bunlardan en yaygın kullanılanı, çalışılan saat başına düşen GSYH miktarı hesaplamasıdır. Bu hesaplama yöntemi, kullanılan emek girdisinin daha net görülebilmelerini sağlamaktadır. Ancak bu konuda yapılan çalışmalara rağmen istatistiki verilerin yetersizliği nedeniyle bu hesaplama yönteminde zorluklar yaşanmaktadır. Diğer bir yaygın hesaplama yöntemi de yine bir önceki yöntemle benzer bir ölçüm olan istihdam başına düşen GSYH'nin bulunmasıdır. Yine bir başka yöntem de çalışan başına satış miktarının hesaplanmasıdır.⁷

OECD'nin kullandığı verimlilik hesaplama yöntemleri de bu ölçümler doğrultusundadır. En yaygın verimlilik hesaplama yöntemi, faktörlerin ayrı ayrı sınıflandırılarak verimliliğinin hesaplanmasıdır. Başka bir ayırım da sektörel veya firma bazında verimliliğin ölçülmesidir. Bu hesaplamada, toplam çıktılar bir veya birkaç girdi miktarına bölünerek çıktılar özelindeki katma değerler ortaya konulur. Bizim çalışmamızda ise emek verimliliği, uzun dönemli hesaplama için kullanılacak verilerin sınırlı olması nedeniyle GSYH'nin toplam istihdama bölünmesi şeklinde hesaplanarak çalışan başına düşen toplam çıktı halinde veriler elde edilmiştir. İstihdam ve verimliliğin detaylı analizi ekonometrik çalışmamızda yapılmıştır⁸.

Beşeri sermaye ve verimlilik arasındaki ilişki kısaca; bir üretim faktörü olarak insanlardan daha fazla verim elde etmek şeklinde özetleyebiliriz. Nitekim konu hakkında yapılan çalışmalar ile bu çalışmalarda oluşturulan ekonometrik modelleme sonuçları beşeri sermaye birikimi ile GSYH büyümesi arasında pozitif bir ilişki olduğu ve GSYH büyümesinin de beşeri sermaye birikimine olumlu katkı sunarak bu karşılıklı geri beslemenin bir döngü halinde devam ettiği sonucuna ulaşmıştır.

⁶Krugman, Paul. Defining and Measuring Productivity. Web: <http://www.oecd.org/sdd/productivity-stats/40526851.pdf>. Erişim: 11 Mayıs 2017. Alınmıştır.

⁷Krugman, Paul. Defining and Measuring Productivity. Web: <http://www.oecd.org/sdd/productivity-stats/40526851.pdf>. Erişim: 11 Mayıs 2017. Alınmıştır.

⁸Measuring Productivity, 12. Web: <https://www.oecd.org/sdd/productivity-stats/2352458.pdf>. Erişim: 11 Mayıs 2017. Alınmıştır.

1.2. Türkiye Ekonomisi'nin Tarihsel Gelişimi

Türkiye'deki demografik yapıyı kısaca incelememizin ardından, tezimizin asıl konusunu içeren 1980-2014 dönemine giden yolda ekonominin ne gibi süreçlerden geçtiğini, nelerin yaşandığını ve bu gelişmelerin hangi sonuçları getirdiğine de değinmemiz gerekmektedir. Bu nedenle çalışmamızın bu bölümü ekonomimizin kısa tarihçesine ayrılmıştır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, Balkanlar'da ve Karadeniz kıyılarında toprak kaybederken, kaybedilen topraklardan Anadolu'ya göçler yaşanmıştır. Osmanlı İdaresi, çoğunluğu zaten kırsal kökenli olan bu nüfusu yine Anadolu'daki kırsal alanlara yerleştirerek tarımla uğraşmaları konusunda bunları teşvik etmiştir. Kırsal bölgelere yerleşmeyenler de başta İstanbul olmak üzere çeşitli kentlerde ikamet etmeye başlamışlardır. Birinci Dünya Savaşı öncesine gelindiğinde, bugünkü Türkiye topraklarında yaşayan nüfus 16,5 milyon kişiye yükselmiştir. (Pamuk, 2012: 65-66)

Savaşlardan alınan yenilgiler ve toprak kayıplarıyla yüzleşen Osmanlı Devleti, merkezi yönetimin güçlendirilmesi için Batı'yı örnek alan reform çalışmalarına başlamış ve öncelik doğal olarak askeri alanlara verilmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılarak Avrupa'dan getirilen uzmanların öncülüğünde yeni bir ordu kurulması bu alanda atılan en önemli adım olarak görülebilir. Merkezi yönetimin güçlendirilmesi yolundaki diğer bir adım vergi gelirlerinin hazineye aktarımından geçmektedir. Taşradaki ayanın en büyük iktisadi gücü olan vergi toplama yetkisi bu kapsamda ayandan alınmış ve başka kişilere verilmeye başlamıştır. Ayanların fiili olarak denetlediği geniş toprakların da bir bölümüne el konularak köylü üreticilere dağıtılmıştır. Geçmişte vakıflara dönüştürülmüş olan toprak ve diğer kaynakları denetlemek için Evkaf İdaresi'nin kurulması, ayanlar ve diğer unsurların gücünü geriletken ve merkezi idareye güç kazandıran bir başka uygulama olmuştur. Böylelikle merkezi otorite güçlendirilirken, vergi gelirleri artırılarak maliyeye güç kazandırılmıştır. (Pamuk, 2014: 88-91)

Reformların iktisadi alanda başlatılan ilk uygulamaları; Mısır'da gerçekleşen sanayileşme girişimlerinden etkilenerek Avrupa'dan son teknolojiyi kullanan makinelerin ithaledilmesi ve ordunun, donanmanın ve sarayın itiyaçlarını karşılamak amacıyla devlet mülkiyetinde bir dizi fabrikaların kurulması olmuştur. Ancak bu fabrikalar işletilemeyerek bir süre sonra kapatılmıştır. Tanzimat Dönemi'yle berbaber yapılan diğer bir reform ile devletin

loncalar üzerindeki denetim mekanizması olan narh düzeni⁹ ve gedik¹⁰ uygulamalarının sona ermesi, loncaların tekelci özelliğini ortadan kaldırmıştır. Böylece yerli üretim, ithal ürünler karşısında savunmasız hale gelmiştir. Bu dönemde yerli üretime ve iç ticarete destek olarak görülebilecek olan bir yenilik olarak, ülke içi ticarete uygulanıp kent kapıları ve limanlarda toplanan iç gümrüklerin kaldırılması gösterilebilir. 1840'lerden itibaren merkezi devletin dış borçlanma olanağı bulması ile aşamalı olarak indirimler yapılan bu gümrük vergileri, 1874 yılında kara ticaretinde ve 20. Yüzyıl başlarında deniz ticaretinde kaldırılmıştır. (Pamuk, 2014: 92-94)

Reform süreciyle beraber yürütülen dışa açılma süreci, 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Anlaşması Ticaret Anlaşması, 1854 yılında başlatılan dış borçlanmalar ve 1850'den itibaren demiryolu yapımı doğrultusunda yabancı sermayeye verilen ayrıcalıklar ekseninde şekillenmiştir. Balta Limanı Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin kendi dış ticaret politikalarını uygulayabilme gücünü elinden almış ve yerli imalatçıyı düşük ücretle çalışan işçilerle İngiliz sanayisinin üretmediği ürünleri üreterek ayakta kalmaya mahkum etmiştir. Ülkenin temel ihracat malları bu dönemde tarım ürünlerinden oluşmaktayken, tek mamul mal kalemi ise el dokuması halı ve kilimler olmuştur. Bu anlaşmanın ardından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede ihracatta uygulanan gümrük vergileri başlangıçta %1'e indirilmiş, ithalattan alınan vergilerde ise bu oran 1861'de %5 iken 1908'e kadar kademeli olarak %15'e kadar çıkartılmıştır. (Pamuk, 2014: 95-103)

19. yüzyıldaki mali reformlar daha önce bahsedildiği gibi mali gelirlerde artış sağlamış ve bu merkezi otoritenin ayanlar karşısında güçlenmesi sağlamıştır. Fakat vergi gelirlerindeki bu artış, devletin mali sorunlarını tamamen çözememiştir. 1760'lı yıllarda savaşların sıklaşması ve başta orduda olmak üzere yapılan reformların getirdiği mali yük, sağlanan ilave vergi gelirlerinin oldukça üzerindeydi. Bu durum devleti, Galata bankerleri olarak bilinen büyük sarraflardan borçlanmaya ve sikkelerin değerlerini düşürmeye zorlamıştır. Sikkelerdeki değer düşüklüğü enflasyonu yukarıya taşıırken; büyük sarraflardan yapılan borçlanmanın kısa vadeli olması, uzun vadeli borçlanmalar için devleti Avrupa mali piyasalarına yöneltmiştir. (Pamuk, 2014: 111-116)

Paranın değerindeki dalgalanmaların getirdiği sıkıntılar, daha güçlü bir kurumdan borçlanma gereğini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Avrupalı tüccarlar ve devlet temsilcilerinden de

⁹ Narh düzeni, bir mal veya hizmet için resmi makamların fiyat tespit etmesi sistemidir.

¹⁰Gedik; teşkilatlanma sayıları, üyelik sayıları, üyelerinin faaliyet alanları devlet otoritesi tarafından belirlenen lonca teşkilatıdır.

bu yönde baskılar gelmekteydi. Yurtiçinde bankerlerden ve sarraflardan borçlanan Osmanlı Devleti'nde bu dönemde ilk bankalar kurulmaya başlamış ve bunların ana faaliyeti devlete kredi vermek olmuştur. Diğer yandan giderek artan bütçe açıkları nedeniyle daha güçlü Avrupa kurumlarına finansman konusunda ihtiyaç duyulmuş ve 1863 yılında Osmanlı Bankası'nın İngiliz sermayesi ile kurulması ve ardından bir Fransız grubunun bankaya %50 hissedar olarak ortak olması ile Bank-ı Osmani-i Şahane haline gelmesiyle birlikte bu sorun çözüme kavuşturulmuştur. (Pamuk, 2014: 112-117)

Savaş dönemlerinin sık sık tekrarlanarak devam etmesi, mali disiplini gerçekleştirilememiş olan devletin harcamalarını her geçen dönem daha da yükseltiyor ve gelirler giderek masrafların daha da altında kalıyordu. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin, diğer ülkelerin borçlanma faizinin çok üzerinde bir maliyetle kredi alabilmesi ve bu fonların büyük bölümünü ekonomiyi canlandırarak gelirleri arttırabilecek yatırımlar yerine; donanma kurulması, cari harcamalar ve bürokrasideki maaş ödemelerinde kullanması, varolan borçların ödenmesi için de tekrar borçlanmaya gidilmesi sonucunu doğurmuştur. İçine düşülen bu döngü, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasına giden süreci ortaya çıkarmıştır. Bu idarenin kurulmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde yabancı alacaklıların temsilcileri olarak çalışanlar, vergi gelirlerinin bir bölümüne alacaklara mahsuben el koyarak borç verenlere aktarmıştır. Borç ödemelerinin ancak bu şekilde düzene konulabilmesinin ardından devlet tahvillerinin risk primleri düşmüş ve daha düşük faizlerle borç bulabilmeye imkan sağlamıştır. (Pamuk, 2014: 117-123)

20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti, dış ticaret ve maliye alanlarında bağımsız politika yürütememesine karşılık merkezi otoritenin güçlü olması ve askeri gücünü sürdürmesi nedeniyle siyasal bağımsızlığını tam olarak kaybetmemiştir. Ayrıca merkezi otoritenin; bir yandan mali tabanını korurken diğer taraftan taşradaki unsurların güçlenmesini engellemek için küçük ölçekli işletmeleri büyük toprak sahiplerine karşı desteklemesi de iktidara ortak bir kesimin ortaya çıkmasını engellemiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde muhatap alınabilecek tek kesim padişahlık makamı olmuştur. (Pamuk, 2014: 158-159)

Balta Limanı Ticaret Anlaşması'yla 1838'de başlayan bu dışa açıklık ve serbest ticaret rejimi ile dış ticaretin ekonomi içerisindeki ağırlığı 1914 yılına kadar artarak devam etmiş, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı ekonomisinde de hızlı bir şekilde dışa kapalılaşma başlamıştır. Özellikle Balkan Savaşları'nın ardından başlayan milliyetçilik akımının ekonomiye yansması sonucu; korumacılık, kendine yeterlilik ve sanayileşme ile milli bir

İktisat anlayışı işleyişe egemen olmuştur. Milli İktisat yaklaşımının ortaya çıkmasında savaş koşullarının getirdiği yeni koşulların da büyük etkisi vardır. Milli İktisat anlayışına özgü olan bu uygulamalar, Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. (Pamuk, 2014: 163-164)

Büyük ölçüde tarıma dayalı olan ekonomisinde, çoğu aile yönetimindeki orta ve küçük ölçekli işletmelerin hakim olduğu, ihraç ürünleri içerisinde tarımın payının %90'ı aştığı (Pamuk, 2014: 158), dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye karşı sınırlamalarını kaldırmış olan Osmanlı ekonomisinin mirasını devralan yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti yolun başında bir de savaş ekonomisinin maliyetlerini üstlenmek zorunda kalmıştır. İçinde bulunulan durumun yanı sıra Osmanlı Devleti devrinde yaşanmış Balkan Savaşları ile, belki de korumacı ekonomi politikalarının dünya genelinde tercih edilmesinin nedeni olarak göstermemiz gereken Birinci Dünya Savaşı, milli ve korumacı ekonomi yaklaşımının kabul görmesine yol açmıştır.

İktisadi tarihimizin çeşitli dönemlerinde birbirlerinden farklı politikalar uygulanmaya çalışılmış, dünya genelinde yaşanan İktisadi ve siyasi gelişmeler de bu politikaların uygulaması üzerinde etkili olmuştur. Bu nedenle ekonomi tarihinin birkaç evrede ele alınması, gelişmeleri ve sonuçlarını daha kolay anlayabilmemiz açısından faydalı olacaktır.

1.2.1. 1923-1946 Dönemi

1920'li yıllar dünya İktisadi koşullarında belirsizliklerin egemen olduğu bir dönem olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan sorunlar tam olarak çözüme kavuşturulamamış ve bu durum küresel dengesizlikleri beraberine getirmiştir. Böylesi koşullar altında Ankara'nın temel amacı, yeni çizilen sınırlar içerisinde milli bir ekonomi modeli oluşturmak olmuştur. Milli bir girişimci sınıfının oluşturularak sanayileşmeye hız verilmesi, amaçlanan milli ekonominin gelişmesi için temel unsurlar olarak kabul görmekteydi. (Pamuk, 2014: 180)

1923-1946 dönemi; kuruluş yılları, ekonomik toparlanma, milli ekonominin doğuşu, planlı devletçilik ve yeniden harp ekonomisi yılları şeklinde özetlenebilir. Dönemin başlarında, bir tarafta geçimini ilkel yöntemlerle yapılan tarımdan sağlamaya çalışan, eğitimsiz ve yoksul bir halk bulunurken; diğer tarafta ithal malları koruyan bir gümrük rejimi, demir ve deniz yolları ile en önemli sektörlerde faaliyet gösteren yabancı şirketler ve devlet borçlarının tasfiyesi için vergiler üzerinde alacak hakkı kurmuş olan Düyun-ı Umumiye İdaresi kurumu ile tahrip edildikten sonra Birinci Dünya Savaşı'nı atlattığı bir ekonomik yapı yer almaktadır. Devlet eliyle işletilen bir kısım işletmelerin yanında küçük ölçekli bir takım

imalathaneler bulunsa da kalifiye eleman yetersizliği, kültür ve teknoloji düzeyinin düşüklüğü ekonomik düzensizliğin başlıca sorunları olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonraları endüstrileşme çabaları artarken, birçok endüstriyel kuruluşun devlet eliyle kurulması durumu da ortaya çıkacaktır. (Başol, 2012: 78-81)

1923 yılını takip eden birkaç yılda, öncelikle siyasi ve ekonomik bağımsızlığın dünyaya kabul ettirilmeye çalışıldığı, ardından bu bağımsızlığı korumak için hızlı bir Şekilde kalkınma çalışmalarına başlanıldığı görülmektedir. Bu dönemin önemli etkinlikleri olarak Lozan Anlaşması ve İzmir İktisat Kongresi ne çıkarken ; İş Bankası ile Sanayi ve Maden Bankası kurulmuş, çeşitli vergi reformları yapılmış ve Teşvik’i Sanayi Kanunu ıkartılmıştır. Ayrıca bu dönemde benimsenen milli ekonomi anlayışına zarar vermeyecek Şekilde yabancı sermayeye de açık kapı bırakılmıştır. (Boratav, 2012: 41-48) nemli kalkınma gelişmelerinin yaşandığı bu döneme ise İkinci Dünya Savaşı’nın başlaması son vermiştir.

Meşrutiyet sonrasında görülmeye başlanan ‘‘milli iktisat’’ anlayışı, içinde bulunan koşulların yarattığı sınırlamalar dışında, 1923 sonrasında da kabul gören iktisadi yaklaşım olmaya devam etmiştir. Bu görüşün korumacı ve sanayileşmeci yönleri, Lozan Anlaşması ile birlikte gümrük politikasına çıkartılan engellerden ötürü ön plana ıkartılamamıştır. Buna karşın, milli iktisat yaklaşımının devlet desteği ile milli burjuvazi yetiştirilmesini temel kalkınma unsuru olarak gören düşüncesi, cumhuriyet döneminin iktisadi politikalarında var olmuştur. (Boratav, 2012: 39-40)

Bağımsızlık ile birlikte Osmanlı Devleti’nin borçlarından %67’lik kısma karşılık gelen 85 milyon altın lirayı ödeme yükümlülüğü, henüz toparlanamamış ülke ekonomisi için ilave bir zorluk daha çıkarmıştır. (Pamuk, 2014: 176) Ancak demelerin 1929 yılında başlayacak olmasının o dönem için biraz olsun rahatlamaya yol açtığı düşünülebilir. Lozan Anlaşması’nın bir eki olarak imzalanan Ticaret Sözleşmesi de dış ticaret politikaları üzerinden Türkiye’yi beş yıl süreyle kısıtlamakta; ithalat ve ihracat yasaklarının konulmamasını, mevcutların kaldırılmasını ve gümrük tarifelerinde değişiklik yapılmamasını öngörmekteydi. Tabi bu uygulamaların bazı istisnaları da bulunmaktaydı. (Boratav, 2012: 43-44)

Yine Lozan Anlaşması gereğince ülkelerin 1929 yılına kadar gümrük tarifelerini belirleyememeleri de ülkenin kendi milli sanayisinin kuruluşunu bir süre daha ertelemiştir. Buna rağmen korumacı politikaların uygulanması için boşluklar bulabilmiştir. Anlaşmanın koşulları ithal ve yerli malları için farklı oranlarda vergi uygulamalarına müsade etmese de

kamu gelirlerinin arttırılması amaçlı devlet tekelinde olan mallarda fiyat farklılaştırması için engel konulmamıştır. Bu durum birçok mal ve hizmetin üretim ve ithalatının devlet tekeline alınmasına yol açmıştır. Böylece geçmişi meşrutiyet sonrasına uzanan, 1923 yılında Lozan görüşmeleri esnasında toplanan ve izlenecek politikalar konusunda milli iktisat ve kalkınma hakkında ipuçları taşıdığı belirtilen İzmir İktisat Kongresi'nin de önceliği olan yerli burjuva yetiştirilmesi projesi henüz gerçekleştirilmeden, ancak daha sonra tekrar uygulanmak üzere sırasını devletçiliğe bırakmıştır. (Boratav, 2012: 43-46)

1923 yılında Lozan görüşmelerine ara verildiği dönemde toplanan İzmir İktisat Kongresi, somut içeriğinden ziyade kamuoyuna verilen mesajlar nedeniyle anlamlı olmuştur. İzlenecek iktisat politikaları konusunda bir çerçeve oluşturulan kongrede çiftçiler, işçiler, sanayiciler ve tüccarlar temsil edilmiş ve milli iktisattan yana görüşler bildirilmiştir. (Pamuk, 2014: 181) Yerli sanayiye koruyucu gümrük tarifelerinin uygulanması, imtiyazlı yabancı kuruluşların devletleştirilmesi, borsaların ve bir ana ticaret bankasının kurulması, tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılması ve Aşar Vergisi'nin kaldırılması kararlarının alınması oluşturulan çerçevenin içeriğini göstermektedir. Bu içeriğe bakarak kongre kararlarını; temelde ulus devlet ve milli uzlaşma bağlamında, bir takım sosyal tedbirlerle sınırlı liberal kapitalist modelin kabul edilmesi olarak değerlendirebiliriz. (Akyıldız ve Eroğlu, 2004: 47)

İzmir İktisat Kongresi'nin milli iktisat temelli içeriğine rağmen yabancı sermaye için de açık kapı bırakıldığını belirtmek gerekir. Yabancı sermayenin kapütülasyon türü ayrıcalıklar beklememesi ve talep etmemesi şartıyla gelmesine ılımlı yaklaşılırken, yabancı sermaye ile hükümet arasındaki köprüyü kurma görevi de özel sektöre, daha açık bir ifadeyle devletin hakim olduğu bir özel kuruluş olan İş Bankası'na düşmüştür. Yabancı sermayenin ülkeye girişi de yerli sermaye ile kurulan ortaklıklarla gerçekleşmiştir. Yabancı sermayeye karşı ılımlı bir tutumun varlığı, liman ve demiryollarının devletleştirilmesini önlememiştir. 1924'te ABD'li Chester Grubu'yla yürütülen imtiyazlı demiryolu anlaşması görüşmelerinin bir sonuca ulaşamaması sonrasında, Osmanlı Devleti'ne gelen yabancı sermaye için cazibe taşıyan bu alanlardan yabancı sermayenin tasfiye edilmesi kararına varıldı. Limanların işletilmesi ise 1926'da kabotaj hakkının yabancı sermayeye yasaklanmasının ardından, milli iktisat anlayışının hedeflerinden birisi olan yerli burjuva oluşturma amacı doğrultusunda devletin imtiyaz tanıdığı yerli şirketlerce yürütülmüştür. (Boratav, 2012: 41-47)

1920'ler için ekonomide özel sektör egemenliğinde bir model düşünülmüş olmasına rağmen, Ankara çevrelerinin gerekli olmadıkça ekonomiyi tamamen piyasaya bırakma niyeti

bulunmuyordu. Bu nedenle bu dönemin iktisadi modeli özel sektörün güçlendirilmesi amacıyla sınırlı devlet müdahaleciliği olarak tabir edilmiştir. Bu modelde, yalnızca devlet tekellerinin piyasaya hakim olmayarak özel sektörü de ekonomiye dahil etme düşüncesine 1924 yılında İş Bankası'nın kuruluşunu örnek gösterebiliriz. Yine de genel müdürlüğüne İmar Bakanlığı'ndan ayrılmış olan Celal Bayar'ın getirilmesi özel sektörde de devlet denetiminin sürdüğünün işareti olarak görülebilir. (Pamuk, 2014: 181-183)

Devletin ekonomideki aktif rolünün ilerleyen dönemlerde özel sektöre bırakılması aşamalı bir süreci gerektirmiştir. Yerli ekonomiyi 1929 yılına kadar koruyabilme amacı devleti bazı tekeller kurarak aktif bir iktisadi pozisyona sokmaya mecbur bırakmıştır. Liberal bir ekonominin hayata geçirilebilmesi için ise bu tekellerin bir süre sonra etkinliğini yitirmesine gerek duyulmuştur. Bu nedenle 1925 yılında devletin sahip olduğu bazı sanayi kuruluşlarını işleterek daha sonra özel sektöre devretmenin yanında, sanayi ve madencilik alanlarında yatırım yapacak teşebbüslerin ihtiyaç duyacağı finansmanın sağlanması amacıyla Sanayi ve Maden Bankası kurulmuştur. Ancak bu kuruluşun faaliyet süresi içerisinde devlete ait kuruluşların hiçbirisinin özel sektöre devri söz konusu olmamıştır. Bunun yanında, devlete ait kuruluşların işletilmesi görevi de Devlet Sanayi Ofisi'ne verilmiş, bu kuruluşun görev tanımı 1933 yılında Sümerbank bünyesine dahil edilinceye kadar yalnızca sanayi sektörüne finansman sağlamak ile sınırlandırılarak Türkiye Sanayi ve Maden Bankası adı altında faaliyetleri devam etmiştir. (Eroğlu, 2007: 66)

Milli iktisat görüşünün temel direklerinde birisi hiç şüphesiz yerli sanayinin oluşturulmasıdır. 1927 yılında yürürlüğe giren Teşvik'i Sanayi kanunu da bu doğrultuda gerçekleştirilen adımlardan biri olmuştur. 1920'li yıllarda sanayi kesiminin GSMH içindeki payı %11 civarındayken sanayide gerçekleşen %10,2'lik büyüme hızı dinamik bir sanayileşme ivmesinin değil, yeniden yapılanma sürecinin göstergesi olarak düşünülebilir. (Boratav, 2012:51) Ayrıca kapitülasyonların halen devam ediyor olması ve 1929 yılında yaşanan Büyük Buhran, kendisini henüz toparlayamayan sanayinin rekabetçi bir yapıya kavuşmasına engel olmuştur. (Akyıldız ve Eroğlu, 2004:48)

1929 Büyük Buhranı dünya ekonomisi üzerinde etkilerini gösterirken, Türkiye bu dönemde kendi içine kapanarak devlet eliyle bir sanayi hamlesi başlatmıştır. Dünyada yaşanan buhranın, Türkiye'nin ve diğer az gelişmiş ülkelerin ana ihraç kalemleri olan hammadde fiyatlarını sanayi ürün fiyatlarından daha fazla düşürmüş olması, krizin iç piyasaya yansımalarını sınırlandırmak için böylesi bir tedbiri gerekli kılmıştır. Amaç bakımından

1920'lerin anlayışından farklı olmasa da sonuçları itibariyle bu dönem ilk sanayileşme dönemi olarak ifade edilebilirken politikalar itibariyle de korumacılık ve devletçilik özelliklerini kullanmak daha uygun olacaktır. Nitekim devlet yatırımcı, işletmeci ve denetleyici rollerde ekonomiye egemen olmuştur. (Boratav, 2012: 59-64)

Dünyadaki gelişmelerin getirdiği şartlar altında 1930 yılından itibaren hükümet, iktisat politikası olarak devletçiliği açıkça benimsemiştir. Devletçilikle beraber devlet idaresi, ekonomide yatırımcı ve üretici olarak öne çıkmaktadır. Bu durum etkisini İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da göstermeye devam ederek sonraki elli yıllık dönem boyunca önemini koruyacaktır. (Pamuk, 2014: 188-189)

Devletin edindiği bu rolle, özellikle büyük ölçekli yatırımlar gereken alanlarda işletmeler kurarak özel sektöre gereken ara malını sağladığı söylenebilir. Bu yatırımların yarından fazlasını demir yolları ile diğer ulaştırma projeleri almaktayken, sanayi kesiminin aldığı yatırımın GSYH'nın yüzde 2'si kadar olması ve kamu kuruluşlarının 1938 yılı resmi istatistiklerine göre ülkedeki toplam istihdamın sadece %1'ini sağlıyor olması, devletçi anlayışla sanayileşmenin sınırlı kaldığını göstermektedir. (Pamuk, 2014: 189-190)

Büyük Buhran'dan sonraki dönemde Türkiye'de uygulanan ekonomi politikalarını Keynesyen olarak nitelenmek tamamen doğru olmayacaktır. Her ne kadar ünlü iktisatçının 1936'da yayımlanan ve bu tür uygulamalara kuramsallık kazandıran kitabından önce Türkiye'de buna benzer uygulamalar icra edilmiş olsa da İnönü hükümetlerinin iktisadi konulardaki kırmızı çizgilerinden birisi denk bütçe ve sağlam para politikası olmuştur. Bu anlayış ile devlet bütçesi denk tutuldu ve ilave para basımı yapılmadı¹¹. Dünya bunalımında diğer ülkelerin aktif kullanıldığı para ve maliye politikalarının Türkiye'de aynı şekilde kullanıldığından bahsetmek doğru olmayacaktır. Ayrıca kur politikası da durgunluğa karşı bir araç olarak kullanılmamış, aksine lira bu dönemde diğer gelişmiş ekonomilerin para birimleri karşısında değer kazanmıştır. Bu dönemde ekonomiye ivme kazandıran da yine korumacılık politikaları olmuştur. (Pamuk, 2014: 191-194)

Uygulanmakta olan devletçi politikalar ilk planlamayı da beraberinde getirmiştir. 1934-1938 döneminde uygulanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile Zonguldak Kömür İşletmesi ve İzmir Telefon Şirketi gibi kurumlar kamulaştırılmış, yerli hammadde kullanacak sanayi kuruluşları teşvik edilmiş, plan boyunca da dış borç ödemelerinde başarılı olunmuştur.

¹¹Bu politikanın tercih edilmesinde etkili olan faktör olarak, dönemin yöneticilerinin Osmanlı Devleti'nin fazla para basımı ve bütçe açıkları nedeniyle büyük sorunlar yaşamasını tecrübe etmiş olduklarını söyleyebiliriz.

1939'a kadar olan dönemi ithal ikameci olarak nitelendirmek de mümkündür. Bu doğrultuda devlet eliyle demir-çelik ve kağıt başta olmak üzere bir takım KİT'ler kurulmuştur. (Akyıldız ve Eroğlu, 2004:49)

Plan ekonominin tamamını kapsamamakta, yalnızca devletin yapacağı sanayi yatırımlarını düzenleyici özellik taşımaktaydı. Bu plan ile 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren Sümerbank, Etibank ve diğer kuruluşların faaliyete geçmesiyle beraber kamu kesimi demir ve çelik, madencilik, cam, şeker, çimento, tekstil gibi sektörlerde piyasada hakim bir konuma ulaşmış bulunuyordu. Bu durumun oluşmasında; dünya ticaretindeki olumsuz gelişmeler nedeniyle dış ticaretteki büyük özel kuruluşların gerilemesi ve kent ekonomisinin diğer kesimlerine yönelik faaliyet gösteren işletmelerin küçük ölçekte kalması etkili olmuştur. Bu dönemde devletin ekonomideki bir rolünün de büyük ölçekli işletmeler kurarak özel sektöre ara malları tedariki yapmasının olduğu söylenebilir. (Pamuk, 2014: 189)

1938'de uygulamaya konulmak üzere hazırlanmış olan ikinci beş yıllık sanayi planı ise 1939'da patlak veren İkinci Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamamıştır. 1930'larda uygulanan politikaların ithalatı oldukça daraltmış olması ve ihracatçı ülkelerin ihrac ürünlerinde kısıtlamaya yönelmesi, savaşın dışında kalınmasına rağmen, ordunun beslenme ve donatılmasına yapılan harcamalar ile savaş ekonomisi yaşayan ülkeyi zor bir dönemden geçirmiştir. Yetişkin erkeklerin silah altına alınarak üretimden çekilmesi üretimde önemli düşüişlere sebep olmuştur. Artan savunma harcamalarının da vergi artışları ile finanse edilmeye çalışılması yeterli olmayınca para basımı yolu yeniden uygulamaya alınmış ve böylece 1930'ların fiyat istikrarlı dönemini takiben yüksek enflasyon dönemi başlamıştır. (Pamuk, 2014: 189-200)

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'na girmemiş olmasına rağmen, fiilen savaşmanın dışında savaşın tüm zorluklarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır. 1930'lu yılların politikalarıyla daralmış olan ithalat, savaşın başlamasıyla birlikte iki yıl içerisinde yarı yarıya azalmıştır. Bu dönem hükümetlerinin karşılaştığı başlıca sorunlar; azalan üretim ve ithalatın getirdiği darlıklar ile yükselen enflasyonun önlenmesi ve büyük kentlerin ısınma, iaşe ve giyinme ihtiyaçlarının karşılanabilmesi olmuştur. Sorunların esas çözümü olan üretim artışının erkek nüfusun silah altında tutulması nedeniyle artırılamayacak olması, idarenin yalnızca sonuçları hafifletebilmesine olanak tanımıştır. Bu kapsamda alınan iktisadi önlemlere bakıldığında; Varlık Vergisi, Miilli Koruma Kanunu ve Toprak Mahsulleri Vergisi'nin yürürlüğe konulmasıyla kamu gelirlerinin arttırılabildiği görülmektedir. (Boratav, 2012: 81-83)

Bu koşullar altında; katı fiyat kontrolleri, tarım ürünlerine düşük fiyatla el koyma, ücretli iş yükümlülüğü ve çalışma süresinin uzatılması, ücret sınırlaması, özel işletmelere geçici el koyma, ithalat ve ihracat ile iç ticarete azami ve asgari fiyat uygulamalarıyla ortaya çıkan sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Bu sayede silah altında tutulan askerler ucuza beslenebilmiş, kentli nüfusa ise çok zorluk yaşanmadan ekmek ve kömür tedarik edilebilmiştir. Ancak izlenen politikaların bir getirisi de karaborsanın ortaya çıkması olmuştur. (Boratav, 2012: 83-84)

Savaş yılları, ithalatın kısıtlanması ve daralmasıyla; hammadde, ara malı ve yatırım malı girdilerinin azalmasına yol açmış ve erkek nüfusun silah altında tutulmasıyla birlikte milli gelirin daralmasına sebep olmuştur. Bu dönem boyunca milli gelirdede sürekli düşüş gözlenmiştir. İçinde bulunulan koşulların uzun dönemde ortaya çıkan etkileri ise sermaye birikiminin gerilemesi olmuştur. (Boratav, 2012: 86-87)

Diğer taraftan 1946 yılına kadar etkisi devam eden savaş ekonomisinin, dış ticaret dengesinin olumlu seyretmesi ve rezervlerin artması şeklinde getirileri de olmuştur. İthalat hacmi bir yandan düşerken diğer yandan ihracı devam eden hammadde ve gıda maddelerine olan yurtdışı talebin artması ile bu dönemde dış ticaret dengesi fazla vermiştir. Böylece Merkez Bankası'nın altın rezervlerinde artış meydana gelmiştir. (Pamuk, 2014: 200)

1923-1946 yıllarındaki gelişmeleri dış ticaret ve finansal açılardan da ele almak, dönemin daha iyi anlaşılması açısından önemli olacaktır. 1920'li yıllarda hammadde ve tarım ürünleri fiyatlarında belirgin bir düşüş yaşanırken, Türkiye'de dış ticaret dengesi git gide aleyhte ilerlemiştir. Türk Lirası, sterline bağlı serbest dalgalanma içerisinde değerini çalkantılı bir biçimde sürdürürken, Osmanlı Bankası'nın önceki dönemlerde elde ettiği para basma yetkisi savaş yıllarında geri alındığı için ekonomik büyümeyle uyumlu para arzı genişlemesi yapabilecek bir merkez bankası da bulunmamaktaydı. Bu durum döviz kurunda olduğu gibi kredi faizlerini de bir dalgalanmanın içerisinde mahkum etmiştir. Böylece Türkiye ekonomisinin bu dönemi dışarıdan gelebilecek etkilere açık durumda bulunmaktaydı. (Kazgan, 2013: 41-45)

1920'ler boyunca dış ticaretin açık vermesi nedeniyle TL, yabancı paralar karşısında sürekli değer kaybı yaşamıştır. TL'nin değer kaybetmesi de para talebini tetiklemiş ancak para arzı mümkün olmadığı için bu talep fazlası, kısa vadeli sermaye girişleri ve yabancı sermaye yatırımlarıyla bankaların kredi genişlemesi yapabilmesi yoluyla karşılanabilmiştir. TL'nin

değer kaybı beklentisi, yurt dışına sermaye çıkışı ve spekülâtif kazançlara da sebep olmuştur. (Kazgan, 2013: 46-47)

1927 yılında yabancı sermaye girişi en düşük seviyesini görmüş ve bazı şirketler tasfiye olarak sermayelerini yurtdışına çıkartmışlardır. Yine aynı yıl kısa vadeli yabancı krediler azalmış ve TL sterlin karşısında biraz daha değer kaybetmiştir. Bu dönemde demiryollarının yapımı için devletin yabancı gruplarla anlaşması nedeniyle, devletin piyasadan vergilerle topladığı fonlar da kısmen yurtdışına aktarılmış oluyordu. Tüm bu nedenler bu yılda üretim darlığı ve deflasyon sürecini başlatmıştır. (Kazgan, 2013: 50-52)

Dış ticaret açığı giderek artarken, demiryolu yapımlarının ortaya çıkardığı döviz cinsi fon talebi ve Osmanlı Devleti'nden kalan borçların ödenmesi TL'nin aşırı miktarda değerini yitirmesine yol açmış ve sterlin karşısındaki değeri 1009 kuruşa kadar gerilemiştir. Bu krizin aşılması İtalya, Rusya ve uluslararası bankalardan 3,5 milyon sterlin civarındaki borçlanmayla mümkün olabilmıştır. Bu krizin ardından 1929 yılında Menkul Kıymetler ve Borsaları Kanunu, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu ve tamamlayıcı nitelikte bir dizi kararnameler çıkartılarak döviz piyasası devlet kontrolüne alınmıştır. Merkez Bankası niteliğinde bir bankanın olmamasının sonuçlarının tecrübe edilmesi üzerine 1930 yılında da Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası kurulmuş ve bu hamleler ilerleyen dönemlerde sermaye birikiminin gerçekleşebilmesine zemin hazırlamıştır. (Kazgan, 2013: 52-53)

1930 ile 1934 yılları arasında TL değerlenme sürecine girmiştir ve değerlenme nedeniyle Türkiye geleneksel ihracat pazarlarından kopmuştur. Bu durum, iç tüketim ve ithalatın kısılmasıyla ortaya çıkartılan dış ticaret fazlası ile sermaye hareketlerinin kontrol altına alınmasının bir sonucudur. Değerlenme sürecinin bir diğer olumlu etkisi de döviz cinsi borçların bütçe üzerindeki yükünün hafiflemesi olarak görülmüştür. Ayrıca piyasada oluşan durgunlaşma nedeniyle genel fiyat seviyesinde düşüş yaşanmıştır. (Kazgan, 2013: 56-58)

1935 yılı sonrasında dış ticaret hadlerinde iyileşme görülmüş ve ihracat artış göstermiştir. Genel fiyat düzeyinde yükselmenin başlaması, müteşebbisler için olumlu koşulların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylelikle piyasadaki canlanmayı takiben paranın dolanım hızı artmıştır. Teşvik-i Sanayi Kanunu'yla birlikte faaliyete geçmeye başlayan müesseselerde istihdamın artması ve reel ücretlerin yükselmesi, piyasadaki canlanmayı pekiştirmiştir. (Kazgan, 2013: 74-75)

Kısaca özetlersek; 1946 yılına kadar izlenen ekonomi politikaları temelde içeride ekonominin millileştirilmesi ve sermaye birikim sürecinin hızlandırılması yoluyla

sanayileşmenin gerçekleştirilebilmesi amaçlarını taşımaktadır. Döviz ve dış ticaret politikaları, para ve kredi politikaları ile maliye politikası bunun başlıca araçları olarak kullanılmış ve uygulamalara dış etkenlerin karışması sonucunda deflasyonist bir dönem yaşanmıştır. Bunalımın 1934 yılıyla beraber aşılmaya başlaması yine dışsal etkenler öncülüğünde gerçekleşmişken, bu gelişme süreci bir başka dış etken olan İkinci Dünya Savaşı yüzünden 1940 itibariyle bir kez daha kesintiye uğramıştır. Yaşanan dalgalanmalara rağmen ülkenin kurumsal alt yapısı oluşturulmuş ve bu kurumlarla 1980'e kadar olan gelişme ve değişimler gerçekleştirilebilmiştir. (Kazgan, 2013: 79)

1.2.2. 1947-1960 Dönemi

İkinci Dünya Savaşı'ndaki kutuplaşmaların dışında kalmayı başaran Türkiye, tarafsızlık politikasını savaş boyunca sürdürmeyi başarmış ancak savaşın bitmesini takiben başlayan yeni bloklaşmalarda bu duruşunu daha fazla koruyamayarak 1947 yılında IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü'ne; 1952 yılında da NATO'ya üye olarak batı bloğuna dahil olmuştur. Bu üyeliklerin ardından çoğu Amerikalı yabancı danışmanlar, yaptıkları incelemeler, hazırladıkları öneri ve raporlar ile iktisat politikalarının belirlenmesinde rol oynamışlardır. Bu dönemde iç politikada da bir takım yenilikler meydana gelmiştir. 1945 sonrasında çok partili siyasi hayatın başlaması, 1950 yılında Demokrat Parti'nin 10 yıl sürecek iktidarını başlatan seçim zaferiyle devam etmiştir. (Boratav, 2012: 93-101)

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından dünya ekonomisi yeniden uzun sürecek bir büyüme dönemine girerken, birçok ülkede sermaye hareketlerinin önündeki engeller hafifletiliyor, serbest ticaret anlayışı yeniden hakim oluyor; ABD kaynaklı yatırımlar, yardımlar ve krediler bu sürecin kilit unsurlarını oluşturuyordu. Türkiye'deki iktisadi gelişmelerin de dünyadakilerle paralel bir seyir izlediğini söyleyebiliriz. Bu dönemin ana özelliklerini açıklayacak olursak; on altı yıldır izlenen korumacı, içe dönük, dış dengeye dayalı iktisat politikaları aşamalı olarak serbestleştirilmiş, serbest ticaret anlayışının bir sonucu olarak da iç pazara dönük sanayileşme uygulamaları yerine dış pazara dönük olarak tarıma, madencilığe, alt yapı yatırımları ve inşaat sektörüne öncelik tanıyan bir kalkınma anlayışı egemen olmuştur. Günümüzde halen devam etmekte olan "kronik dış açıklar" da ilk olarak bu dönemde ortaya çıkmıştır. (Boratav, 2012: 94-97)

Savaşın ardından oluşan iç ve dış koşullar, Türkiye'nin dışa açılması için baskıları ortaya çıkarmıştır. ABD'nin kurmak istediği sistemin içerisinde bulunup askeri veya

ekonomik yardımlardan faydalanmak isteyen bir ülke öncelikle ticareti ve sermaye dolaşımını serbestleştirmeliydi. Ekonomik anlamda bir dar boğaz yaşayan Türkiye, savaşta askeri gücünün zayıflığını farketmiş, savaşın ardından SSCB'den gelen toprak talebi de askeri ve ekonomik yardımın ne kadar gerekli olduğunu ortaya çıkarmıştır. İçeride ise dönemin güçlü sınıfları olan büyük toprak sahipleri ve tüccarlar, ortaya çıkabilecek ekonomik imkanlardan yararlanabilmek için serbestleşmeyi ve dışa açılmayı gerekli görüp, bu doğrultuda hükümete telkinde bulunan bir baskı grubu haline gelmişlerdir. (Kazgan, 2013: 84-87)

Baskıların netice vermesiyle, ilk olarak 1947 yılında Truman Doktrini kapsamında askeri ve ardından 1948'de Marshall Planı çerçevesinde ekonomik yardımlar alınmıştır. Bunlara sonrasında tarım ürünü yardımları da eklenmiştir. 1948'de İstanbul Tüccar Derneği'nin öncülüğünde düzenlenen iktisat kongresinde, iş adamları ve akademisyenler tarafından hızlı gelişmenin şartları belirlenmiş ve devletçiliğin tasfiyesi ile yabancı sermayeye serbestlik tanınması görüşleri ileri sürülmüştür. (Kazgan, 2013: 87)

Türkiye'nin ABD eksenli liberal politikalarından yana tutum almasını yalnızca iktidardaki çevrenin görüşleri doğrultusunda değerlendirmek eksik kalacaktır. Bölümün başında açıkladığımız serbestleşme yanlısı düzenlemelerin temelleri, 1944 yılındaki Bretton Woods Konferansı'na uzanmaktadır. Bu konferansın genel görüşüne göre; serbest ticareti özendirilen, uluslararası ticareti destekleyen, öte taraftan istikrarsılığa yol açmaması için uluslararası sermaye hareketlerini denetim altında tutacak bir düzen hedeflenmiştir. ABD doları merkezde olacak şekilde bir sabit kur sistemi kurulacak ve bu yeni düzende Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası özel görev üstlenecekti. Bu görevlerin öncelikli olanları; savaş sonrasında ABD ile SSCB gerginliği artarken, Japonya ve Almanya başta olmak üzere Avrupa ekonomilerinin toparlanması olacaktır. Türkiye'nin de faydalandığı Marshall Planı'nı da bu doğrultuda ele almak daha kapsamlı olacaktır¹². (Pamuk, 2014: 223-224)

1947'ye kadar bu yakınlaşma önemli mesafe kat etmiştir. Bu dönemde Birleşmiş Milletler'e üye olunmuş, Bretton Woods Anlaşması kabul edilmiş, IMF ve Dünya Bankası'na üye olunmuştur. Devamında Türkiye'ye kalkınma politikalarında danışmanlık yapmak üzere gelen Batılı iktisatçılar ve Dünya Bankası'nca hazırlanan raporlar; Türkiye'nin acilen devletçi

¹²Bu dönemde SSCB'nin Türkiye'den toprak talep ederek Boğazlar üzerinde söz hakkı istemesi, iktidar ve muhalefeti Batı ile yakınlaşmaya götürmüş olup, bu gelişmeler sürecin siyasi boyutunu açıklamaktadır. Planın Batı dünyası açısından iktisadi önemi ise Avrupa'nın yeniden imarı sırasında Türkiye'nin tarım ve madencilik üretimiyle katkıda bulunacak olmasıydı.

politikaları terk etmesi, sanayileşmenin tarım sektörü endeksli olarak geliştirilerek kalkınmada tarımsal ürünler ve hammadde üretimlerine yönelinmesi, bütün alanların özel sektöre açılarak yabancı sermayenin teşvik edilmesinin gerekliliğini bildirmiştir. (Akyıldız ve Eroğlu, 2004: 50-51)

Ekonomide yaşanan yön değişikliğinin üçüncü beş yıllık sanayi planının hazırlanmasından vazgeçilerek tarıma ve özel sektöre ağırlık verilmesiyle başladığı söylenebilir. 1948’de Marshall yardımlarının uygulanması ile birlikte tarıma sağlanan destek de artmıştır. İthalatın Dünya Savaşı sırasında kesilmesi nedeniyle biriken döviz rezervi ile 1947 Kore Savaşı nedeniyle hammaddeye olan küresel talebi arttırarak fiyatları yükseltmiş ve artan döviz gelirleriyle ithalat hacmi de yükselmiştir. Özellikle Marshall yardımlarından sağlanan fonlar ile tarımda ihtiyaç duyulan araç ve makinelerin ithalatı mümkün hale gelmiştir. (Pamuk, 2014: 226-227)

Savaşın ardından silah altında tutulan erkeklerin yeniden iş gücüne katılması ile beraber üretimde artışlar olmuştur. 1950 yılına kadar olan bu savaş sonrası iktisadi toparlanma döneminde, Boratav’ın bulgularıyla 1946-1953 arasındaki milli gelir ortalama büyüme hızı %10,2 olarak gerçekleşmiştir. Yine bu yıllar tarımsal gelişme yılları olarak da nitelendirilebilir. Bu dönem içinde tarımın büyüme hızı ortalama %13,2 gerçekleşmiş, milli gelir içerisindeki payı da %42’den %45,2’ye yükselmiştir. Aynı dönemde sanayinin payının %15,2’den %13,5’e gerilemesi, dünya ekonomisi ile hammaddeci uzmanlaşmaya dayalı bütünleşme eğiliminin bir neticesi olarak düşünülebilir. (Boratav, 2012: 101)

Cumhuriyet tarihinin ilk büyük devalüasyonu 1946’da yapılarak bir ABD doları karşısında liranın değeri 1,28’den 2.80 ‘e geriletilirken, 1947 yılında iktidar tarafından liberal iktisatçılardan oluşan bir ekibe beş yıllık plan ile özel teşebbüslerin rolleri ve tarım, enerji ve ulaştırma sektörlerine verilen önemin arttığı Türkiye Kalkınma Planı hazırlanmıştır. Her ne kadar bu plan uygulamaya geçirilmesinde devletçi ve korumacı anlayışın artık terk edildiğinin bir göstergesi olarak görülebilir. (Boratav, 2012: 98)

Neredeyse tamamı tarım ürünlerinden oluşan ihracat, Kore Savaşı’nın sona ermesiyle beraber tarımsal ürünlere olan uluslararası talepte azalma meydana geldiği için fiyatlardaki düşüş nedeniyle gerilemiştir. Bu durumu kabullenmek yerine, buğday ve tütünde yüksek fiyatlı destekleme alımları yapılması ve bu alımların kentlerde ürün fiyatlarına zam yapmak yerine Merkez Bankası’ndan Toprak Mahsulleri Ofisine açılan kısa vadeli kredilerle finanse edilmesi, ayrıca özel sektöre de kredi açılması sonucunda enflasyon yükselmiştir. İhracatta

yaşanan gerilemelerle birlikte, serbestleşmiş olan ithalat rejiminin döviz rezervlerini tüketmesi sonucunda, tarıma dayalı kalkınma denemesi 1950'lerin ortalarında döviz bunalımı sebebiyle sona ermiştir. Döviz sıkıntısı nedeniyle ithalatın sınırlandırıldığı bu dönemin koşullarında yerli üretim, oluşan kıtlığı gidermek için öne çıkmıştır. (Pamuk, 2014: 231-232) 1954'ten 1960'ın sonuna kadar süren dönemi; savaş sonrası genişleme konjktürünün ve liberal dış ticaret politikalarının sonlanarak ekonominin nispi bir durgunluk içerisinde dalgalanmalar yaşadığı, ihraç mallarına olan talepteki düşüş ve beraberindeki döviz geliri azalışının sonucu olarak ithalatın kısıtlandığı bir dönem olarak özetlemek doğru olacaktır. (Boratav, 2012: 107) Buradan ithal ikameci politikalara bilinçli olarak değil zorunlu olarak geçiş yapıldığı sonucuna da ulaşılabilir. (Pamuk, 2014: 233)

Nihayet bu döviz kıtlığı ülke yönetimini 1958 yılında devalüasyon yapmaya götürmüştür. Aslında bu devalüasyon IMF ve Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (OECE) Türkiye'nin talep ettiği krediyi vermeleri için bir ön koşuldur. Devalüasyon ile birlikte başlatılan bu istikrar programında; liranın değeri ABD doları karşısında 2,80'den 9 liraya indirildikten sonra ithalat bir miktar serbestleştirilmiş, fiyat kontrolleri kaldırılmış, kamu kuruluşlarının ürünlerine zam yapılmış ve dış borçlar yeniden yapılandırılmıştır. Paketin uygulanmasının olumlu ve olumsuz sayılabilecek sonuçları çabuk görülmüştür. Enflasyon gerileyip ödemeler dengesinde düzelmeye yaşanırken diğer taraftan ekonomide durgunluk yaşanmıştır. (Pamuk, 2014: 233)

Dış ticaret bileşenleri değerlendirilecek olursa; ithalatın içerisinde tüketim mallarının ağırlığı azalırken yatırım malları ve üretimde kullanılan girdilerin payının arttığı görülmektedir. Bu düşüşte 1954'ten itibaren tüketim mallarının ithalatının sınırlandırılması da etkili olmuştur. Bu gelişme ekonomik büyümenin belirleyicisini ithalat haline getirmiş, ithalattaki kısıtlamaların sürmesiyle de büyüme hızı giderek azalmış ve 1954-1961 yıllarının büyüme hızı ortalaması, 1950-1960 yıllarında olduğu gibi %4,4 olarak gerçekleşmiştir. İhracatta ise daha önceki yıllarda olduğu gibi tarım ürünlerinin yoğunluğu devam etmektedir. Dönemin sonunda sanayide ortaya çıkan hasılanın, kamu kesimi ve özel sektör arasında eşit paylaşıldığı ve tüketim malı sanayinin toplam sanayi hasılası içerisindeki payının %70-75 civarında olduğu ileri sürülebilir. (Boratav, 2012: 111-112)

Dış yardımlar ve gelir artışına bağlı olarak iç tasarrufların ve yatırımların artması söz konusu olmuştur. Buna karşın, önemli kamu harcamaları gerektiren ekonomi politikalarının finansmanının Merkez Bankası tarafından sağlanması enflasyonu artırıcı bir etki ortaya

çıkarmıştır. Enflasyondaki bu yükselişte ithalat kısıtlamalarının, kredi genişlemelerinin ve sübvansiyonların da etkisi olmuştur. Enflasyon artışının bir sonucu da TL'nin değerinin giderek artması olmuştur ve dış ticaret dengesinde ithalat lehinde ilerleyen bir süreç meydana gelmiştir. (Kazgan, 2013: 94-97)

1958 yılında yapılan devalüasyonla ihracatın artırılması amaçlanmış ancak buna rağmen 1959-1961 yıllarında Türkiye'nin ihracatında belirgin bir artış gerçekleşmemiş, ithalattaki gerileme ise daha önce uygulamaya konulan önlemler sayesinde olmuştur. İthalat üzerindeki önlemler ayrıca büyüme hızını düşürmüştü ve tüketim mallarında bir takım kıtlıklara sebep olmuştur. (Kazgan, 2013: 98-100)

Türkiye'nin vadesi geçmiş önemli miktarda borcunun birikmesinin yanında kredi olanaklarının da istikrar programının uygulanması için baskı yapmak amacıyla daraltılması sonucu 1958 yılında IMF öncülüğünde bir istikrar programının uygulanması hükümet tarafından kabul edilmiştir. Program kapsamında öncelikle Türkiye'nin borçları yeniden yapılandırılmış ve yeni kredi olanakları sağlanmıştır. Bunların yanında program doğrultusunda iç fiyat kontrolleri kaldırılmış, ticari banka kredilerine sınırlama getirilerek faizlerde tavan sistemi uygulamasına başlanmış ve TCMB'den alınan kredilerin geri ödenmesi sağlanarak enflasyon %5,4'e düşürülmüştür. Enflasyon düşüşünün yanında kısa vadeli kredi faizleri %12'ye çıkartılarak reel faiz pozitif düzeye getirilmiştir. Bunları, denk bütçe hedeflemesi çerçevesinde yeni vergiler izlemiş ve kamu harcamalarının programlar kapsamında düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. (Kazgan, 2013: 100-102)

İstikrar programı, sıkı para ve maliye politikalarıyla piyasa fiyatlarının serbest bırakılması ve faiz tavanı önlemleri sonucunda ekonomiyi daralmaya sürüklemiştir. 1958 krizini izleyen durgunlukta tarım ve sanayide durgunluk olmasına rağmen üretimde mutlak bir azalma olmamış, krizin etkisi ücretli çalışanlar ile tarım çalışanlarının refah düzeyinde gerileme şeklinde ekonomiye yansımıştır. Bu yansıma dış ticaretteki yapısal dönüşümün hangi doğrultuda gerçekleştiğini de ortaya koymaktadır. İhraç mallarının fiyatlarındaki düşüş sonrası Türkiye'nin tarımdan sanayiye dönüş yapması beklenirken, tarım ağırlıklı yapı 1970'lere kadar devam etmiştir. (Kazgan, 2013: 103-105)

İncelediğimiz dönemde ortaya çıkan; tarım ürünlerinde fiyatların düşmesi ve ithalatı kısıtlanan sanayi mallarında fiyat artışlarının olması, nüfus artışındaki hızlanma ve köyden kente göçlerle birlikte ekonomide bir takım yapısal dönüşümlere de zemin hazırlamıştır. Ayrıca ulaşım ağının gelişmesiyle tarım ürünlerinin iç piyasası da genişlemeye başlamıştır.

İşgücünün katma değerinin sanayide tarıma kıyasla daha yüksek olması ve sanayi mallarındaki gelir elastikiyetinin tarım ürünlerinden daha yüksek olması, iş dünyasının sanayiye ağırlık vermesi düşüncesine yönelmesi sonucunu doğurmuştur. Bunların yanında; 1950'li yıllarda devletin ekonomiye yaptığı plansız müdahalelerinin meydana getirdiği bunalım, 1960'larda başlanacak planlı ekonomi yıllarının başlamasına bir altyapı oluşturmuştur. (Kazgan, 2013: 107-110)

1.2.3. 1961-1979 Dönemi

1950'li yılların tarım öncelikli stratejisi, ekonomik büyümeye ivme kazandırmış ancak populist politikalar nedeniyle bu yılların sonu bunalımlı geçmiştir. Uzun dönemli politika eksikliği, ekonomi politikasında gelişmiş karar almalar ve seçmen odaklı tercihler böylesi bir sonun sebepleri olmuştur. Diğer taraftan bu dönemde; tarıma traktörün girişi, yeni toprakların üretime kazandırılması, karayollarının yapımı gibi kazanımlar sonucu kentleşme süreci hızlanmış ve ülke bazında canlanmayı sağlamıştır. (Pamuk, 2014:234-235)

1960'lı yıllar, 1950'lerde dış ticaretin belirleyici rolünden farklı olarak iç piyasa tarafından belirlenen bir yapıda kurgulanmıştır. Bu dönemin politikaları planlama ekseni olarak yürütülmüş ve yatırımlar bu planlara göre belirlenmiştir. Soğuk Savaş yıllarının bir stratejisi olarak Batı Bloku'nun imtiyazlı sayılabilecek ülkelerinden olan Türkiye, dış kaynak bulmada çok zorlanmamış ve bu rahatlık ekonomiyi ithalata daha bağımlı hale getirmiştir. Bu koşullara siyasilerin populist politikalarının da eklenmesi sonucu halkın her kesiminde reel gelir atışları gözlenmiştir. (Boratav, 2012: 117-126)

1960'ta gerçekleştirilen askeri darbenin ardından hazırlanan yeni anayasada Devlet Planlama Teşkilatının kurulmasına karar verilmiştir. Bu girişim OECD gibi dönemin önemli kurumlarından da destek görmüştür. Planlı kalkınma politikalarına geçişle 1963 yılında uygulanmaya başlanan kalkınma planları, kamu sektörü için emredici, özel sektör için yol gösterici özellik taşımaktadır. (Pamuk, 2014: 235) Bu dönemdeki planları içerik ve doğurduğu sonuçlar bakımından genel olarak değerlendirirsek; uluslararası pazarlardan ziyade iç talebin sürüklediği iktisadi gelişme ile ithal ikameci sanayileşmenin öne çıktığını söyleyebiliriz. (Boratav, 2012: 117)

Sanayi üretiminde tercihler ağırlıklı olarak dayanıklı tüketim malları üretiminden yana kullanılmıştır. Bunların yanında ise tekstil ve gıda sanayi, cazip gelen diğer yatırım alanları olarak sanayicilerin tercihi olmuştur. Dayanıklı tüketim endüstrilerinin tercih edilmesinde; büyük ölçüde gelir düzeylerinde iyileşmeler olan kentli ve taşralı tüccarların, gelişmiş tüketim

toplumlarında yaygınlaşan dayanıklı tüketim malları kullanımını doğrultusundaki tercihleri ve 1961 Anayasası'nın getirdiği imkanlarla artan memur maaşları ile işçi ücretlerinin iç talebe destek vermesi etkili olmuştur. (Pamuk, 2014: 238) Önceleri yalnızca montaj şeklinde kurulan dayanıklı tüketim malları sanayi, zamanla daha fazla yerli katkı ve çevresinde beslediği yan sanayi kollarıyla modern sanayi görüntüsüne kavuşmuştur. Ancak bu sanayi kolları, teknoloji ve temel girdilerde dışa bağımlılığının devam etmesi ve üretim ölçeği ile kalite bakımından gelişmiş ekonomilerdeki benzerlerinden geri kalmaya devam etmiş, bu sebeplerle de uluslararası pazarlarda rekabet edecek seviyeye ulaşamamışlardır. (Boratav, 2012: 117-120)

Kamu kesimi, yatırımlarını büyük ölçüde yine ithal ikamesi sürecine uygun olarak demir-çelik, alüminyum, bakır, petrokimya, inşaat malzemeleri gibi temel ara malları içeren sektörlerle yönlendirmiştir. Ereğli Demir-Çelik ve Petkim gibi kuruluşlar 1960'lı yılların karma ekonomi modelinin politika uygulamaları sonucunda devreye giren yatırımlardır. Yani yatırımlardaki dağılım; yüksek kar getiren tekstil, gıda ve dayanıklı tüketim malları sanayi alanlarında özel sektör tarafından yapılırken, yüksek maliyet gerektiren ağır sanayi alanları devlete bırakılması şeklinde gerçekleşmiştir. (Pamuk, 2014: 237)

Başlangıçta ithal girdilerin montajlanarak üretime dönüştürülmesi şeklinde geliştiğini söylediğimiz özel sektörün öncülüğündeki sektörlerde, zamanla yerli malların kullanımı da artış göstermiş ancak ithal ürün bağımlılıkları asla ortadan kalkmamıştır. Yine de yerli ürün kullanımının artmasıyla birlikte, iç pazara dönük üretim yapan sanayi kuruluşlarının bünyesine dahil olduğu büyük holdingler 1960'larda giderek daha çok ön plana çıktı. Yüksek gümrük tarifeleri ve kotalarla korunan iç pazar, yerli üreticilere önemli fırsatlar sunmaktaydı, bu nedenle yabancı sermaye de yerli firmalarla işbirlikleri ve ortaklıklar kurarak iç pazarda yer alabilmiştir. Ayrıca bu yıllarda küçük ve orta büyüklükteki tarım işletmelerinin iç pazara dahil olmasını kolaylaştırmak için tarımsal destek politikaları ve yüksek taban fiyat uygulamaları sürdürülmüştür. (Pamuk, 2014: 237-238)

Elverişli dünya ekonomik koşullarının da etkisiyle bu dönemde imalat sanayi büyüme ortalaması %10, ekonominin bütününün büyüme hızı ise ortalama %6 gerçekleşmiştir. Yıllık enflasyon ise 1960'lı yıllarda %10'un altında seyretmiştir. İşçi ücretlerinin artması, iç piyasadaki talebi de güçlendirdiği için bir maliyet unsuru olarak görülmemiştir. Gelir artışlarının teknoloji ve altyapı olanaklarıyla pekişmesi sonucu elektrik kullanımı ve dayanıklı tüketim malları kullanımını ülke genelinde yayılmaya başlamıştır. (Pamuk, 2014: 238-239)

Başlangıta ekonominin dışa bağımlılığını azaltacağı düşünülen ve ortaya çıkan göstergeler itibariyle öyle yorumlanan bu sanayileşme stratejisi, beklentilerin aksine ekonominin ithalat bağımlılığını arttırmıştır. Birinci Beş Yıllık Plan uygulamasında ithal ikamesi beklendiği gibi gerçekleşmiş, buna karşın takip eden yıllarda GSYH içerisinde ithalatın payı giderek artış göstermiştir. Bir başka etmen de yatırım malları alanlarında gerçekleşen gelişme hızının ara mallar alanlarından geride kalması sonucunda, artan yatırımlar beraberinde ithalatı da yukarı çekmiştir. Ayrıca bu dönemde düşük seyreden petrol fiyatları, ithal malı enerji türlerine bağlı bir sanayi yapısının kurulmasına yol açmış, sanayileşmenin hızlanması her zaman devamında enerji ithalatı ile birlikte yine toplam ithalatı da yükselten bir etkide bulunmuştur. (Boratav, 2012: 120-121)

Sürekli artarak devam eden ithalat için gereken döviz ihtiyacının karşılanması ise yalnızca tarım ürünleri ihracatından sağlanacak gelirlere dayandırılmıştı. Tarım ihracatının yanında sağlanabilen tek döviz geliri, yurtdışına işçi olarak giden vatandaşların elde ettiği döviz kazançları olmuştu. Bu döviz kazançları aynı zamanda 1960'lardaki hızlı sanayileşme için gereken iç tasarruflara da katkı sağlamış ve yatırımların büyük ölçüde iç tasarruflar ve işçi dövizleriyle yapılabilmesini sağlamıştır. (Pamuk, 2014: 239-242)

İthal ikamesinin uygulandığı bu yıllarda ihracatın görece olarak zayıf kaldığı görülmüştür. Bu zayıflık bir ölçüde kambiyo rejimi uygulamalarının ithal ikameci politikalar paralelinde sürdürülmesi ile açıklanabilse de bir diğer nedeni uzun bir süre ihracat ürünlerinin geleneksel olarak tarım ürünleri ağırlıklı bir yapı taşımasıdır. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrasında tarım üretiminde yakalanan artışları yeni toprakların üretime açılmasıyla başarmıştır. Buna karşın 1960'ların sonlarında ekilebilir alanların sınırlarına ulaşılmış ve bu aşamadan itibaren üretim artışının gerçekleştirilebilmesi toprak verimliliğinin artırılması yoluyla mümkün olabilmiştir. Bu amaç doğrultusunda devletin sulama yatırımlarında artış gerçekleşmiş, traktör sayısında artış olmuş ve gübre kullanımı da yine arttırılmıştır. Bu yatırımlar ile orta ölçekli işletmeler güçlendirilerek tarımda pazara yönelik üretim ivme kazanmıştır. Sanayi ürünleri ise bir süre daha iç pazara yönelik üretimlerini sürdürmüş ve ihracat geliri sağlayamamıştır. (Pamuk, 2014: 245-246)

Yetersiz döviz geliriyle giderek artan ithalatın finansman sıkıntısı yaşanmadan uzun süre devam ettirilebilmesi, ekonomiye önemli miktarda dış kaynak transferi yapılmasıyla mümkün olmuştur. Bu dış kaynak ise ekonomiye yardım ve krediler yoluyla girmiştir. Türkiye özellikle soğuk savaş yıllarında Batı Bloku açısından kilit öneme sahip olduğu için

kaynak ihtiyaçlarında gerekli kolaylıklar sağlanmıştır. Dış kaynağın kolay ulaşılabilir bir çözüm olması, döviz kazancına yönelik endişeleri gidererek dış açığın giderek artmasına ve sürekli hale gelmesinde önemli bir etken olmuştur. (Boratav, 2012: 122-123)

Türkiye'nin 1980'e giden süreçte yaşadığı sorunları küresel gelişmelerden bağımsız değerlendirmek doğru olmayacaktır. 1970'li yıllarda dünya önemli dönüşümlere sahne olmuş ve iki önemli ekonomik krizi yaşayarak önceki dönemlerden farklı bir hale gelmiştir. ABD'nin Vietnam Savaşı nedeniyle büyüyen dış açıkları ve bütçe açıkları, Bretton Woods sisteminin sürdürülebilirliği konusunda şüpheler ortaya çıkartmıştır. Aynı yıllarda savaş sonrasındaki ekonomik canlanma süreci yerini sabit yatırım harcamalarındaki azalmaya ve duraklamaya bırakmıştır. Bu gelişmelerin neticesinde ABD, 1971 yılında doları altın paritesinden ayırarak serbest dalgalanmaya bırakmış ve Bretton Woods sistemi sona ermiştir. (Kazgan, 2013: 115-116)

Bu yıllarda yaşanan Arap-İsrail Savaşı'nda batılı devletlerin İsrail yanlısı tavır almaları nedeniyle, 1973 yılında OPEC'in petrol fiyatlarını dört kata kadar yükseltmesi sonucu Birinci Petrol Krizi meydana gelmiştir. Petrol fiyatlarındaki bu artış, hem direk petrolün ithalatçısı oldukları için hem de sanayileşmiş ülkelere çeşitli ürün gruplarında ithalat bağımlısı oldukları için gelişmekte olan ülkeleri zor durumda bırakmıştır. Türkiye'nin de aralarında bulunduğu bu ülkeler grubunun sorunlarına uluslararası bankalar çözüm getirmiştir. Uluslararası bankaların çok düşük faizle sağladıkları kısa vadeli kredi imkanlarının kaynağı ise petroldeki fiyat artışlarıyla geliri yükselen OPEC ülkelerinin tasarrufları olmuştur. (Kazgan, 2013: 119-121)

Birinci Petrol Krizi'nin atlatılması; gelişmekte olan ülkelere sağlanan kısa vadeli kredilerin ithalat kısıtlamalarına rağmen, batılı sanayileşmiş ülkelerin ihracatını artırması yoluyla gerçekleştirilmiştir. Tabii bu çözümün maliyeti gelişmekte olan ülkelerin sırtına yüklenmiş; Türkiye, Arjantin, Peru ve Zaire gibi ülkeler biriken kısa vadeli borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. Tam da bu moratoryumlar yaşanırken OPEC'in petrol fiyatlarını 1979 ve 1980'de yeniden artırması da İkinci Petrol Krizi'ne yol açmıştır. (Kazgan, 2013: 121)

Petrol fiyatlarının artması, gelişmiş ülkeleri iç ve dış dengelerini korumak için ekonomilerini yavaşlatmaya zorlarken Türkiye, tüketim seviyesini koruyarak artan petrol ödemelerini dış borçlarla kapatma yolunu tercih etmişti. Bu politika tercihi ilerleyen yıllardaki iç dengesizlikler ve artan dış borç yükünün de sebebi olmuştur. (Pamuk, 2014: 241-242)

Dünyadaki bu gelişmelere istinaden 1970'lerin Türkiye'si için, 1960'larda gerçekleşen değişimlerle önceki dönemlerden çok farklı bir noktaya geldiğini söyleyebiliriz. Kentleşmenin etkisiyle oluşan işçi sınıfı, sanayinin gelişmesinde diğer politika uygulamalarıyla beraber rol oynamış ve bu sayede kısa dönemde sanayileşmede önemli bir mesafe kat edilmiştir. Bu durum, ekonomiyi çeşitlendirerek tarımın milli gelirdeki payını %20-25 düzeyine geriletmiş olsa da ihracatın %60'tan fazlasının tarım ürünlerinden oluşmaya devam etmesi, dış ticaretin tarıma duyarlılığını sürdürmüştür. (Kazgan, 2013: 116)

Bu yıllar, Türkiye'nin ara malı ve temel tüketim mallarının yurtiçinde ikamesine yöneldiği ve devlet öncülüğünde hızlı bir yatırım programının uygulamaya başladığı dönemdir. Programın çerçevesi; koruma altındaki iç pazar için ucuz hammadde üreten devlet sayesinde özel sektörün yüksek kar ve rant elde etmesinin sağlanması ve daha önce de belirttiğimiz ücret artışlarıyla iç talebin desteklenmesinin kabul edilebilir bir hal almasıdır. Ancak böylesi bir büyüme modelinin sürdürülebilirliği; aşırı değerlenen TL'nin ihracat dengesini bozması, sanayi ithalatında kullanılan dövizin sanayi ihracatıyla kazanılamaması ve meydana gelen yüksek enflasyon, artan kamu bütçe açıkları ve cari işlem açıklarıyla birleşerek 1977'ye kadar devam edebilmiştir. (Yeldan,2013: 38-43)

1970'li yıllar ayrıca lirada yapılan devalüasyonlara sahne olmuştur. 1968 itibariyle dış çevrelerin IMF aracılığıyla liranın değerinin düşürülmesi ve dış ticaret liberalizasyonu yapılması yönündeki telkinleri ile 1970 yılında liranın değeri dolar karşısında 9TL'den 15TL'ye düşürülmüştür. 1971'de ABD'nin kendi parasının değerini düşürmesiyle dolar karşısında 13,70TL'ye yükselen lira, ilerleyen yıllarda devam eden ufak devalüasyonlarla dolar karşısında aşamalı olarak 1977'de 17,50TL'ye gerilemiştir. 1980 yılına kadar yapılan iki devalüasyon daha olmuş, bunlarla liranın değeri önce 19,25TL'ye sonrasında ise 25TL'ye geriletmiştir. (Boratav, 2012: 128-129)

1970 devalüasyonu, sanayinin uluslararası rekabete açılmasını ve ihracatının yapılması için yeterli olmamıştır. Bu nedenle bu yıllarda sanayi, iç pazara dönük üretim yapısını devam ettirmiştir. Milli gelir içerisinde sanayinin payı giderek artarken ihracattaki payının %2 civarında olması nedeniyle bu dönem en fazla içeriye yönelmenin olduğu dönem olmuştur. Üretim yapısı, nihai tüketim mallarından oluşmuş, ileri teknoloji içerikli ara mal imalatına yönelmeyi gerçekleştirilememiştir. (Pamuk, 2014: 242)

1970'lerin sonlarına gelirken yaşanan petrol krizi, artan petrol fiyatları ve diğer ithal mallar üzerinden Türkiye'ye yansımıştır. İthalatın azaltılarak ihracatın artırılması için yeterli

çaba gösterilmemesi, dışardan kredi kullanımını kolaylaştıracak şekilde kur politikası düzenlenmesi ve kullanılan kredilerin kısa vadeli olup hacimlerinin giderek artması Türkiye'yi büyük bir borç sorunuyla yüzleşmek zorunda bırakmıştır. 1977 yılı itibariyle ekonomide belirgin bir duraklama görülmeye başlanmış, tarım üretimi durma noktasına gelirken, imalat sanayisindeki üretim artışı %7'ye gerilemiştir. Bu gelişmeler, ithal edilen enflasyonun yanına talep enflasyonunu da eklemiştir. Ayrıca dış ticaret açığı 4 milyar dolar civarına yükselmiş ve 1,96 milyar dolar olan ihracatın iki mislinden daha fazla olmuştur. (Kazgan, 2013: 156-161)

1979 yılında TL'nin değeri bir kez daha düşürülerek 1 dolara karşılık 47 TL seviyesine çekilmiş, faizler yükseltilmiş ve bunları KİT ürünlerine zamlar ve bütçede yapılan tasarruflar eklenmiştir. Bunlara rağmen ihracatta beklenildiği gibi bir artış gerçekleşmemiş, ithalat azaltılabildiği ve yurtdışı işçi gelirleri arttığı için cari açık azaltılabilmektedir. Tüm bu önlemlerin getirisi ise %60'ı aşan enflasyon ve resesyona giren bir ekonomi olmuştur. (Kazgan, 2013: 161-165)

1980'lere gelirken Türkiye; dışarıda yaşanan İkinci Petrol Krizi'nin yansımaları, içeride ekonomideki çöküş ile bunun toplumsal yapı ve siyasete etkisi sonucu meydana gelen kargaşa ortamıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu karışıklığın içerisinde kurulan yeni hükümet, IMF'yi de memnun edecek şekilde serbestliği ve istikrarı tahsis edecek bir program hazırlamıştır. Ancak hükümetin bu programın uygulanmasını geciktirmesi sonrası 12 Eylül 1980 yılında askeri darbe gerçekleşmiş ve hükümet düşürülmüştür. Geciktirilen bu program ise "24 Ocak 1980 Kararları" başlığı altında uygulama imkanı bulmuştur. (Kazgan, 2013: 165)

1961-1979 dönemi için ekonominin genel bir analizini yapmak gerekirse; başlangıç olarak GSYH içerisinde sanayinin katkısının artmış olduğunu belirtmek gerekir. Sanayinin en süratli gelişen dallarıysa dayanıklı tüketim malları ve ara mallar olmuştur. Öte yandan bu alt dallardaki ilerlemelere rağmen sanayinin gelişmeyen tarafı yatırım malları kesimi olmuş ve bu durum ekonomide sanayinin dışa bağımlılığının sürmesine neden olmuştur. Yine bu dönemde sanayide kamu payının biraz olsun daralmış, dönemin başında kamunun sanayideki payı %40'ın üzerindeyken, 1980'e gelindiğinde %36,4'e düşmüştür. Dış ticarete ise ithalat artış gösterirken, ihracat ve buna bağlı olarak ihracatın ithalatı karşılama oranında gerileme yaşanmıştır. 1960'ların başında %68,5 olan bu oran, 1980'e gelindiğinde %30 civarına

gerilemiştir. Bu bilgilere dayanarak ekonomideki dışa bağımlılığın ele aldığımız dönem süresince artış gösterdiğini söyleyebiliriz. (Boratav, 2012: 130-135)

1.2.4. 1980-2016 Dönemi

1980'li yıllara girerken bir yanda Türkiye için önceki bölümde bahsedilen hususlar yaşanmakta, diğer yanda ise dünyada önemli gelişmeler meydana gelmekteydi. 1960'ların sonlarında, ABD'nin Vietnam Savaşı harcamaları nedeniyle bütçe ve cari işlemler açığı yaşaması para arzında genişlemeye yol açmıştı ve bu durum ortaya bir likidite bolluğu çıkarmıştı. Aynı dönemde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan büyüme ve yatırım artışındaki ivme kaybolmuş, yatırımların karlılığının düşmesi mali sermaye karlılığını arttırmak için spekülasyon alternatifleri ön plana çıkartmıştı. Ortadoğu'daki Arap-İsrail Savaşı'nın da yaşandığı bu dönemde, paralarının dolar karşısında değer yitirmesi nedeniyle ihracat geliri düşen petrol ihacatçısı ülkelerin (OPEC) petrol fiyatlarında %400'e varan artışlar yapması, petrol ithalatçısı ülkelere durgunluğa yol açmıştır. Diğer taraftan petrol kazançları yeniden yükselen OPEC ülkeleri, dolar cinsinden elde ettikleri fonları uzun vadeli yatırımlarda değerlendirmek yerine uluslararası bankalarda tutmaları, bu bankaları kısa vadeli krediler şeklinde kaynaklarını değerlendirmeye yöneltmiştir. Kısa vadede düşük faizlerle borçlanabilen gelişmekte olan ülkeler, ithalat kapasitelerini arttırarak durgunluğa giren gelişmiş ekonomilerin mamüllerine talep oluşturmuştur. IMF ve Dünya Bankası'nın da söylemleri bu dönemde ticari ve finansal serbestleşmeyi teşvik etmiştir. (Kazgan, 2013: 119-121)

Yaşanan petrol krizleri ve küresel ekonomideki bu gelişmeler 1980 yılına gelirken Türkiye'de ekonomik bunalımın geniş halk kitlelerince hissedilecek boyuta ulaşmasına yol açmıştır. Ülkede üretim giderek daha fazla maliyetli hale gelirken, sermaye sahiplerinin dikkat çekmeye çalıştığı nokta yüksek iş gücü maliyeti olmuştu. Nitekim 24 Ocak 1980 kararlarının içeriğinde de Türkiye'nin böylesi yüksek ücret düzeyi ile ihracatta rekabet gücüne sahip olamayacağı ifadeleri yer almaktaydı. Giderek daha çok liberalleşen dış ticaret rejimi ile ithalatın artmaya devam ediyor olması, yükselen maliyetlerin azaltılabilmesi için ithalatın değil ücretlerin düşürülmesini mecburiyet haline getirmiştir¹³. (Boratav, 2012: 145-147)

¹³İhracatın arttırılabilmesinin bir diğer yolu olan iç talebin kısılması da yine reel ücretlerdeki düşüşle mümkün olmuştur. Böylece iç talepte meydana gelecek daralmanın, ihraç edilebilir ürün kapasitesinde artış meydana getireceği planlanmıştır.

24 Ocak 1980 kararları, Türkiye ekonomisinde yapısal anlamda bir değişikliğe kapı açmıştır. Dışa açık, ekonomik büyümenin özel sektör öncülüğünde gerçekleştiği, ekonomideki kamu payının azami düzeye indirilmesinin amaçlandığı bu programın genel hatlarını şu şekilde sıralayabiliriz¹⁴:

- İç piyasayı hedefleyen ithal ikamesi anlayışının yerine dış piyasa odaklı ihracata yönelik sanayileşme,
- Aşırı değerli yerli para yerine paranın reel değerini yansıtan bir kur politikasının izlenmesi ve radikal devalüasyonlardan kaçınılması,
- Faiz oranlarının devletin tercihi yerine piyasa arz ve talebi tarafından belirlenmesi,
- Para arzının sınırlanarak iç talebin baskılanması suretiyle enflasyonun kontrol altına alınması,
- Kamu tarafından üretilen temel mallarda sübvansiyonların kaldırılması ve böylece bu mal gruplarında fiyatların yükseltilmesi,
- Taban fiyat ve destekleme alımı uygulamalarının kaldırılması,
- Kamu İktisadi Teşebbüsleri'ni verimsiz istihdam alanları olmaktan kurtarmak için reformların yapılması,
- Gerçekleştirilecek kamu harcama kesintilerinin vergi reformlarıyla desteklenerek bütçe dengesinin sağlanması,
- Devlet tekelindeki bazı üretim alanlarının özel sermayeye açılması,
- Yabancı sermayenin teşvik edilmesi.

Bu maddeler ışığında ihracata dayalı büyüme modeliyle özdeşleşen 24 Ocak 1980 kararlarının amacını; kısa vadede ödemeler dengesinin iyileştirilmesi ve enflasyonun düşürülmesi, uzun vadede ise ekonomiyi ihracat temelli bir yapıya kavuşturma şeklinde açıklayabiliriz. (Boratav, 2011; Arıcanlı ve Rodrik, 1990; Yalman, 2009'dan aktaran Pamuk, 2014: 265) Bu amaçla ihracatı teşvik etmek için çeşitli vergi, kur ve benzeri destekler sağlanmış; ticari ve ödemeler rejimlerinde serbestleşmeler uygulamaya konulmuştur. Yine serbestleşme yolunda atılan önemli bir adım da iç piyasalarda fiyat kontrollerinin kaldırılması olmuş, kamu finansmanında iyileşmeler sağlayabilmek adına kamu iktisadi kuruluşlarının ürünlerinde yüksek oranlarda fiyat artışları yapılmış ve ekonomide çeşitli alanlarda uygulanan

¹⁴Sayın, E. A. (Nisan 2005). Konsolide Bütçe Transferleri İçinde KİT Transferlerinin Yeri 1995-2004, 29-32. Web: <https://www.bumko.gov.tr/Eklenti/5484,eayyildizpdf.pdf?0> adresinden 23 Nisan 2018 tarihinde alınmıştır.

sübvansiyon ve destekler kaldırılmıştır. Ayrıca yabancı sermaye girişlerini özendirmek için faizlerde daha serbest bir rejime geçilmiş ve ek önlemler alınmıştır. (Pamuk, 2014: 265-266)

Programın dayandığı ideolojik temeli özetlemek gerekirse; piyasa ekonomisine devlet müdahalesinin en aza indirilmesi, özel girişime dayalı bir pazar ekonomisinin kurulması, yabancılarla rekabetin ise özel girişim teşvik edilirken fiyatlar üzerinde de piyasanın doğal bir kontrolünün sağlanması yollarıyla gerçekleştirilmesi biçiminde ifade edilebilir. Yine görüşün dayandığı esaslardan hareket ederek bu modelde piyasa dışı kamu yatırımları ile KİT'lere yer olmayacağı anlaşılmaktadır. Esasen bu içeriğin Batı ekonomisindeki yeni yaklaşımların diğer dünya ülkelerine yayılmaya çalışılmasıyla bağlantılı olarak düşünebiliriz. Bu çerçevede serbestleşme programının öncelikli gördüğü noktalar; cari işlemler bilançosu açıklarının azaltılması, dış borç ödemelerinde düzen sağlanması, endüstriyel mamul ve hizmet ihracatının artırılması, makro ekonomide istikrar önlemleriyle enflasyon hızının düşürülmesi ve bu sayılan koşullarda ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesidir. (Kazgan, 2013: 168)

Finansal sistemin serbestleşmesi ve dışa açılması, önceden kontrol altında olan ve zaman zaman yüksek enflasyon oranlarında negatif olarak belirlenen TL vadeli mevduat ve kredi faizlerinin 1980'de serbest bırakılmasıyla başladığı söylenebilir. Daha önce sadece TCMB tarafından yapılabilen bazı döviz işlemlerinin ticari bankaların da yürütebilmesinin önünün açılması, Türkiye'de yerleşik kişilerin döviz cinsi mevduat hesabı açabilmesine izin verilmesi serbestleşmenin diğer adımları olarak devam etmiştir. Tabi bu durum ilerleyen yıllarda TL'den kaçışın ve oluşacak enflasyonun önlenmesi imkanını da ortadan kaldırmıştır. (Pamuk, 2014: 267)

Faizlerin serbest bırakılması, yüksek enflasyon dönemlerinde negatif olan reel faizlerin ortaya çıkan rekabet ortamı nedeniyle hızla yükselişe geçmesine yol açmıştır. 1970'lerin sonlarındaki durgunluk ortamından çıkmaya çalışan reel ekonomi kesimi, yükseliş halindeki faizlere rağmen nakit ihtiyacı için borç almak zorunda kaldı. Bankalar ve bankerlerin kredi faiziyle birlikte mevduat faizini de yükseltmeleri, birikim sahibi insanların tasarruflarını bunlara yatırarak değerlendirmeleri konusunda cezbetmiştir. Ancak talepte gerçekleşen daralma sonucu küçük işletmelerin karlarının erimesi, yüksek faizlerle alınan bu kredileri geri ödenemez bir vaziyette bırakmıştır. Geri dönmeyen krediler, bankerler ve küçük ölçekli bankaları iflasa sürüklemiş ve halkın varlıklarını beraberinde götürmüştür. Sonuç olarak; yeni başlatılan finansal serbestleşme girişimleri kısa sürede bir başka krize sebep olmuştur. (Kazgan, 2013: 178-179)

Yine finansal serbestleşmenin bir başka bölümü; Hazine'nin ihaleler yoluyla özel şahıslardan ve bankalardan iç borçlanma senetleri vasıtasıyla borçlanabilmesinin önünün açılmasıydı. Bu sayede devlet ülkedeki iç tasarrufları kullanabilir hale geliyordu. Bunların yanı sıra kambiyo rejiminde sağlanan esneklikler özel bankaların dış kredi bulmalarına olanak sağlamış, bu olanaklar düşük tasarruf oranının sürdüğü ve yatırımların bir bölümünün yabancı kaynaklarla finanse edildiği ülkede önemli bir fırsat sunarken yeni risk ve sorunları da beraberinde getirmiştir. (Kazgan, 1999'dan aktaran Pamuk, 2014: 268)

1980'li yıllar ihracatın önemli artışlar gösterdiği bir dönem olma özelliği taşır. Bu dönemde küreselleşmenin de etkisi altında pek çok gelişmekte olan ülkede ihracat artışları yaşanırken, Türkiye bu ülkeler arasında ön sıralarda yer almaktaydı. İhracat bileşimi içerisinde de mamul malların payı artmıştır; 1979'da %36'dan 1990'da %80'e kadar yükselmiştir. Mal grupları içerisinde ise tekstil, giyim ve demir-çelik üst sıralarda yer almaktadır. (Pamuk, 2014: 268-269)

İhracat artışının arka planında; yapılan devalüasyonlarının reel kur değerini düşürmesi, ihracata sağlanan destekler ile bu dönemdeki İran-İrak Savaşı etken olmuştur. Bunlara eklenecek bir detay; yurtiçi üretim kapasitesinin serbestleşme sonrasında dış talebi karşılayabilecek seviyeye ulaşmış olmasıdır. İthal ikamesi dönemlerinde yerli endüstrilerin artan beceri birikimi ile üretim kapasiteleri bunun mümkün olmasını sağlamıştır. Zaten bu dönemin politikaları yüksek faiz, siyasi belirsizlik konularında güven oluşmadığı için özel yatırımlarda hareketlilik sağlayamamış; ihracata yönelen sanayiler de mevcut kapasitelerinin bir kısmını, azalan iç talebe de bağlı olarak dış piyasalara yönlendirmişlerdir. (Pamuk,2014 :269-270)

1980 sonrasında ihracata yönelik teşvik uygulamaları şu şekilde sıralanabilir¹⁵:

- Liranın döviz karşısında değer kaybetmesine müsaade edilmiş, TCMB 1988'e kadar bu değer kaybının yavaşlatılması için herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. (Rodrik, 1991)
- İhracatçılara doğrudan ödemeler yapılmış, ihracatçıların baştaki masrafları bütçeden ve bütçe dışı fonlardan karşılanmıştır. Diğer bir ifade ile doğrudan ödemeler vergi iadeleri ve bütçe dışı fonlardan nakit ödemeler ile

¹⁵Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri. (Mayıs 2002). 6-8. Web: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/098cd40c-d8e3-4197-8e31-3a4d0a9fbda7/kuresel.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-098cd40c-d8e3-4197-8e31-3a4d0a9fbda7-m3fBaj9>. Adresinden 23 Nisan 2016 tarihinde alınmıştır.

gerçekleştirilmiştir. (Celasun, 1990) Ancak 1985'te imzalanan GATT anlaşması vergi iadelerinin kaldırılmasına neden olmuş, bütçe dışı fonlardan yapılan ödemelere devam edilmiştir.

- ◆ İhraç mallarının üretiminde kullanılan ithal mallara vergi muafiyeti uygulaması başlatılmıştır.
- ◆ İhracat Teşvik Fonu, TCMB, Türkiye Kalkınma Bankası ve Türk Eximbank sübvansiyonlu ihracat kredileri vermiştir.

1980 öncesindeki ithalat rejimine baktığımızda, 1970'lerin sonuna kadar ithalat mallarının üç farklı listede toplandığını görürüz:

- ◆ İthalatının serbestçe yapıldığı malları içeren 1 numaralı liberasyon listesi,
- ◆ İthalatı için izin belgesi gereken 2 numaralı liberasyon listesi,
- ◆ Bu iki listede yer almayan ve ithalatı yasak olan malların listesi

Yine bu dönemin ithalat rejiminde, ithalatçıların Merkez Bankası'na ithalat faaliyetleri için önceden para yatırmaları gerekiyordu. 1979 yılında teminat yükümlülüğü; sanayide kullanım amacı taşıyan mallar için %20, ticari amaçlı mallar için %40 olarak belirlenmişti. Dönemin kalkınma planlarının içeriği, yatırım mallarının yurtiçinde üretimini teşvik eden bir yapıda olduğu için bu malların ithalat içerisindeki payı 1970'lerin başında %47 civarındayken, 1980 yılına gelindiğinde %20'ye kadar düşmüştür. Ayrıca 1970'lerde yaşanmış olan iki petrol krizinin de ara malların toplam ithalattaki payının %48'den %78'e çıkmasında büyük etkisi vardır.¹⁶

1980-1984 arasında ithalat serbestleşmesi için yapılan damga vergisi indirimi, kota listesi kaldırımı ile liberasyon listeleri arasında bazı malların ithalatının ikinci listeden birincisine kaydırılması şeklindeki 1984 yılı ile birlikte yapılan reform sonrasında önceki uygulamalardan farklı bir yaklaşıma geçilmiştir. Önceki listeler tamamen kaldırılırken yerlerine; yasaklı mallar listesi, izne tabi tutulan ithal mallar listesi ve lüks malları içeren fon listesi getirilmiştir. Yeni uygulamada ithalatı daha önce yasaklanan her türlü malın ithalatı

¹⁶Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri. (Mayıs 2002). 6-8. Web: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/098cd40c-d8e3-4197-8e31-3a4d0a9fbda7/kuresel.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-098cd40c-d8e3-4197-8e31-3a4d0a9fbda7-m3fBaj9>. Adresinden 23 Nisan 2016 tarihinde alınmıştır.

serbest hale gelirken bunların yanında miktar kısıtlamaları azaltılmış ve gümrük tarifelerinde indirimler yapılmıştır.¹⁷

1985 yılına gelindiğinde ithalatı yasak olan malların listesi tamamen kaldırılarak yasaklı mallar yalnızca; silah, muhimmat ve uyuşturucu olarak sınırlandırılmıştır. İthalatı izin belgesi gerektiren mal sayısı da 33 olmuştur. 1989'da gelen anti dumping yasası ile yerli üretim haksız rekabetten korunmaya çalışılmış, tarife ve vergiler bir kez daha indirilirken ithalatı izin belgesi gerektiren malların sayısı da 16'ya indirilmiştir. Tüm bu aşamaların neticesinde sayı kısıtlamaları kaldırılmış ve ithalattaki vergi oranları indirilebilmiştir.¹⁸

24 Ocak kararları kapsamında ithalat kısıtlamalarının kademeli olarak azaltılmasının dışında, 1980 sonrasında izlenen politikalar arasında en dikkat çekici olanlardan birisi de ücretlerin düşürülmesi yoluyla iç talebin kısıtlanması ve böylelikle ihraç edilebilecek bir mal grubu fazlası oluşturulmasıdır. Bu çerçevede, ücretlerin imalat sanayisinde oluşan katma değer içerisindeki payı özel sektörde %27,5'ten 1987 yılına kadar geçen sürede %17 seviyesine geriletilmiştir. Kamu kesiminde oluşturulan katma değerdeki ücret payı ise %25'ten %13'e kadar düşürülmüştür. Buna karşılık; özel sektördeki katma değerden sermayenin aldığı kar payı %31'den %38'e yükselmiştir. Böylelikle bu dönemdeki büyüme stratejisinin, sanayide ücret maliyetinin kısılarak karların artırılması biçiminde kurgulandığı görülmektedir. Ayrıca ihracata yönelik sektörlere de vergi iadesi, ithal girdilerde vergi muafiyeti ve teşviklendirilmiş kredi kullanımı şeklinde doğrudan destekler verilmiştir. (Yeldan, 2013: 44-45)

Dış ticaret ve kambiyo uygulamalarında serbestleşmeye bağlı olarak ithalat miktarı ve bileşimi üzerindeki merkezi kontrolün kaldırılması, ihracatta gerçekleştirilen önemli artışlara rağmen dış açıkların azaltılamamasının bir nedeni olmuştur. Giderek artan boyutlardaki dış açıklarla mücadele etmesi gereken ekonomi, kredi ve yatırım şeklindeki dış sermaye akımlarına giderek daha çok bağımlı hale gelmiş ve bu durum ekonomideki kırılganlıkları arttırmıştır. (Boratav, 2012: 161)

¹⁷Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri. (Mayıs 2002). 9. Web: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/098cd40c-d8e3-4197-8e31-3a4d0a9fbd7/kuresel.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-098cd40c-d8e3-4197-8e31-3a4d0a9fbd7-m3fBaj9>. Adresinden 23 Nisan 2016 tarihinde alınmıştır.

¹⁸Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri. (Mayıs 2002). 9. Web: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/098cd40c-d8e3-4197-8e31-3a4d0a9fbd7/kuresel.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-098cd40c-d8e3-4197-8e31-3a4d0a9fbd7-m3fBaj9>. Adresinden 23 Nisan 2016 tarihinde alınmıştır.

Serbestleşme ve ihracata yönelme uygulamalarının başlatıldığı 1980'lerin ilk yarısında, bu politikaların olumlu etkilerini en çok hisseden kesim sanayi olmuştur. 1970'lerde yaşanan iki büyük krizin etkileriyle üretimlerinde düşüşler yaşayan sanayi kesimi, serbestleşme programının getirileri olan kamu ihracat destekleri ve devalüasyonların yanında atıl duruma düşmüş kapasitelerinin tekrardan faaliyete geçmesi ile birlikte 1980-1983 döneminde yıllık ortalama %4,7 büyümeye ulaşmıştır. Krizden sonraki durgunluk döneminden etkilenen kesimler ise inşaat ve tarım olmuştur. (Kazgan, 2013: 177)

1978 krizini takiben gerçekleştirilen yapısal dönüşümlerin genel bir değerlendirmesi olarak; ekonomide ihracat ve ithalatın GSYH'daki paylarının giderek artırılmış olması söylenebilir. Serbestleşme hareketlerinin hemen öncesinde, 1970'lerde GSYH'den %3,5 - %4 kadar pay alabilen ihracat, 1984 yılına kadar geçen sürede payını %11,5'a kadar yükseltmiştir. Burada, daha önce de değindiğimiz gibi, ihracatın bileşiminde tarım ürünleri ağırlıklı yapıdan sanayi mamullerinin ağırlıkta olduğu bileşime geçiş ayrıca önem taşımaktadır. Nedeni; böyle bir dönüşümün gerçekleştirilmemiş olması durumunda, ihracat gelirinin artırılarak borçların ödenmesi ve sanayi kesminin içinde bulunduğu durgunluğu aşabilmesinin mümkün olmayacak olmasıdır. Çünkü dünya genelinde tarım ürünleri fiyatlarının düşüş eğiliminde olması, ihracatın ürün bileşiminin tarım yoğun özellikte olduğu ekonomiler için dış ticaret hadlerinin aleyhe dönmesi, yani ihracat gelirlerinin giderek azalması sonucunu doğurmaktaydı. (Kazgan, 2013: 184-186)

1989 yılında geldiğinde kamu işçi ve memurlarının ücretlerine yapılan yüksek zamların ekonominin diğer kesimlerinde çalışan maaşlarının da yükseltilmesine öncülük ettiğini görüyoruz. Bunları tarımsal ürün fiyatlarında artışlar ve devletin destekleme alımlarının kapsamının genişletilmesi izledi ve bu 1992'ye kadar devam ederek 1978-1979 yıllarındaki oranlara ulaştı. (Boratav, 2012: 175) Kamu bankaları aracılığıyla esnaf ve tarımsal üretici kesime düşük faizli kredi imkanları sunulurken, kamu iktisadi kuruluşlarının sattığı malların fiyat artış oranları enflasyonun gerisinde bırakılmıştır. Bu uygulamalar, bütçe açığının artması ve kamu iktisadi kuruluşları ile kamu bankalarının büyük zararlar açıklaması sonucunu doğurmuştur. Bu dönemde sıklıkla değişen hükümetlerin önceliği; iktisat politikalarının küreselleşmeye uyum sağlamasını sağlamak yerine mevcut sorunların artışını önleyerek bunlarla yaşamaya çalışmak olmuştur. (Pamuk, 2014: 275)

1980 sonrasında Türkiye'de başlatılan ihracata yönelik sanayileşme politikalarının, sürdürülebilir bir sabit sermaye birikimini sağlamadığı gözlenmiştir. Finansal serbestleşme

sonrasında özel yatırımlar içerisinde imalat sanayisinin payı daha fazla gerilemiş ve %24'e kadar düşmüştür. Bu dönemde kamunun ekonomideki rolünün azaltılması da hedeflendiği için kamu yatırımlarında da azalma görülmüştür. Kamunun imalat sanayi yatırımları 1983-1987 arasında %11,7 iken, 1989-1993 arasında bu oran %4,1'e düşmüştür. Böylelikle imalat sanayisinde toplam sabit sermaye yatırımları büyük ölçüde gerileyerek durgunluğa sürüklenmiştir. (Yeldan, 2013: 45-48)

Sabit sermaye yatırımları arasında; özel sektör yatırımları giderek konut sektörüne ağırlık vermiş, kamu yatırımları ise enerji ve altyapı sektörlerinde yoğunlaşmıştır. Bu iki kesimin yatırımlarının birbirleri için tamamlayıcı bir rol oynadığı görülmektedir. Ancak özel sektörde sabit sermaye yatırımlarının toplam yatırımlar içerisindeki payı giderek azalırken, mevcut yatırımların da ihracata dönük sektörler yerine konut sektörüne yapılması; Türkiye ekonomisinde çok önemli bir yapısal sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur (Yeldan, 2013: 47-48).

Bu on yıllık süreç sona ererken; yukarıda açıkladığımız gelişmeler neticesinde ekonominin büyüme hızı %2,1'e, imalat sanayisinin büyümesi %1,6'ya gerilerken enflasyon oranı ilk yıllardaki düşüşün aksine %68,8'e yükselmiştir. Türk Lirası'nın aşırı değerlenmeye başladığı görülürken, ihracata yönelik teşvikler de azaltılmaya başlanmıştır. İhracata dönük sektörlerde gerekli yatırımları ve sermaye birikimini sağlayamamış, sadece ücret maliyetlerinin düşürülmesine dayanan bu yapı sonuçta doğal olarak çökuşe geçmiştir (Yeldan, 2013: 48-49).

1990'lı yıllara girerken dünyadaki dönüşüm devam etmekteydi. Bir yandan SSCB'nin dağılması ile dünya tek kutuplu hale gelirken, diğer yandan temel ideolojisi insan hakları, demokrasi, tam serbestleşmiş piyasa ekonomisi gibi siyasal ve ekonomik içeriklerden oluşan neoliberalizm görüşüne dayanan küreselleşme anlayışı hızlanmaktaydı. Türkiye de liranın IMF tarafından konvertibilitesinin 1989 yılında onaylanmasıyla bir eşiği geride bırakmış oluyordu (Kazgan, 2013: 191). 1989 yılında Türk Parasını Koruma Kanunu'na dayanarak çıkartılan 32 sayılı kararname ile sermaye kaçışlarını önlemeye yönelik kambiyo kontrollerinin kaldırılmış olması (Boratav,2012: 178) yerli ve yabancı sermaye hareketlerinin her türlüü üzerindeki devlet kontrollerini de kaldırmış oluyordu (Kazgan,2013: 191-192).

Üzerindeki engellerin kaldırıldığı döviz işlemleri ve sermaye hareketleri, 1990'lardaki ithalat ve tüketimin artışına bağlı ekonomik yapının temelini oluşturmuştur. Ayrıca kaldırılan kontroller ile birlikte Türkiye'de sermaye birikimi ve yatırım tercihleri, uluslararası finans

piyasalarının denetiminde yüksek faiz ve değerlenen Türk Lirası tarafından belirlenir hale gelmiştir. Bu sayede kamu açıklarının finansmanını sağlayan kısa vadeli yabancı yatırımlara olan bağımlılık Merkez Bankası'nın para politikası uygulamalarını karmaşıklaştırmış ve zorlaştırmıştır. (Yeldan, 2013: 50-51)

Bu gelişmenin bir başka anlamı da ekonomide özel sektör ile devlet borçlanmalarının kısa vadeli sermaye olarak da bilinen sıcak para akımlarına açılıyor olmasıydı. Nitekim kararın alınmasındaki amaç; bütçe açıklarının finansmanında sıkıntı çekmekte olan kamunun kısa vadede elinin rahatlamasının sağlanması olarak görülmektedir. Ancak bu uygulamada karşılaşılabilecek olan risk; mali dengeler sağlanmadan uluslararası sermaye hareketlerine serbestlik kazandırmanın uzun dönemde olumsuz sonuçlar doğuracak olabilmesidir ki bu kararın alınmasında IMF'nin bir rolünün olmaması da alınan riskin boyutunu gösterir bir detaydır. (Pamuk, 2014: 278-279)

Sermaye hareketlerinde serbestleşme kararı, bu dönemde canlanma yaşayan dünya ekonomisinde bankaların dış kaynak kullanma imkanlarını büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. (Boratav, 2012: 179) Türkiye'de ise hükümetçe yönlendirilen Merkez Bankası, liradaki değer kaybını enflasyonun altına çekmek için faizleri yüksek tutarak devlet borçlanmasına yatırım yapanlara yüksek getiri sağlamaktaydı. Bu nedenle, sağlanan dış kaynaklar yurtiçinde üretici kesime ucuz kredi olanakları sunmak yerine, devletin borçlanma ihtiyaçlarının finansmanı için kullanılmıştır. (Pamuk, 2014: 279) Devletin yüksek dış borçlanma ihtiyacının ortaya çıkması, dışardan temin edilen ucuz finansman olanaklarına rağmen faizlerin yükselmesine neden olarak bir dışlama etkisi ortaya çıkarmıştır. Bu durum yurtiçinde yatırımı baskı altına alarak üretimin yetersiz hale gelmesine sebep olmuş ve arz talep dengesizliğine bağlı bir hiperenflasyonun gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır. Bu nedenle liranın değerlenmesi, ithalatı ucuzlatarak ülkenin bir hiperenflasyon yaşamasını önlemiş oluyordu. (Boratav, 2012: 179)

1987 yılından sonraki liberalleşme politikalarına bakıldığında, uygulamaların sadece kamunun iç ve dış piyasalardan borçlanma olanaklarını kolaylaştırıcı önlemlerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Ekonominin iç ve dış kaynaklara direncini arttıracak yapısal önlemler alınmamış, kamu iktisadi kuruluşlarında yapılacak olan özelleştirmelerde pek fazla gelişme sağlanamamıştır. Yani küreselleşen dünyayla uyum sağlama konusunda mali serbestleşme dışında fazla bir yol alınamamıştır. (Pamuk, 2014: 279)

1980'lerde izlenen ihracata dayalı büyüme stratejisi, ihtiyaç duyulan sermaye birikimini ve sanayi yatırımlarını gerçekleştirememiştir. Baskı altında tutulan ücretler sayesinde yürütülebilen böylesi bir büyüme stratejisinin sonrasında yine başka bir popülist hareketle ücretlerin yükseltilmesi sonucu, sanayide maliyet artışları meydana gelmiştir. Bu gelişmeler, düşük ücret temelli ve ihracata dönük büyüme politikasının artık sona erdiğini göstermektedir. Ancak ücret maliyetlerindeki artışlara rağmen, özel sektör karlarında herhangi bir gerileme görülmemiştir. Kar oranları 1989-1993 yılları arasında %39,6'ya, 1994 sonrasında %47'ye yükselmiştir. (Yeldan, 2013: 75-76)

1993 yılı sona ererken ithalat hacminde %25 düşüş yaşanmış ve GSYİH %5,5 küçülmüştür. Sanayi sektörü %7,6 küçülürken; özel sektör yatırımlarında %9,6, kamu yatırımlarında %44,6 azalma görülmüştür. Ekonominin her kesiminde görülen bu daralmaların ve ücret maliyetlerinin fiyatlara yansıtılarak özel sektördeki kar oranlarının yüksek tutulmasının neticesinde, ucuz ithalatla baskı altına alınmış olan enflasyon %106'ya yükselmiştir. (Yeldan, 2013: 51)

1994 yılının başlarında, liranın dolar karşısındaki değerinin 15 bin liradan 40 bin liranın üzerine çıkmasıyla başlayan kriz süreci bankalara olan güvenin de kaybolmasına neden olmuş, ancak devletin tüm mevduatlara sınırsız güvence vermesi ile mevduatların çekilmesinin önüne geçilebilmiştir. Finansal sektörde başlayan kriz ilerleyen zamanda reel sektörü de etkisi altına almış, para arzındaki artış ile bu etkiler azaltılabilmıştır. Ancak bunun bedeli ise %100'ü aşan enflasyon olmuştur. (Boratav, Türel ve Yeldan 1996; Kazgan, 2005'ten aktaran Pamuk, 2014: 282)

1994 krizinin asıl nedeni, sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle ortaya çıkan yapısal sorunlardır. Gerçekte Türkiye'nin ekonomik büyüme için ihtiyaç duyduğu dış kaynak gereksiniminde artış olmazken, yabancı sermaye girişleri cari dış kaynak ihtiyacının oldukça üzerinde gerçekleşmiştir. Yüksek miktarda yabancı sermaye girişinin doğurduğu sonuçlar; aşırı değerlenen Türk Lirası ile buna paralel olarak artan ithalat hacmi ve yüksek dış kaynak kullanımı olmadan sürdürülebilen hızlı büyüme koşullarının ortadan kalkması olmuştur. (Boratav, 2012: 186-187)

Bu yıllarda Türkiye'nin küresel ekonomiyle olan ilişkisi açısından yaşanan en önemli gelişme Avrupa Birliği'yle 1994 yılında yapılan Gümrük Birliği Anlaşması'dır. Ertesi yıl yürürlüğe konulan bu anlaşmaya göre Türkiye, AB ile arasındaki mamul mallar ticaretinde gümrük tarifelerini kaldırmayı ve üçüncü ülkelerle yapılan ithalat işlemlerinde AB'nin

uyguladığı tarife düzeyinde gümrük tarifesi uygulamayı kabul etmiştir. (Pamuk, 2014: 280) Anlaşmanın Türkiye ile AB arasındaki ticarete Türkiye'nin lehine sonuçlara yol açtığı söylenebilir. Ancak Türkiye'nin üçüncü taraflara karşı AB'nin gümrük tarifelerini uygularken, bu ülkelerin Türkiye'ye karşı yine kendi tarifelerini uygulamaya devam etmeleri Türkiye'nin rekabet gücünün olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. (Boratav, 2012: 184-185)

Gümrük Birliği'nin ardından Türkiye, ihracat teşvikleri de dahil olarak bağımsız bir dış ticaret politikası izleme kabiliyetini yitirince, dış ticaret politikaları döviz politikaları üzerinden yönlendirilmeye çalışılmıştır. Özellikle kriz dönemlerinin ardından üretimde canlanmayı sağlayabilmek için kullanılan aşırı değerlenmiş TL politikası, sanayi sektörünün kullandığı ara malları ithalatının ucuzlamasına ve böylece sektörün ithalata aşırı bağımlı olarak büyüyerek yapısal bir bozulma meydana gelmesine sebep olduğu tespiti yapılabilir. (Tonus, 2007:199)

Yine Gümrük Birliği'nin sonrasında kriz yıllarının dışında ulusal paradaki değerlenme devam etmiş, bu dönemde imalat sanayi üretiminde gerçekleşen artışla birlikte petrol dışındaki ara malı ithalatı da yüksek oranda artmıştır. Aynı dönem için Türkiye'nin dış ticaretteki ürün çeşitliliğinin de artması, imalat sanayisinin ithal ara mallarının montaj hattında üretilerek ihraç edilmesine dayanan bir sektör haline geldiği düşüncesini akıllara getirmektedir. (Yeldan, 2006'dan aktaran Tonus, 2007:201)

1994 krizinin ardından Türkiye'de 3 yıl devam edecek iç talep kaynaklı yüksek büyüme hızı yakalanırken (Tarı ve Kumcu, 2005:163), 1998'e geldiğinde dünya ekonomisi Doğu Asya'dan başlayan ve Doğu Avrupa, Orta Avrupa ve Latin Amerika ülkelerine kadar yayılan bir krize tanıklık etmekteydi. Önceki dönemlerde uygulanmaya başlanan serbest ticaret politikaları ve sermaye hareketleri ile dünya ekonomisinde meydana gelen dalgalanmaların etkisiyle Türkiye de dalgalı bir konjoktür ve kriz yılları yaşamaya başlamıştır. (Boratav, 2012: 193)

1980'ler ve 1990'lar kamu kesiminin tasarruf kabiliyetinin kaybolduğu yıllar olmuştur. 1990'lara gelirken %5 seviyesine gerileyen kamu tasarruflarının milli gelire oranı, 1992 yılıyla birlikte borçlanmaya dönmüştür. Tasarruftaki gerileme, kamu sektöründeki tasarruf yatırım açığının 1993 yılında 1988'dekinin 8,3 katına yükselmesine yol açmıştır ve 1999'a kadar tasarruflar yalnızca 1997 yılında yeniden fazla vermiştir. Bu gidişe müdahale edilmemesi üzerine 1999 yılının kamu borçlanma ihtiyacı, toplam kamu yatırımlarının da

üzerine çıkarak transfer ödemelerini dahi karşılayamaz hale gelmiştir. (Yeldan, 2013: 116-117)

1990'lı yıllar boyunca yaşanan büyüme-kriz-istikrar döngüsü; bir tarafta karşılanamaz hale gelen kamu tasarruf-yatırım açıkları, diğer tarafta spekülatif sermaye hareketleri altında dışa açık büyüme stratejisi izlenmesinin bir sonucudur. 1990'lar boyunca ekonomi giderek dış gelişmelere daha bağımlı hale gelmiş ve özel sektör reel ekonomiden uzaklaşarak spekülatif kazanç alanlarına yönelmiştir. 1998 yılında Asya ve Rusya'da yaşanan ekonomik krizlerin de dışa açık olan Türkiye ekonomisini etkilemeleri de bunlara eklenince, son on yılda izlenen ekonomi politikaları ve stratejileri tamamen çökmüştür. (Yeldan, 2013: 159-160)

Tablo 1.7.'de, 1972 ve 1999 yılları arasında Türkiye ekonomisinde meydana gelen gelişmeler sonucunda ekonomideki genel duruma ait bazı veriler yer almaktadır. Bu yıllar arasında Türkiye'de uygulanmakta olan ithal ikameci stratejinin ardından, önce dış ticaret serbestleştirilmiş sonrasında ise sermaye hareketlerinin serbestliğine izin verilmiştir. GSYH'deki reel büyüme, ekonomik kriz yılları haricinde pozitif gerçekleşmiştir. Kamu sektörünün ekonomideki ağırlığının kısmen azaltılmaya çalışılması nedeniyle kamunun sabit yatırımlarında yıllar içerisinde azalma görülmektedir. Buna karşın özel sektörün sabit yatırımlarında, 1988 yılı hariç, önemli bir artış görülmemiş; aksine 1994 sonrasında azalmalar yaşanmıştır.

Tablo 1.7. Türkiye ekonomisinde makroekonomik uyum süreçleri (1972-1999).

	İthal İktisadi Sanayileşme (1972-1976)	Ekonomik Kriz (1977-1980)	Kriz Sonrası Uyum (1981-1982)	İhracata Yönelik Büyüme (1983-1987)	Reform Sürecinin Tükeneşi (1988)	Denetimsiz Finansal Serbestleşme (1989-1993)	Finansal Kriz (1994)	Kısa Vadeli Sermaye Kaynaklı Büyümeye Dönüş (1995-1997)	Dünya Finansal Krize Dayalı Talep Daralması 1998	1999
GSYH Yıllık Reel Değişim (%)	6,8	0,5	4,2	6,5	2,1	4,8	-5,5	7,2	3,1	-5,0
Tarım Sektörü Yıllık Reel Değişim (%)	1,8	0,5	0,6	0,8	7,8	0,1	-0,7	1,3	8,4	-4,6
İmalat Sanayi Yıllık Reel Değişim (%)	9,7	-0,2	7,9	8,6	1,6	6,0	-7,6	10,2	1,2	-5,7
Özel Sektör Sabit Yatırımlar Yıllık Reel Değişim (%)	11,5	-7,5	-1,0	14,1	29,2	11,9	-9,6	9,5	-4,2	-11,0
Kamu Sektörü Sabit Yatırımlar Yıllık Reel Değişim (%)	15,4	-1,7	4,8	12,0	-2,3	5,2	-39,5	15,8	4,6	7,4
Enflasyon Oranı (TÜFE)	18,4	59,5	35,1	40,7	68,8	65,1	106,3	85,0	90,7	70,5
Döviz Kuru Yıllık Aşımına	3,9	48,0	45,0	39,7	66,0	50,4	170,0	72,0	71,7	60,6
Devlet Borçlanma Senetleri Reel Faiz Oranı	-	-	-	-	-5,8	10,5	20,5	23,6	29,5	36,8
İmalat Sanayi Reel Üretleri	3,1	-1,1	-1,1	-3,9	-7,1	10,2	-36,3	-2,8	-	-
Ücret Gelişiminin İmalat Sanayi Kamna Değeri İçindeki Payı (%)	27,7	35,6	24,5	20,6	15,4	21,8	16,1	16,7	-	-
İmalat Sanayi İhracatı Yıllık Büyüme Hızı	39,4	14,3	19,7	12,5	14,0	5,1	18,0	14,2	3,2	-5,5
GSYH'nin %'si Olarak İhracat	5,3	4,2	8,5	10,8	12,8	9,1	13,8	15,8	13,2	14,2
GSYH'nin %'si Olarak İthalat	11,7	11,2	14,0	15,9	15,8	14,6	17,8	23,2	22,5	21,7
Cari İşlemler Dengesi	-1,4	-3,4	-2,7	-1,9	-1,7	-1,3	-2,0	-1,4	1,0	-0,7
Dış Borç Stoku	1,4	14,5	27,1	37,8	44,8	35,1	49,6	45,6	50,9	55,7

Kaynak: Yeldan, E. (2013). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birlik ve Büyüme*. Sayfa 41'de yer alan tablodan yararlanılmıştır.

Enflasyonla birlikte yerli paranın değer kaybı yıllar itibariyle artış göstermiş; imalat sanayi ihracatının büyüme hızı giderek azalmış ve 1999 yılında negatif gerçekleşmiştir. İhracat ve ithalatın GSYH içerisindeki payı giderek artarken, ithalatın artış hızı sürekli olarak ihracat artışından fazla olmuştur. Buna bağlı olarak cari işlemler dengesi, 1998 yılı haricinde sürekli olarak negatif gerçekleşmiş ve her geçen yılda dış borç stoku daha da artmıştır.

Kamu kesimindeki makro ekonomik dengesizliklerin daha fazla sürdürülemezliğinin artık netlik kazanması üzerine, sunulan niyet mektubuyla IMF'den destek sağlanarak yeni bir program uygulanmaya başlanmıştır. Bu yeni programda IMF'nin üzerinde durduğu öncelik kur istikrarı olurken, beraberinde enflasyonun düşürülmesi hedeflenmiştir. Ancak programın kamu maliyesinde mevcut olan büyük açıkları, bankacılık sistemindeki sorunları ve kamu bankalarında oluşmuş büyük zararları göz ardı etmiş olması istenen sonuçlara ulaşmayı güçleştiriyordu. Nitekim 2001 yılına kadar çözüm getirilemeyen bu sorunlar büyük bir kriz yaşanmasına neden olmuştur. (Pamuk, 2014: 282-283)

2000 yılında uygulanmaya başlanan Enflasyonu Düşürme Programı; maliye reformu, nominal döviz kuru seviyesine dayalı para politikası ve yapısal nitelikli dönüşümler olmak üzere üç ana başlığı içermektedir. Sahip olduğu içerik nedeniyle bu programı, sıradan bir enflasyonu düşürme programı olmaktan ziyade ekonomide bir yeniden yapılanmayı amaçladığı biçiminde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Çünkü bu program kapsamında devlet; ulusal mali ve finansal piyasaları tamamen yabancı sermayeye açmış, tarım ve işgücü sınıfı ile olan ilişkilerini yeni bir yapıda kurgulamayı amaçlamıştır. (Yeldan, 2013: 161-162)

Programda hedeflenen enflasyonu düşürme politikasında belirli bir başarının sağlandığı söylenebilir. Bu süreçte faiz oranları hızla düşerken enflasyonda da belirgin bir düşüş olmuş ve son 14 yıldır ilk kez %30'un altına inmiştir. Bunlara bağlı olarak üretim ve iç talepte canlanma yaşanmıştır. Ancak liranın aşırı değerli pozisyonunun devam ediyor olması sırasında iç talepte yaşanan bu canlanma, enerji fiyatlarındaki artış ile birleşince cari işlemler açığı beklentilerin üzerinde artış göstermiştir. Bunların yanında yapısal reformların yavaşlaması, kamu bankalarının sorunlarına çözüm getirilememesi, politik belirsizlikler ve yabancı sermayenin Doğu Asya kökenli yaşanan kriz nedeniyle gelişmekte olan piyasalara daha temkinli yaklaşıyor oluşu, 2000 yılının ikinci yarısında Türkiye'ye giren yabancı sermayenin azalmasına neden olmuş ve 2000 yılının Kasım ayında yeni bir kriz daha yaşanmıştır. (Ural, 2003: 17-18)

2001 yılında bankacılık ve finans sektöründe yaşanan krizin etkileri çok sert olmuştur. Özel ve kamu bankalarının açıkları nedeniyle gecelik faizler %6000 seviyesine kadar yükselmiştir. Büyük miktarlardaki sermaye çıkışının piyasadaki etkisi hafifletilmeye çalışılırken rezervlerin hızla azalması, 1999'da uygulamaya başlanılan kur çıpasından vazgeçilmesine neden olmuş, lira diğer para birimleri karşısında yarıdan fazla değer kaybına uğramıştır. Finans sektöründe başlayan bu kriz devamında üretimi de etkisine almıştır. 2001 yılı GSYH'sı %6 oranında azalmıştır ve işsizlik yükselmiştir. (Akyüz ve Boratav, 2003; Özatay, 2009'dan aktaran Pamuk, 2014: 285)

2001'de yaşanan krize çözüm arayışları içerisinde, önceleri "Yeni Ulusal Program" adıyla bilinen daha sonra "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" adıyla kamuoyuna duyurulan ekonomik istikrar ve çözüm önerileri uygulanmaya başlamıştır. (Ural, 2003:18) Programın amacı; uygulanmakta olan kur rejiminin terk edilmesiyle oluşan güven bunalımı ve istikrarsızlık ortamının bir an önce ortadan kaldırılması ve bu duruma tekrar geri dönmek üzere kamu yönetimi ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapının oluşturulmasıdır. Bu amaçlar doğrultusunda programın alt hedefleri aşağıdaki gibidir¹⁹:

- ◆ Dalgalı kur sistemi içerisinde enflasyonla mücadelenin kararlı ve kesintisiz olarak sürdürülmesi
- ◆ Bankacılık sektöründe, kamu ve TMSF bünyesindeki bankalar başta olmak üzere, hızlı ve kapsamlı bir yeniden yapılanmayı gerçekleştirerek, bankacılık ile reel sektör arasında sağlıklı bir ilişkinin kurulması
- ◆ Kamu finansman dengesinin tekrar bozulmayacak şekilde güçlendirilmesi
- ◆ Toplumsal uzlaşmaya dayalı, fedakarlığın tüm kesimlerce adil bir biçimde paylaşılmasını öngören ve enflasyon hedefleriyle uyumlu gelirler politikasının izlenmesi
- ◆ Bütün bunları etkinlik, şeffaflık ve esneklik ile sağlayacak yapısal unsurların yasal altyapısının oluşturulması

Dünya Bankası'nın katkıları ve IMF'nin desteğiyle hazırlanan programın nihai amacı; ekonomide sürdürülebilir bir gelişme ortamının sağlanarak kaynak kullanma sürecindeki verimliliğin artırılması, dışa açık bir yaklaşımla ülkenin rekabet gücünün artırılması ve

¹⁹Küreselleşmenin Türkiye Ekonomisine Etkileri. (Mayıs 2002). Sayfa, 50-58. Web: <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/098cd40c-d8e3-4197-8e31-3a4d0a9fbd7/kuresel.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-098cd40c-d8e3-4197-8e31-3a4d0a9fbd7-m3fBaj9>. adresinden 23 Nisan 2016 tarihinde alınmıştır.

böylece ekonomideki yatırım ve istihdamın artırılmasıdır. Bu doğrultuda uzun vadeli istikrarın sağlanabilmesi için bütçe dengelerinin radikal bir biçimde değiştirilmesi ve önceki yıllarda sürekli olarak devam eden bütçe açıkları yerine yüksek tutarlı bütçe fazlalarının oluşturulması hedeflenmiştir. Ayrıca liradaki değer kaybını en aza indiren kur yaklaşımı yerine, daha fazla dalgalanmaya tabi tutulan bir rejim benimsenmiştir. (Pamuk, 2014: 285-286)

Yeni programda bankacılık sektöründe atılacak adımlar batık özel bankaların tasfiyesi ve kamu bankalarının borçlarının kamu kesiminin uzun vadeli borcu olarak kabul edilerek zamana yayılması şeklindeydi. Ayrıca 1990'larda yaşanan gevşek uygulamaların önüne geçmek için, bankacılık sektörünün politik kesimden bağımsız bir biçimde denetlenmesi amacıyla Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu oluşturulmuştur. (Pamuk, 2014: 286) Bunların yanında 4389 sayılı yeni Bankalar Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle; risk izleme ve yönetimi anlayışı değiştirilmiş ve mali bünye sorunu olan bankaların sistematik risk doğurması engellenerek bankacılık sektörünün etkin bir biçimde faaliyetlerini yürütmesi için gerekli tedbirler alınmıştır²⁰.

2002 yılında uygulamaları başlayan programın devamında Türkiye ekonomisinde bu yıldan itibaren küresel koşulların da olumlu seyri ile yüksek büyüme hızı yakalanabilmiştir. Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile uyumlu bir şekilde icra edilen sıkı para ve maliye politikaları ekonomide belirli bir güven ve istikrar ortamı sağlayabilmiştir. 2002-2007 arasında yüksek bir büyüme hızı yakalanmış, ihracatta ve üretimde önemli artışlar sağlanmış, enflasyon düşürülmüş ve mali disiplin kısmi olarak sağlanabilmiştir. Ancak daha önce değindiğimiz yapısal özellikler sebebiyle cari açık giderek artmış, buna karşın bu dönemde görülen küresel likidite bolluğu sayesinde açığın finansmanında zorluk yaşanmamıştır. (Acar, 2013:17)

Bu dönem politikalarının en önemli önceliği mali disiplin olmuştur. Kamu borçlarının kontrol altına alınarak kamu kurumlarının bütçelerinde dengelerin sağlanmasına büyük önem verilmiştir. Bütçede dengelerinin yeniden kurulması bir ölçüde benzin ve tüketim mallarında yapılan vergi artışları ile mümkün olmuştur. Borç ödemeleri öncesinde bütçe fazlalarının GSYH'ya oranı %6 civarında seyretmiş, kamu kesimi borcunun GSYH'deki payı 2001

---

²⁰Son Dönemde Bankacılık Alanında Gerçekleştirilen Yasal ve Düzenleyici Değişiklikler "1999-2001". (Aralık 2001). 3. Web: <https://www.tbb.org.tr/bankacilik/arastirma-ve-yayinlar/arastirma-ve-sunumlar/2001---2000/277>. Adresinden 28 Nisan 2018 tarihinde alınmıştır.

yılında %90 civarındayken 2010 yılına kadar %40'a geriletilmiştir. Kamu borcundaki bu azalışa önemli bir katkı da özelleştirmelerden elde edilen gelirler olmuştur. 1987 yılından sonraki serbestleşme politikalarında takip eden yıllardaki popülist uygulamaları kullanabilmek için göz ardı edilen özelleştirmeler, bu dönemde artık kaçınılmaz hale gelmiştir. (Pamuk, 2014: 288-289)

Bütçe dengesinden taviz verilmemesi kamu borçlarında ciddi bir rahatlama sağlarken, bu amaçla maliye politikasıyla eşanlı olarak uygulanan sıkı para politikası enflasyonun düşürülmesini de sağlamıştır. 2002 ile 2010 yılları arasındaki dönemde yılda ortalama %3.4 artış gösteren enflasyon, bu süre içerisinde toplamda %33 kadar artmış oluyordu. Buna karşın sıkı para politikasının sermaye girişlerini arttırarak liranın aşırı değerlenmesine yol açması yerli üretimin rekabet gücünü azaltmış ve 2005 yılından sonra ekonomide yavaşlamanın başlamasının nedenlerinden biri olmuştur. (Pamuk, 2014: 289-290)

Mali disiplin anlayışının yanında TÜPRAŞ, TELEKOM ve TEKEL gibi kurumların özelleştirilmesi ve ERDEMİR'deki hazine hisselerinin satılması ile devletin ekonomideki ağırlığı azaltılmış ve doğrudan yabancı sermaye girişi sağlanmıştır. Yine bu dönemde iletişim, enerji, kamu ihaleleri, bankacılık, TMSF ve tarım alanlarındaki düzenleyici ve denetleyici kurumlarla ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bunların yanında belediyeler, il özel idareleri, kalkınma ajansları, Arsa Ofisi ve Toplu Konut İdaresi ile ilgili çıkartılan yasalar ve yapılan düzenlemelerle birlikte merkezi ve yerel anlamda kamu yönetiminde bir yeniden yapılanma gerçekleştirilmiştir. (Boratav, 2012: 202-203)

Mali disiplin önceliği, özelleştirmelerle ekonomide kamu kesimi payının azaltılması ve kamu kurumlarında yapılan reformlara ilave olarak dış politikada Avrupa Birliği'yle üyelik görüşmelerinin başlaması, yabancı sermaye girişinin artmasına neden olmuştur. 2005 yılına kadar yılda ortalama 2-3 milyar dolar düzeyinde gerçekleşen doğrudan yabancı sermaye yatırımı girişi, 2005 yılından sonra yılda 10-15 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Bu artışta, dünyada meydana gelen likidite artışı da etkili olmuştur. (Pamuk, 2014: 289)

Sıkı makroekonomik politikalar ve parasal koşulların 2004 yılında sürdürülmesi sayesinde enflasyondaki düşüş devam etmiş ve ekonomiye güven kazandırılabilmiştir. Buna karşın ithalatın ihracattan fazla büyümesi nedeniyle cari işlem açığı bu yıl GSYH'nın %4'ünü aşmıştır. Ekonomide tekrar sağlanan güven ve giderek artan cari işlem dengesi açığının oluşturduğu risk altında mali disiplinden ödün verilmemiş, borçların azaltılması amacıyla bütçeye ilave gelir yaratma arayışı devam etmiştir. (OECD, 2004: 9)

2001 krizinden sonra yeniden yapılandırılan bankacılık sektörü, yatırım kredilerinde artışı sağlamıştır. Ekonomideki toparlanma sayesinde, ertelenmiş harcamalar da ekonomiye tekrar kazandırılmış ve kamu borçlanmasının azaltılmasıyla birlikte bankalar tüketici kredisi piyasasına yönelmiştir. Eşanlı olarak nominal faiz oranlarının da sert bir biçimde azalması kredi talebinin artmasına destek vermiştir. Bunun sonucunda ise hanehalkının borçluluk düzeyi oldukça yükselmiştir. (OECD, 2004: 15)

Özel yatırım ve tüketim harcamaları öncülüğünde talep artışı 2006 yılında da devam etmiş, mali disiplin kapsamında kamu yatırım ve tüketim harcamalarındaki kısıtlamalar istikrarlı bir şekilde sürdürülmüştür. 2001 yılında kurlarda yaşanan kuvvetli aşınmanın ardından ortaya çıkan net ihracat artışı, daha sonraları önemli miktarda artan sermaye girişi nedeniyle Türk Lirası'nda gerçekleşen değerlenme sonucu tersine dönmüştür. Büyük ölçüde kısa vadeli portföy yatırımlarından oluşan bu sermaye girişi, doğrudan iç talebi artırıcı bir etkiye neden olmuştur. (OECD, 2006: 20)

Güçlenen iç talep ve reel kurlarda yaşanan değerlenme sonucunda cari işlemler dengesi, GSYH'nın %6'sından fazla açık veren bir konuma ulaşmıştır. Sermaye girişlerinin finansal yatırımlar üzerinden büyüme potansiyelini yükseltmesinin yanında, özel tüketim harcamaları ve hanehalkı borçlanmasının giderek artması sürdürülebilir bir durum olmaktan çıkmıştır. Bu nedenle Türkiye, daha gelişmiş ekonomilerle kıyaslandığında olası şoklara daha duyarlı ve buna bağlı olarak da uluslararası sermayenin değişebilecek tercihlerine karşı daha savunmasız bir hale gelmiştir. (OECD, 2006: 22-32)

2008 yılına kadar olan dönemde Türkiye ekonomisinin altı yıl boyunca düzenli olarak büyüdüğü görülmüştür. Büyüme, özel sektör yatırımları ve istihdam tarafından sürüklenmiştir. Daha ayrıntılı ele aldığımızda; özel sektörde yerli şirketlerin 2001 yılından bu yana çıktı, ihracat ve verimlilikte gelişme göstererek toplam katma değer %50'den fazlasını oluşturduğu ve ihracatın da yine %50'den fazlasını gerçekleştirdiği görülmektedir. Yabancı doğrudan yatırımlar ise genellikle bankacılık, telekomünikasyon ve perakende ticaret sektörlerine yönelmiş ve ihracatçı sektörler arasında sadece otomotiv endüstrisinde faaliyet göstermiştir. Bunların yanında, büyümenin motoru olarak değerlendirilen küçük ve orta ölçekteki aile işletmeleri 700.000'den fazla istihdam oluşturarak büyümeye katkıda bulunmuştur. (OECD, 2008: 22-24)

Bu yıllarda dünya ticaretindeki payı yükselen Türkiye'nin, değişim ve gelişim gösterdiği 2000 sonrası dönemde uzmanlaştığı alanlar; tekstil, orta seviye teknoloji içerikli

üretim, elektronik aletler ve beyaz eşya ile hafif endüstriyel makine alanları olmuştur. Aynı dönemde ithalatın da yapısal bir değişim gösterdiği görülmektedir. İthalat, üretimde kullanılan girdiler ve ağırlıklı olarak üretim sürecinde kullanılan sermaye mallarına yönelirken cari kurdaki değerlenmenin etkisiyle ucuzlayarak maliyeti düşen Asya ülkelerinden yapılan ithalat artış göstermiştir. (OECD, 2008: 24-25)

2008 yılının Eylül ayı öncesinde ABD’de başlayarak tüm dünyayı etkisi altına alan finans kriz, Türkiye’de reel sektörü ve beklentileri olumsuz yönde etkilemiştir. Uluslararası sermaye akımlarının yavaşlaması, kredi olanaklarını ve iç talebi daraltarak 2002’den beri devam eden büyüme dönemini sona erdirmiştir. (Taban, 2011: 17) Krizin Türkiye üzerindeki etkisinin öncelikli sınırlayıcısı, 2001 krizinden sonra Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı çerçevesinde yeni düzenlemelere ve denetimlere tabi tutulan bankacılık sektörünün güçlü yapısı olmuştur. Bunun yanında önceki yıllarda uygulanan sıkı maliye politikası ile kamu borçluluk oranının azaltılması, Türkiye’de krizin etkisinin Güney Avrupa ülkelerinden farklı olmasına neden olmuştur. Kamu borçlarının azaltılmış olması, krizin etkisini gösterdiği dönemlerde ekonomideki yavaşlamanın önüne geçmek için maliye politikası araçlarının etkin olarak kullanılabilmesi imkanını da sağlamıştır. Bu sayede 2010 yılında üretimde ve istihdamda kriz öncesindeki seviyelere geri dönüş yapılabilmektedir. (Pamuk, 2014: 290-291)

Mali disiplin anlayışının 2001’de Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı kapsamında IMF ile yapılan anlaşmayla başlaması ve 2008’de bu anlaşmanın sona ermesinden sonra da sürdürülmesi, kamu kesiminde istikrarlı yapının korunabilmesini sağlamıştır. Ancak bu durum uzun vadeli iktisadi gelişme için yeterli olmamıştır. İlerleyen yıllarda, uygulanan iktisat politikalarının özel kesimdeki tasarruf oranlarının düşmesine müdahale edememesi, ekonomide borçlanmaya bağlı bir yapının oluşmasına yol açmıştır. Ancak yatırım yapmak için sürekli dış kaynak kullanımına gerek duyan bu yapının 1990’lı yıllardakinden farkı; artık dış kaynak ihtiyacının kamu kesiminin değil özel kesimin meselesi olmasıdır. Nitekim bu dönemde bankacılık sektörü uluslararası piyasalardan uygun maliyetlerle kaynak kullanabilmekte, bu kaynakların bir kısmı özel sektöre aktarılırken, bir kısmı da özel tüketim harcamalarının finansmanını oluşturabilmektedir. (Pamuk, 2014: 291-292)

Küresel krizin etkilerinin azaltılması amacıyla başka önlemler de alınmıştır. Bu önlemler arasında vergi destekleri ile ilgili olarak; varlık barışı uygulaması, hisse senedi kazançlarında stopajın sifıra indirilmesi, vergi borçlarının taksitlendirilmesi ve KOBİ’lere kurumsal vergi muafiyeti sağlanmasının yanında otomobil, mobilya, beyaz eşya sektörlerinde

ÖTV ve KDV indirimleri yapılmıştır. Alınan önlemlerin bir başkası istihdamla ilgili olanlardır. Bu kapsamda; kısa çalışma ve işsizlik ödeneklerinin artırılması, mesleki eğitim faaliyetlerinin geliştirilmesi, girişimcilik ve eğitim danışmanlığı hizmetlerinin verilmesi, mevcut istihdam üzerindeki istihdam için prim desteği sağlanması gibi tedbirlerin alınması sayılabilir. Ayrıca bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılması ve büyük ölçekli yatırımlara destek sağlanması amacıyla teşvik sistemi oluşturulmuştur. 2009 yılında açıklanan teşvik sistemi ile sosyo ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre sınıflandırılan dört bölge için değişen oran ve miktarlarda; vergi indirimleri, sosyal güvenlik işveren payının Hazine tarafından karşılanması, faiz desteği, yatırım yeri tahsisi, KDV istisnası ve gümrük vergisi muafiyeti olanakları sunulmuştur. (Tanrıkulu ve diğerleri; 2009: 12-13)

Alınan bu önlemler krizin etkilerini bir miktar sınırlasa da tam olarak giderilememiştir. İç ve dış talepteki daralmayla birlikte özel tüketim ve yatırım harcamalarının büyümeye katkısı negatif olarak %2,3 ve %19,2 şeklinde gerçekleşmiş, üretimin yavaşlamasıyla stok düşüşleri artmış ve devletin tüketim harcamalarında artış olurken yatırım harcamaları azalmıştır. Talepteki bu daralma sanayi üretiminde de büyük düşüşlere neden olmuş ve bu zincirleme etki devam ederek ekonominin tamamında az ya da çok etkilerini göstermiştir. (Tanrıkulu ve diğerleri; 2009: 14)

2010 yılı dünya genelinde toparlanmanın görüldüğü bir yıl olmuştur. Küresel büyümenin lokomotifi gelişmekte olan ülkeler olurken, gelişmiş ülkeler devam eden sorunlarıyla mücadele etmeyi sürdürmüştür. (Tanrıkulu ve diğerleri; 2010: 3) Türkiye ekonomisinde küresel krizin yarattığı daraltıcı etkilerden çıkış, özel sektörün etkinliğini arttırıcı makroekonomik ve yapısal politikalarla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte özel sektördeki şirketler, faaliyetlerini çeşitlilik gösteren ve karşılaştırmalı üstünlüklerinin olduğu sektörlerle uyumlu hale getirerek ve ihracatlarını Orta Doğu ile diğer hızlı büyüyen ülkelere yönlendirerek büyümeye çalışmışlardır. 2009 yılında ekonomideki ağırlığı artan kamu harcamaları sonraki yıllarda azalış göstermiş; güçlü sermaye akışı ve kredi büyümesi, hane halkı tüketim harcamaları ile özel sektör yatırımlarında artışı sağlamıştır. (OECD, 2012: 14)

Küresel krizin etkilerinin azaltılmasına dönük alınan tedbirler neticesinde Türkiye'de ekonomik canlanma yeniden başlamıştır. 2009'un ikinci yarısında yeniden ivme kazanan ekonomik büyüme 2010'da da devam etmiştir. Bu canlanmada baş etken, belirsizliklerin krize karşı alınan mali ve parasal tedbirler ile azaltılması sonucu tüketici güvenini arttırması ve

kredi koşullarının iyileştirilmesini sağlaması, devamında tüketim ve yatırım kararlarını olumlu etkileyerek iç talebi arttırması olmuştur. Bu dönemde sanayi, inşaat, ticaret ve ulaştırma sektörleri yüksek katma değer artışları yakalamış, stoklardaki atış da büyümeye katkı yapan bir başka unsur olmuştur. (Tanrıku ve diğeri; 2010: 15-16)

2012 yılına kadar başta gelişmiş ülkeler olmak üzere, birçok ülkede 2008 kriziyle birlikte meydana gelen temel maroekonomik ve mali sorunlar henüz tam anlamıyla çözülememiştir. Ayrıca kriz sonrasında ortaya çıkan güven problemi nedeniyle gelişmiş ülkelerde büyüme hızı yavaşlamış ve işsizlik seviyesi yükselmiştir. Gelişmiş ülkelerin karşılaştığı bu sorunlar, ihracat bazlı büyümeye çalışan gelişmekte olan ülkelerde de dış talebin zayıflaması yoluyla sıkıntılar yaşanmasına neden olmuştur. (T.C. Maliye Bakanlığı, 2013: 7-20).

2011 yılında küresel faaliyetler, özellikle Euro Bölgesi'nde kamu borç stoklarının sürdürülebilirliğine ilişkin endişeler nedeniyle olumsuz etkilenmiş olsa da Türkiye'de maliye politikası mali disipline uygun yürütülmüştür. Bu yılda kamu borçlanmasındaki azalma, reel faizleri düşürmüş, borç stoku içerisindeki faiz ve döviz kuruna duyarlı borç senetlerinin oranını geriletterek iç borç çevirme oranını iyileştirmiştir. (Uygur ve diğeri, 2011: 67)

Küresel büyümedeki artış ve dış talepteki toparlanma sonucu ihracat %18,5 artışla 135 milyar dolara yükselmiş, üretim artışına bağlı olarak ithalat da %29,8 artarak 241 milyar dolara yükselmiştir. Buna bağlı olarak ihracatın ithalatı karşılama oranı 2010 yılındaki %61,4 seviyesinden 2011'de %56 seviyesine gerilemiştir. Yurtiçi tasarruflardaki artış oranının, yatırım ve tüketim talebindeki artış oranının altında kalmasıyla cari işlemler açığı %65,4 artarak 77,157 milyar dolara yükselmiştir. (Uygur ve diğeri, 2011: 67)

2013 sonrasında başta Avrupa Birliği olmak üzere küresel ekonomideki toparlanmalar, Türkiye'de büyümenin dış talep ağırlıklı bir yapıya doğru yönlenmesine zemin hazırlamıştır. Krizin etkisiyle daha önce düşük seviyede olan dış talep nedeniyle duraksayan ihracat yeniden artmaya başlamış, özel yatırımlardaki daralma devam etmiştir. İç talebin büyümeye katkısı ise yalnızca tüketim harcamalarıyla olmuş ve kamu dışı kesimin borçlanması önemli boyutlara yükselmiştir. (T.C. Maliye Bakanlığı, 2015: 29; OECD, 2014: 10)

Küresel krizin Türkiye ekonomisinde yarattığı tahribat Çin, Hindistan ve Arjantin gibi gelişmekte olan ülkelere daha fazla olmakla birlikte, Türkiye ekonomisi toparlanma

sürecini bu ülkelerle eş zamanlı olarak yakalamayı başarmıştır.²¹ 2010 yılında %9,2 büyüyen Türkiye ekonomisi, 2011 yılında da büyüme trendini devam ettirerek %8,5 oranında büyüme gerçekleştirmiştir. Bu büyüme oranları Türkiye'yi Avrupa ekonomileri arasında en yüksek büyüme hızını yakalayan ülke durumuna getirirken, ekonomik olarak en gelişmiş ilk 20 ülkeden oluşan G-20 ülkeleri grubunda da üçüncü sıraya taşımıştır. (Uygur ve diğerleri, 2012: 136)

Büyümenin detaylarına inerek sektörel açıdan incelediğimizde, en yüksek büyüme oranının inşaat sektöründe gerçekleştiğini görmekteyiz. Sanayi sektörü %11,2 oranında büyüme sağlamışken, en düşük büyüme hızı iklim koşullarına bağlı olan tarımda %5,2 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi ve hizmetler sektörlerinde sırasıyla %9,2 ve %8,4 büyüme gerçekleşirken, tüm sektörlerin büyümeye pozitif katkıda bulunduğu dikkat çekmektedir. (Uygur ve diğerleri, 2012: 136)

Dünya ekonomisi 2012 yılında, gelişmiş ülkelerdeki sorunlara karşı yetersiz ve geciken çözüm bulma gayretleri nedeniyle genel bir kriz durumu içerisinde kalmaya devam etmiştir. Küresel ekonomideki olumsuz koşulların devam etmesi, kriz sonrasında ortaya konulan olumlu ekonomik performansa rağmen beklentilerdeki bozulma dolayısıyla Türkiye ekonomisinin de yavaşlamaya başlamasına neden olmuştur.²² İç talep merkezli gerçekleşen büyüme ile ithal girdilerin artması ve ekonominin yurtdışı tasarruflara olan bağımlılığı, 2011 yılı sonunda cari açığın %10'a yükselmesiyle birlikte ekonominin zayıf noktası olarak öne çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle 2012 yılında cari açık ile ekonomik büyüme arasında bir tercih yapılması zorunlu hale gelmiştir. (Karagöl ve diğerleri, 2012: 5)

Oluşan bu tabloda ekonomi yönetiminin tercihi, ekonomik büyümenin iç talep kaynağının azaltılması sağlanarak cari açığın sürdürülebilir boyutlara indirilmesi yönünde olmuştur. Bu tercih doğrultusunda, AB ülkelerinde farklı olarak sıkı para politikası izlenmiş, kredi hacminin daraltılmasıyla birlikte iç talep baskı altına alınarak cari açık %6.7'ye düşürülebilmektedir. Ancak gelişmekte olan bir ülke konumundaki Türkiye için büyümenin yavaşlatılması, uzun dönemli büyüme trendinin korunabilmesi açısından geçici bir çözümdü (Karagöl ve diğerleri, 2012: 6).

²¹Türkiye Ekonomisi. (Aralık 2011). Sayfa, 1. Web: http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/TREkonomisi-rapor-2012v5.pdf. Erişim: 16/09/2015. Alınmıştır.

²²Türkiye Ekonomisi. (Aralık 2012). Sayfa, 5. Web: http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/Turkiye-Ekonomisi2013.pdf. Erişim: 16/09/2015. Alınmıştır.

Cari açık sorununa tedbir olarak sanayi üretimine yönelik hazırlanan teşvikler uygulamaya konulmuştur. İhracat ürünleri düşük ve orta kalite ürünlerden oluşan ekonomide, yüksek teknolojiye üretime geçmek ve yabancı yatırımları teşvik etme amacı taşıyan yeni teşvik sistemi; genel teşvikler, bölgesel teşvikler, büyük ölçekli yatırımlar için teşvikler ve stratejik yatırımlara verilen teşvikler olarak dört farklı sınıfa ayrılmıştır. Yatırımların niteliğinin ve büyüklüğünün belirleyici olduğu bu sistemde cari açığı azaltıcı, istihdam oluşturan ve bölgesel gelişmişlik farklarını azaltan stratejik uygulamalara teşvik verilmesi planlanmıştır. (Karagöl ve diğerleri, 2012: 6)

Bu dönemde AB'deki kriz etkilerinin sürmesiyle ilgili olarak AB ülkelerine yapılan ihracatta düşüş gerçekleşmiştir. Bu gelişmeye çözüm bulmak adına ihracatta pazar çeşitlendirmesi yapılarak Afrika, Asya-Pasifik ve Latin Amerika ülkelerine yönelik ticaretin geliştirilmesi amacıyla çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmaların sonucunda AB'ye olan ihracattaki gerilemeye karşın toplam ihracatta artış sağlanabilmiştir. İhracattaki bu artış ithalattaki düşüşü dengelememiş olsa da milli gelir artışına olumlu yansımıştır²³.

2009 yılından itibaren hızlı bir büyüme gösteren özel sektör tüketim ve yatırım harcamaları bu dönemdeki büyümenin esas unsuru olmuştur. Bu talep bileşeni ile ithalattaki sapmaların aynı doğrultuda hareket etmeleri, özel sektör tüketim ve yatırım harcamalarının ithalata doğrudan etkide bulunduğu bir göstergesidir. Nitekim 2011 yılında başlatılan ve ekonomide cari açığın kontrol altına alınması amacıyla ekonomik büyümede yapılacak kontrollü yavaşlama anlamına gelen “yumuşak iniş”, ekonomik faaliyetlere ve yatırım talebine bağlı olarak ithalatta düşüşe neden olmuştur. Devamında 2012 yılı sonu ile başlayan ara malı ve sermaye malı ithalatının artışı, ekonomik büyümede nispi bir toparlanmaya işaret etmektedir²⁴.

2013 yılında kamu tüketim ve yatırım harcamalarında daralma gerçekleşirken, büyümeye en önemli katkı 2009'dan beri yüksek seyreden özel tüketim ve yatırım harcamaları olmuştur. Hizmetler, sanayi ve özellikle inşaat sektöründe hızlanma meydana

²³Türkiye Ekonomisi. (Aralık 2012). Sayfa, 17. Web: http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/Turkiye-Ekonomisi2013.pdf. Erişim: 16 Eylül 2015. Alınmıştır.

²⁴Türkiye Ekonomisi. (Aralık 2012). Sayfa, 18. Web: http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/Turkiye-Ekonomisi2013.pdf. Erişim: 16/09/2015. Alınmıştır.

gelirken, GSYH içerisindeki payı %10'un altına düşen tarım sektöründe büyüme hızı yavaşlamıştır²⁵.

Küresel kriz sonrasında Avrupa'da yaşanan talep düşüşü nedeniyle ihracatını Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerine yönlendiren Türkiye, 2010 yılından beri sürdürmüş olduğu bu pazar çeşitlendirmesi artışı politikasının karşılığını almıştır. Kriz öncesinde ihracatın %56'sı Avrupa Birliği'ne, %18'i Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerine yapılırken; 2014 yılına geldiğimizde Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin ihracatındaki payı %39'a gerilemiş, buna karşın Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerinin payı %34'e yükselmiştir. İhracatta dikkat çeken bir diğer gelişme ise; 2012 yılından sonra ara malları ihracatının artış hızı düşerken, yatırım malları ihracatının artış hızının yükselmesi olmuştur²⁶.

2011 ve 2012 yıllarında düşüş gösteren ithalat artış hızı, 2013 yılında yeniden yükselişe geçmiştir. Tüketim ve ara malı ithalatlarındaki artış, ithalattaki bu hızlanmaya en büyük katkıyı yapmıştır. İthalatta öne çıkan bir diğer eğilim ise, ihracatta olduğu gibi, Avrupa Birliği'nden yapılan ithalatın toplam ithalat içerisindeki payının son on yılda azalmakta olmasıdır. Yüksek miktarda enerji ithalatı sebebiyle ithalatta en büyük pay Rusya'nın olurken, ABD'nin payında değişiklik yaşanmamış; buna karşın Çin ve İran'ın payı ise artış göstermiştir²⁷.

2011 sonrasında Ortadoğu'da meydana gelen siyasi gelişmeler ve çatışmalar, özellikle 2014 ve 2015 yıllarında Türkiye ekonomisi üzerinde bir baskı oluştursa da büyüme devam etmiştir. Bu yıllarda özellikle Suriye'de süren iç savaşın sebep olduğu kitlesel göçler, Türkiye'ye 2,7 milyon Suriyeli mültecinin sığınmasına yol açmıştır. Ayrıca dış politikada Rusya ile kötüleşen ilişkiler, buraya yapılan ihracata yönelik kısıtlamaları beraberinde getirmiştir. İç politikada ise; terör saldırıları ve seçim yoğunluğu gibi gelişmeler belirleyici faktörler olmuştur. (OECD, 2016: 6-12)

Bu dönemde ekonomik büyümeye en büyük katkıyı iç talep yapmıştır. Asgari ücretin yükseltilmesiyle hanehalkı tüketim harcamalarında meydana gelen artışa seçim harcamaları ve mülteciler için devlet tarafından yapılan harcamaların da eklenmesi iç talepteki bu artışın

²⁵ Türkiye Ekonomisi. (Aralık 2013). Sayfa, 16-17. Web: <http://tusiad.org/tr/tum/item/7354-turkiye-ekonomisi-2014>. Erişim: 16/09/2015. Alınmıştır.

²⁶ Türkiye Ekonomisi. (Aralık 2013). Sayfa, 17-20. Web: <http://tusiad.org/tr/tum/item/7354-turkiye-ekonomisi-2014>. Erişim: 16/09/2015. Alınmıştır.

²⁷ Türkiye Ekonomisi. (Aralık 2013). Sayfa, 21-22. Web: <http://tusiad.org/tr/tum/item/7354-turkiye-ekonomisi-2014>. Erişim: 16/09/2015. Alınmıştır.

sebebi olmuştur. Avrupa Birliği'ndeki düşük büyüme ile Rusya ve Irak pazarlarına girişlerin politik gelişmelere bağlı olarak kısıtlanmasıyla beraber dış talepteki daralmanın sonucunda, ihracatın büyümeye katkısı düşük olmuştur. Mamul mal ihracatçılarının Avrupa Birliği ve ABD pazarlarındaki paylarını genişletmeleri, ihracatın daha kötüleşmesini önlemiştir. (OECD, 2016: 12)

Altın ithalatının azalırken ihracatının artması ve petrol fiyatlarındaki düşüş, cari işlemler dengesine olumlu katkı yapmıştır. Altın ve enerji hariç ithalatta 14,2 milyar dolarlık düşüşün gerçekleşmesiyle toplam ithalatta 35 milyar dolarlık azalma meydana gelmiştir. İhracattaki zayıflamaya rağmen, ithalatın bu seviyede azalması sonucunda dış ticaret açığı 2015 yılında 21 milyar dolar azalmıştır. Cari işlemler açığındaki azalma ise 14 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir. Bu durum; altın ve enerji ithalatındaki azalmanın olumlu etkileri bir kenarda bırakıldığında, iç talep eksikliğini büyüme ve ihracat düşüşünün dış ticaret ve cari işlemler açığını arttırdığını göstermektedir²⁸.

1980 sonrasında dışa açılan ve 1990'lı yıllarla birlikte de finansal serbestleşme sürecini başlatan Türkiye ekonomisi, 2016 yılına gelindiğinde dış gelişmelere karşı oldukça hassas ve kırılgan bir yapıya bürünmüştür. Ancak 1990'lı yıllarda kamunun ağır borç yükü nedeniyle çok fazla kriz yaşayan ekonomide devlet, 2002 yılından sonra bütçe disiplininin daha az taviz vererek borç yükünü kademeli olarak oldukça düşük seviyelere çekmeyi başarmıştır. Buna karşın ekonominin tasarruf yetersizliği sebebiyle yabancı yatırımlara ihtiyaç devam etmiş, borçlanmayı ise kamu yerine özel sektör ve hanehalkı yapmaya başlamıştır. Borç miktarındaki bu yükselişte bir başka önemli etken de bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılarak finansal piyasaların daha güçlü hale getirilmesi olmuştur. Bu yapılanma ile bankalar ve özel sektör dışarıdan kısa, orta ve uzun vadeli fonlar sağlayarak iç talebin büyümeye daha fazla katkıda bulunması sağlanmıştır.

²⁸2016 Yılına Girerken Türkiye ve Dünya Ekonomisi. (Şubat 2016). Sayfa, 9. Web: <http://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/8637-2016-ya-girerken-turkiye-ve-dunya-ekonomisi>. Erişim: 28/04/2018. Alınmıştır.

Bu gelişmelerin yanında ekonomideki bazı yapısal sorunlar devam etmektedir. 2000 sonrası dönemde ithalatın içeriği ağırlıklı olarak üretimde kullanılan girdiler ile sermaye mallarından oluşur hale gelmiş ve tüketim mallarıyla birlikte ithalatı artırarak dış ticaret açığının sürekli hale gelmesine neden olmuştur. Ayrıca sürekli dış ticaret açığı durumunun temelini oluşturan finansal serbestleşmenin neden olduğu, Merkez Bankası'nın karmaşık para politikası uygulamalarına bağımlı yapısı da devam etmektedir. Bu sorunların çözümü için de başka yapısal reformların yapılması önemli bir ihtiyaç olarak görünmektedir.

Tablo 1.8. Türkiye'nin dış ticaret politikasının tarihsel gelişimi

Dönemler	Uygulanan Dış Ticaret Politikaları	Belirleyici Olaylar
1923-1946	♦ Yabancı sermayenin şartlı kabulü ♦ Devlet tekellerinin fiyat farklılaştırması yoluyla korumacı dış ticaret rejimi uygulanması ♦ İçer kapalı ve devlet öncülüğünde sanayi gelişimi (ithal ikameci uygulamalar) ♦ Liranın değerinin korunması için para arzının kısıtlı ölçülerde tutulması. (Ancak İkinci Dünya Savaşı nedeniyle artan askeri ihtiyaçların karşılanması için bu uygulamadan vazgeçildi) ♦ Küresel gelişmelere bağlı ihracat artışı	□ Uluslararası Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler: ♦ Lozan Anlaşması gereğince 1929 yılına kadar gümrük tarifelerinde değişiklik yapılamaması ♦ Lozan Anlaşması'yla kabul edilen Osmanlı devlet borçlarının ödemesi ♦ İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'nin ihalat yaptığı ülkelerde ihracat kısıtlaması uygulamalarının başlaması ♦ Dünya ölçeğinde artan gıda ve hammaddede talebi □ Yurtiçi Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler: ♦ Yerli burjuvazi oluşturma amacı

Tablo 1.8. Türkiye'nin dış ticaret politikasının tarihsel gelişimi (Devamı)

Dönemler	Uygulanan Dış Ticaret Politikaları	Belirleyici Olaylar
1947-1960	• 1946 ve 1958 yıllarında yapılan devalüasyonlarla İrannın değerinin 1.28TL'den 9TL'ye geriletilmesi • IMF ve Dünya Bankası'na üye olunması ile dış ilişkilere açık bir yapıya yönelmesi • Tarıma dayalı kalkınma ve tarım ürünleri esası dış ticaret politikaları • Araç ve makine yoğunluklu ithalat yapısı • Dönemin ortalarında ihracat geliri azalmasına bağlı olarak ithalatın kısıtlanması • 1958 devalüasyonunun ardından IMF ve Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nden alınan kredilerle ithalatın bir miktar serbestleştirilmesi • Devlet iktisadi kuruluşlarının mal ve hizmetlerinin fiyatlarında artış yapılarak ithal ürünlere rekabet imkanı tanınması	□ Uluslararası Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler: • İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra düzenlenen Bretton Woods Konferansı'nın ardından dünya genelinde izlenen serbestleşme hareketleri • Hammaddede olan küresel talebin artması ile hammaddede fiyatlarının yükselmesi • Türkiye'ye danışmanlık için gelen Batılı iktisatçılar ve Dünya Bankası yetkililerinin devletçi politikaların terki ve tarım esası sanayileşme ve kalkınma yönündeki raporları ve önerileri • Marshall yardımlarından sağlanan fonlar □ Yurtiçi Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler: • Savaş yıllarında ithalatın azalmasıyla oluşan döviz rezervi fazlasının ithalat artışına yol açması • Tarım ürünleri yoğunluklu ihracat ile girdi ve yatırım malı yoğunluklu ithalat yapısının oluşması

Tablo 1.8. Türkiye'nin dış ticaret politikasının tarihsel gelişimi (Devamı)

Dönemler	Uygulanan Dış Ticaret Politikaları	Belirleyici Olaylar
1961-1979	◆ Dönem başında gelişmekte olan diğer ülkelere kıyasla yüksek olan reel ücretlerin ilerleyen yıllarda baskılanarak dondurulması ve geriletilmesi ◆ Kamu kuruluşlarının geçiş istihdam ve düşük fiyat politikaları ◆ Sabit döviz kuru, kambiyo kontrolleri ve kota uygulamaları ◆ Yüksek maliyetli kısa vadeli borçlarla finansman ◆ Enflasyon oranının alınında mevduat ve enflasyonla başbaşa seviyede kredi faizleri ◆ Kriz dönemlerinde mevcut tüketim seviyesinin korunması için yapılan çalışmalar ◆ 1970, 1971, 1977 ve 1980 yıllarında yapılan devalüasyonlarla İrannın dolar karşısındaki değerinin 9TL'den 25TL'ye düşürülmesi	□ Uluslararası Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler: ◆ Batı Bloku'nda yer alan Türkiye'ye dış kaynak temininde kolaylık sağlanması ◆ Bretton Woods Sistemi'nin çökmesi, 1974 ve 1979 yıllarında yaşanan petrol krizleri □ Yurtiçi Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler: ◆ Planlı ekonomiye dönüş ve ithal ikameci sanayileşme ◆ Yetersiz uluslararası rekabet gücüne sahip sanayi ve buna bağlı olarak iç talep kaynaklı büyüme ◆ Ekonominin ithalat bağımlılığında artış ◆ İhracatta tarım ürünleri yoğunluğunun devam etmesi

Tablo 1.8. Türkiye'nin dış ticaret politikasının tarihsel gelişimi (Devamı)

Dönemler	Uygulanan Dış Ticaret Politikaları	Belirleyici Olaylar
1980-2016	♦ Dönemin başlarında ihracatın teşviki için vergi, kur vb destekler verildi ♦ İç piyasada fiyat kontrolleri ile destek ve sübvansiyon uygulamaları kaldırıldı ♦ Kamu ikisadi kuruluşlarının ürünlerinde fiyat artışı yapıldı ♦ Mevduat ve kredi faiz oranları serbest bırakıldı ♦ ihracat malı üretiminde kullanılan ihmal girdilere vergi muafiyeti uygulaması başlandı ♦ Sübvansiyonlu ihracat kredileri uygulaması başlandı ♦ Silah, mühimmat ve uyuşturucu dışındaki mallara uygulanan ihalat yasakları kaldırıldı ♦ 1989'da kambiyo kontrolleri kaldırıldı ve ücretlere yüksek zamlar yapıldı ♦ 2001 krizi sonrası Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı uygulanmaya başlandı ♦ Programın başlamasıyla birlikte sıkı para ve maliye politikası uygulamalarına başlandı	□ Uluslararası Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler: ♦ Dünya çapında tarım ürünleri fiyatlarında düşüş olması ♦ Gümruk Birliği Anlaşması'nın imzalanması ♦ Doğu Asya krizi ♦ 2008 küresel finans krizi sonrasında Türkiye'nin ihracat pazarlarında durğunluğun başlaması □ Yurtiçi Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler: ♦ Yüksek ücret düzeyinin iş gücünü daha maliyetli hale getirdiği söylentileri ♦ Dışın ücret düzeyiyle iç talepim kısılanması ♦ ihracatta mamul mal payı artışı ♦ Serbest bırakılan mevduat ve faiz oranlarında yükseliş yaşanması ♦ Serbestleşme sonrasında bankaların dış kaynak bulma imkanının kolaylaşması

Tablo 1.8. Türkiye'nin dış ticaret politikasının tarihsel gelişimi (Devamı)

Dönemler	Uygulanan Dış Ticaret Politikaları	Belirleyici Olaylar
1980-2016	♦ Özelleştirmelere ağırlık verildi ♦ Sebest kur politikası uygulanmasına geçildi ♦ 2010 sonrasında cari açığı azaltıcı bölgesel teşvikler uygulamaya konuldu ♦ İhracatta pazar çeşitlendirmesi yapılarak Asya-Pasifik, Latin Amerika ve Afrika pazarlarına yönelik temaslar ve girişimlerde bulunuldu	♦ Para arzı artışıyla artan enflasyon ♦ 1994 krizi ♦ Kamu tasarruf-yatırım açığı ve spekülasyon sermaye hareketleri altında dışa açık büyüme stratejisi izlenmesi sonucu meydana gelen 1999 krizi ♦ 2001 Bankacılık krizi ve bunu takiben eriyen döviz rezervleri ♦ 2001 krizi sonrasında uygulanan sıkı para politikasıyla ve yabancı sermaye girişimin artmasıyla İtiranın değerinin artması ♦ 2008 Küresel Finans Krizi ♦ 2011 yılında Suriye'de başlayan siyasi kriz ve çatışma ortamı

İKİNCİ BÖLÜM

DIŞ TİCARET-EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ ve 1980-2016 DÖNEMLERİ İÇİN TÜRKİYE ANALİZİ

Dış ticaret ile büyüme arasındaki ilişki geçmiş dönemlerde bir çok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmaların genel olarak amacı; gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelerle olan refah farklılıklarının azaltılması doğrultusunda politika önerileri sunmak olarak açıklanabilir. 1950’li yıllarda öne çıkan götüş önerileri ithal ikameci stratejilerin sağlayacağı faydalar üzerineyken, 1970’lerde ihracata dönük politikalar önerilmeye başlanmıştır. 1980’lerle birlikte ise dışa açık ekonomik büyüme politikaları genel kabul gören strateji olmuştur. (Şengönül ve Tuncer, 2004: 161)

Teorik olarak ekonomik büyüme ile ticaret ilişkisi analizinin geçmişi çok eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Geleneksel ticaret teorileri, uluslararası ticaret ve refah ilişkisinden yola çıkmakta ancak ilişkinin yönünü ve şeklini tam olarak açıklayamamaktadır. İlerleyen dönemlerde ortaya çıkan içsel büyüme yaklaşımı ise bu teoriye dış ticaret, beşeri sermaye, teknolojik yenilik ve büyüme konularında katkılar yapmıştır. (Saçık, 2009: 163) Çalışmamızın bu kısmında önce dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi konulu çalışmaların ve sonuçlarının yer aldığı literatür taraması yapılacak, devamında Türkiye’de bu ilişkinin varlığının saptanabilmesi için 1980-2014 verilerinden hareketle ekonometrik analiz yapılacaktır.

2. DIŞ TİCARET-EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ ve 1980-2016 DÖNEMLERİ İÇİN TÜRKİYE ANALİZİ

İktisat literatüründe dış ticaret kavramı, uluslararası iktisat çerçevesinde olmak üzere değişim ve uzmanlaşma temellerine dayanmaktadır. Hammadde ve diğer üretim faktörlerindeki uluslararası farklılıklar, uluslararası düzeyde mal ve üretim maliyetlerindeki farklılıklara yol açarlar. Uluslararası ticaret ile ülkeler, dünya ekonomisine göreceli olarak ucuz ürettiği malları, yine göreceli olarak ucuz olacakları pazarlara arz ederler. Ticarettten sağlanan bu faydalar, ölçek ekonomisi üzerinden üretimi güçlendirir. Böylece farklı ülkeler maliyetlerdeki bu düşüştan fayda sağlamış olur.

Dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisini ele alan çalışmaların geçmişi iktisat biliminin başlangıcına kadar uzanmaktadır. Adam Smith'in mutlak üstünlükler teorisiyle başlayan dış ticaret teorileri Ricardo, Heckscher, Ohlin ve Samuelson gibi iktisatçılarla da devam ederek günümüze kadar gelmiştir. Bu kümülatif ilerleme dış ticaretin ekonomik büyümeye olan katkısına çeşitli ve farklı açıklamalar getirmekte ve genel olarak bu katkıların birbirleriyle ortak bazı paydalarda buluştuğunu görülmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde; ekonomik büyüme kavramı, ekonomik büyüme teorileri ve açık ekonomide büyüme konularıyla ilgili açıklamalar yapılmıştır.

2.1. Ekonomik Büyüme Kavramı ve Uzun Dönem Ekonomik Büyümenin Unsurları

Ekonomik büyüme kavramını iktisatın temel kavramları çerçevesinde; orijine iç bükey konumdaki üretim olanakları eğrisinin dışa doğru kayması şeklinde açıklayabiliriz. Bu şekilde ekonomi, daha fazla mal ve hizmetin üretilebildiği ve daha fazla tüketim yapabildiği bir düzeye ulaşmış olmaktadır. Ekonomik büyümenin ölçülmesi ise, sabit fiyatlar üzerinden önceki yıla göre gerçekleşen artışın yüzdelik değer olarak hesaplanmasıyla yapılır. Ancak nüfusun ülkelere göre farklılık göstermesi nedeniyle, gerçekçi bir ölçüm için bu hesaplama kişi başına düşen GSYH şeklinde yapılmaktadır. O halde ekonomik büyümeyi, kişi başına düşen GSYH'de önceki yıla göre gerçekleşen artış olarak da tanımlayabiliriz. (O'Sullivan, Sheffrin ve Perez, 2011: 159-160)

Uzun dönemde ekonominin, yani kişi başına düşen GSYH'nin büyümesi en temel şekliyle verimliliğe bağlıdır. Verimlilik, kendisini etkileyen diğer birkaç etmenle birlikte uzun dönemli büyüme performansının belirleyicisidir. Daha önceki bölümlerde de değindiğimiz gibi, verimlilik veya emek verimliliği en basit şekilde reel GSYH'nin toplam çalışan sayısına bölünmesiyle bulunur. Verimliliğin uzun dönem ekonomik büyüme üzerindeki esas belirleyici olmasının nedeni; gerçekleşecek nüfus artışından dolayı kişi başına düşen reel GSYH'de artış olabilmesi için istihdam edilen nüfustan daha fazla çıktı elde edilmesinin gerekli olmasıdır. (Krugman ve Wells, 2013: 230)

Verimlilik uzun dönem ekonomik büyümenin esas belirleyicisi olurken, verimliliğe etki eden faktörler de verimliliğin ve dolayısıyla büyümenin belirleyicileri olmaktadır. Bunların başında fiziksel sermaye gelmektedir. Fiziksel sermaye, çalışanların verimliliğini artıran imal edilmiş kaynaklar olarak tanımlanabilir. (Krugman ve Wells, 2013: 231) Fiziksel sermaye olarak açıkladığımız araç ve gereçler; makineler, binalar, taşıtlar, yollar, limanlar

gibi çalışma hayatını kolaylaştıran ve ekonomik değer oluşturulmasına yardımcı olan unsurlardır. Bu unsurlara sahip olan işgücünün, olmayanlara kıyasla daha fazla çıktı üretebilme imkanı bulunmaktadır. (Weil, 2009: 48)

Fiziksel sermayenin ardından, verimliliği ve uzun dönem ekonomik büyümeyi etkileyen ikinci faktör beşeri sermayedir. Beşeri sermaye, işgücünde yer alan bilgi ve beceri yoluyla emekte gerçekleştirilen iyileştirme olarak tanımlanır. (Krugman ve Wells, 2013: 231) Tanımından yola çıkılırsa, insanların sağlık koşulları ve eğitim düzeylerinin beşeri sermayenin kalitesi üzerinde belirleyici olduğu görülmektedir. Sağlıklı insanlar daha uzun süre ve sıkı bir şekilde çalışabilir, daha sağlıklı düşünebilir ve öğrenebilirler. Böylelikle, sağlık imkanları daha elverişli olan ülkelerin gelir seviyesi koşulları, daha kötü durumdaki ülkelere kıyasla daha fazla artar. Eğitim, beşeri sermaye yatırımlarının bir diğer önemli bileşenidir. Özellikle gelişmiş olan ülkelerde ücretler üzerinde entellektüel becerilerin, fiziksel kabiliyetlerden daha fazla önem taşıdığı görülmektedir. Bu nedenle eğitim yatırımları, beşeri sermaye yatırımları arasında en önemlisi olarak değerlendirilmektedir. (Weil, 2009: 154-161)

Verimliliği besleyen diğer bir önemli faktör de üretim sürecinde kullanılan teknik araçlardaki veya bir başka ifadeyle teknolojiadaki ilerlemedir. Teknolojik ilerleme, aynı miktarda fiziksel ve beşeri sermaye kullanılarak eskisinden daha fazla üretim yapılabilmesine olanak sağlar. (Krugman ve Wells, 2013: 231) Teknolojik gelişmenin olmadığı bir ekonomiyi varsayacak olursak, tüm kaynaklarını üretimde kullansa bile bir süre sonra büyüme hızı sabit bir seviyede kalacaktır. Teknik ilerlemelerin mümkün olduğu ekonomide ise büyüme hızı artmaya devam edebilecektir. (Weil, 2009: 210)

Tüm bu unsurları ele aldığımız zaman; fiziksel sermaye, beşeri sermaye ve teknoloji den herhangi birisinde veya her birinde gelişim görüldüğü zaman verimlilikte artış gerçekleşeceği sonucuna ulaşabiliriz²⁹. Yalnızca fiziksel sermaye artış gösterirken diğer faktörlerin sabit kalması durumunda, azalan verimler kanunu gereği, fiziksel sermayedeki artışın toplam faktör verimliliğine yaptığı katkının artış oranının altında kalması sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak genellikle bu unsurların tümü zaman içerisinde artış göstermektedir. Dolayısıyla çalışan başına beşeri sermaye, teknolojik gelişme ya da her ikisinde fiziksel sermaye ile birlikte artış gerçekleştiğinde, çalışan başına fiziksel sermaye artışı gerçekleşebilecektir. (Krugman ve Wells, 2013: 231-235)

²⁹Verimlilik artışı hakkında yapılan bu açıklama, Robert Solow'un emek, sermaye ve teknoloji bileşenleriyle kurduğu üretim fonksiyonunu ifade etmektedir.

Uzun dönemde ekonomik büyümeye etki eden unsurlar, ekonominin karar birimleri tarafından harekete geçirilmektedir. Bu karar birimleri arasında da en etkilisi hiç şüphesiz devlettir ve büyümenin unsurlarını geliştirmede önemli rol oynamaktadır. Devlet yaptığı altyapı, eğitim, Ar-Ge gibi harcamaların yanında; hukuki düzenlemeler ve kanunların uygulanması, siyasi istikrarın temin edilmesi, edinilmiş hakların korunması gibi faaliyetleriyle de uzun dönemli büyüme için ihtiyaç duyulan koşulları tahsis edebilmektedir. (Krugman ve Wells, 2013: 240-241)

Açıklamalarımızdan yola çıkarak çizdiğimiz uzun dönem ekonomik büyüme çerçevesine göre, ekonomik büyümeyi üretim olanakları eğrisinde dışarı doğru kayma olarak tanımlayarak; fiziki sermaye, beşeri sermaye ve teknoloji seviyesindeki artış ve ilerlemelerin verimlilik ve büyüme üzerindeki etkilerini açıkladık ve devletin büyüme üzerindeki etkisinin nasıl görüldüğünü inceledik. Son olarak bunlara yurtiçi tasarrufları ve gelişmiş bir finans sisteminin varlığını da eklememiz gerekmektedir. (Krugman ve Wells, 2013: 242)

Ekonomik büyümenin unsurları olan fiziksel sermaye, beşeri sermaye ve teknolojide gerçekleştirilebilecek ilerlemeler yatırımlarla mümkün olmaktadır. Sermaye birikimlerine daha yüksek yatırım yapılması, başta fiziksel sermaye olmak üzere sermaye stokunu artıracak ve büyümeyi destekleyecektir. Burada önem taşıyan nokta, yatırım harcamalarının tasarruflar ile yapılabilmesidir. Yani daha yüksek tasarruf ederek bunu yatırımlara aktarabilen bir ekonominin büyüme hızı, daha düşük tasarruf oranına sahip bir ekonomiye göre daha yüksek olacaktır. (Krugman ve Wells, 2013: 238)

Tasarrufların sağlıklı bir şekilde yatırımlara dönüştürülebilmesi için iyi işleyen bir finans sistemi gereklidir. Finans sistemi, fon arz edenler ve talep edenleri bir araya getirerek, tasarrufların etkin bir şekilde yatırımlara veya diğer harcamalara aktarılmasına imkan sağlar. Bu aşamada devletin rolü tekrar ön plana çıkmaktadır, çünkü etkin bir finans sisteminin kurulması devlet tarafından çıkartılacak kanunlar ve bu kanunları uygulayacak kurumlarla gerçekleşebilmektedir. Kurulan ve etkin işleyen bu sistemle, işlem maliyetleri ve riskler azaltılacak ve ekonomiye likidite sağlanacak; böylece ekonomik büyüme desteklenecektir. (Krugman ve Wells, 2013: 270-273)

Görüldüğü gibi ekonomik büyümenin temelinde, toplam faktör verimliliğindeki artış yer almaktadır. Toplam faktör verimliliği olarak ifade ettiğimiz kavram; beşeri sermaye, fiziksel sermaye ve teknolojik gelişme unsurlarından oluşmakta ve bu alanlara yapılacak yatırımlarla artış göstermektedir. Yatırımlarda kaynak olarak iç tasarrufların daha fazla

kullanılması, büyümeyi olumlu etkileyen başka bir unsurdur. Böylece, ekonomiden çıkış yapacak kar transferleri azaltılarak sistem içinde geri dönüş sağlanabilecektir. Tüm bu döngünün etkin bir biçimde gerçekleşebilmesi için ise iyi işleyen bir finans sistemi gerekmektedir. Devlet ekonomik büyümeye; yatırım yaparak, cari harcamalar yaparak veya kural koyucu ve düzenleyici rollerle ya da bunların tümünü birlikte uygulayarak katkıda bulunabilmektedir.

2.2. Ekonomik Büyüme ve Kalkınma Teorileri

Kalkınma kavramı çok boyutlu bir içeriğe sahip olup; kurumlardaki, sosyal ve yönetsel yapıdaki önemli değişimler ile gelir ve çıktı seviyesindeki gelişimin uluslararası ekonomi ve sistemlere uyumlu bir biçimde yeniden organize olmasını ifade etmektedir. (Todaro ve Smith, 2009: 109) Bu nedenle ekonomik büyüme hakkında yapılmış olan çalışmalar, genel olarak daha geniş kapsamı olan kalkınma yazını içerisinde yer almaktadır. Bu bölümde büyüme teorilerini, tarihsel gelişimlerine göre ele alarak açıklayacağız.

Klasik iktisadi yaklaşımda ekonomik büyümenin yapısı; emek, artı değer ve doğal kaynaklardan oluşmaktadır. Smith'e göre büyüme tamamen dışsal faktörlere bağlı olup emek üretkenliğine katkı sunacak sermaye birikiminin önemine vurgu yapılmıştır. Emek verimliliğinde bir üst limit olduğu kabul edilmemekte ve emek üretkenliğini açıklayan faktörlere yoğunlaşmaktadır. Klasik görüş; karlılık sayesinde oluşacak tasarrufların yatırımlara dönüştürülerek ekonomik büyümeyi gerçekleştireceği ve bu nedenle ekonomide karlılığa odaklanılması gerektiğini ileri sürmüştür. (Kurz ve Salvadori, 2017: 3-9)

Klasik iktisadın analizlerindeki temel anlayış, dairesel bir akış olan üretim sürecinde yıllık toplam çıktıdan amortisman ve ücretler çıktıktan sonra kalan artı değerın büyüme sürecini belirlediği şeklindedir. Doğal kaynakların kıtlığı bir kenara konulduğunda, ölçeğe göre sabit getiriler söz konusu olacağı için ekonomideki büyüme de sabit bir oranda gerçekleşecektir. Bu sebeple, sabit bir ücret düzeyinde daha fazla emek istihdam edilerek daha yüksek bir büyüme hızına kavuşmak mümkün olabilecektir. (Kurz ve Salvadori, 2017: 12-18)

1950'lerde literatürde yaşanan yeni gelişmelere kadar ölçeğe göre sabit getirileri varsayan uzun dönemli sabit büyüme hızı anlayışı etkisini sürdürmüştür. Bu sürede Torrens, Marx, von Charasoff, von Neumann, Cassel, Wicksell gibi iktisatçılar çeşitli katkılarda bulunmuşlardır. (Kurz ve Salvadori, 2017: 17-20) İkinci Dünya Savaşı sonrasında, klasik kalkınma teorileri olarak açıklayabileceğimiz düşünceler kalkınma yazınına hakim olmuştur.

Bunlar; büyümenin doğrusal aşamaları teorileri, yapısal değişim teorileri, uluslararası bağımlılık teorileri ve neoklasik serbest piyasa teorileridir. 1950 ve 1960'lı yıllarının düşünceleri kalkınma sürecini, başarılı ekonomik büyüme aşamalarının süreklilik kazanması olarak görmüş ve her ülkenin bu aşamaları geçmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu düşüncelere göre tasarruflar, yatırımlar ve dış yardımlar; kalkınamayan ülkelerin, gelişmiş ülkelerin izlediği ekonomik büyüme yolunu takip edebilmeleri için zorunlu görülmüştür. Böylece kalkınma, hızlı ve kümülatif ekonomik büyüme olarak değerlendirilir hale gelmiştir. (Todaro ve Smith, 2009: 110)

Doğrusal aşamalar yaklaşımı, 1970'li yıllarda ortaya çıkarak gelişen bir düşüncedir. Başlangıçta odak konusu yapısal değişimler olmuştur; modern ekonomi teorisi ve istatistiki analizler yardımıyla sıradan bir ekonominin sürdürülebilir ve hızlı büyümeyi gerçekleştirebilmesi için gereken içsel yapısal dönüşüm sürecinin tanımlaması yapılmaya çalışılmıştır. Ardından büyüme ve kalkınma konularına daha politik bir biçimde yaklaşan uluslararası bağımlılık düşüncesi ortaya çıkmış ve meseleyi; uluslararası ve yerel güç ilişkileri, kurumlar ve yapısal ekonomik katılıklar bağlamında ele almıştır. 1980 ve 1990'lı yıllarda ise Neoklasik düşünce büyüme ve kalkınma iktisatında hakim görüş olmuştur. Neoliberal düşünce olarak da adlandırılan bu yaklaşımda; serbest piyasa, dışa açık ekonomiler ve kamu teşebbüslerinin özelleştirilmesi konularına vurgu yapılmıştır. (Todaro ve Smith, 2009: 110)

Doğrusal aşamalar düşüncesi, genel itibariyle sermaye esaslı bir yaklaşım olarak kabul görmektedir. Büyümenin aşamaları modelinin en şiddetli savunucularından birisi, Amerikan iktisadi tarihi üzerine çalışmalar yapmış olan Rostow'dur. Rostow'a göre gelişmiş bir ekonomi olmaya giden dönüşümler, her ülkenin aşması gereken bir takım aşamalar dizisi kapsamında tanımlanabilir. Gelişmiş ülkeler, bu aşamalardan geçerek kendi başına sürdürülebilir büyümeyi yakalayabilmiş ülkeler; gelişmemiş ülkeler ise bu aşamaları henüz tamamlayamamış ülkeler olarak değerlendirilir. Rostow, ekonomik gelişmenin aşamalarını da açıklayacak şekilde toplumları kendi iktisadi boyutları içerisinde beş ayrı sınıfa ayırır. Bunlar; geleneksel toplumlar, kendi başına sürdürülebilir büyümeye geçiş öncesi ön koşullara sahip veya kalkış öncesi şartlara sahip toplumlar, kalkış aşamasındaki toplumlar, olgunlaşma aşamasındaki toplumlar ve kitlesel yüksek tüketim aşamasındaki toplumdur. (Todaro ve Smith, 2009: 111)

Gelişmenin başlaması için gerekli olan en önemli adımlardan biri; yurtiçi ve yabancı tasarrufların, ekonomik büyümeyi hızlandırmak için yeterli yatırımların yapılabilmesi amacıyla harekete geçirilmesidir. Daha çok yatırımın daha yüksek bir büyüme hızına yol açtığı şeklindeki ekonomik süreç tanımlaması Harrod-Domar modeli çerçevesinde yapılmaktadır. Harrod-Domar büyüme modeli, ekonomik büyüme için mevcut sermaye stokunda artış sağlayacak yeni yatırımların yapılmasını gerekli görmektedir. Yapılacak yatırımlar ise GSYH'nin sabit bir oranına karşılık gelen toplam tasarruflarla tanımlanmaktadır. Buna göre model, büyüme için ekonomide GSYH'nin belirli bir oranı kadar tasarruf yapılmasının zorunlu olduğunu ve bu tasarrufların yatırımların finansmanında kullanılması gerektiğini açıklamaktadır. (Todaro ve Smith, 2009: 111-113)

Yapısal değişim teorisine göre gelişmemiş olan ekonomiler, ağırlıklı geçim şekli tarımsal faaliyetler olan kendi iç yapılarını daha modern, daha kentleşmiş ve daha sanayileşmiş bir yapıya dönüştürerek imalatını ve hizmet sektörünü çeşitlendirir. Bu dönüşümün nasıl olacağını ekonometrik yöntemlerle analiz eden teoriye en bilinen katkılar Lewis ve Chenery tarafından yapılmıştır. Bu katkılar; Lewis'in iki sektörlü model yaklaşımı ve Chenery'nin kalkınma modelleri teorisidir. (Todaro ve Smith, 2009: 114-115)

İki sektörlü model yaklaşımı, 1950'li yıllarda Lewis tarafından kurgulandıktan sonra Fei ve Ranis tarafından geliştirilerek formüle edilmiş; üçüncü dünya ülkeleri olarak tanınan, emek girdisinin yoğunlukta olduğu ülkeler için 1960'lı yıllar boyunca ve 1970'lerin ilk dönemlerine kadar kabul gören kalkınma düşüncesi olmuştur. Lewis'in kurduğu modelde gelişmemiş ekonomilerin, marjinal emek üretkenliği sıfır olan geleneksel tarım sektörü ve yüksek üretkenliği olan modern kentsel sanayi sektöründen oluştuğu varsayılır. Yapısal değişim sürecinde modelin odaklandığı kısım, emek girdisinin modern sanayi sektörüne transfer edilerek çıktının artması sürecidir. Gerçekleşecek olan emek transferi, modern sektörün istihdamını artırarak sanayide büyümeyi meydana getirecektir. Büyümenin hızı ise endüstriyel yatırımların oranı ve sermaye birikimi tarafından belirlenmektedir. Sanayi sektörünün kendi sürdürülebilir büyümesini ve istihdam artışını meydana getirdiği bu sürecin, tüm tarımsal emek fazlası modern sektör tarafından istihdam edilene kadar devam edeceği varsayılır. (Todaro ve Smith, 2009: 115-118)

Lewis'in modelinde olduğu gibi Chenery'nin kalkınma modelleri teorisi de gelişmemiş ekonomilerdeki; iktisadi, endüstriyel ve kurumsal yapının zaman içerisinde değişim geçirerek yeni endüstrilerin geleneksel tarımın yerini almasını büyümenin esası

olarak değerlendirmektedir. Ancak Lewis'in ve yapısal değişim teorisinin varsayımlarının aksine kalkınma modelleri teorisi, tasarruf ve yatırımlardaki artışı gerekli görmesine karşın ekonomik büyüme için tek başına yeterli olmayacağını düşünmektedir. Sürdürülebilir ekonomik büyüme için sermaye birikiminin yanında; ekonomik fonksiyonlar, tüketici talebinin bileşenleri, uluslararası ticaret, kaynakların kullanımı ile kentleşme ve nüfus dağılımı gibi sosyo ekonomik alanlarda değişimlerin gerçekleşmesi gereklidir. (Todaro ve Smith, 2009: 120)

Yapısal değişim modellerindeki genel kurgu; kalkınmanın büyüme ve değişim süreçleri tarafından belirlenen bir model olarak tanımlandığı ve bütün ülkelerde yaklaşık olarak benzer özellikler taşıdığı şeklindedir. 1970'li yıllar boyunca kabul gören uluslararası bağımlılık yaklaşımı, yapısal değişim modellerinin bu genelleyici ve iyimser kurucusuna karşı çıkmaktadır. Uluslararası bağımlılık yaklaşımı; gelişmekte olan ülkelerin kurumsal, siyasi ve ekonomik kalıplar içerisinde kaldığını ve gelişmiş ülkelerin egemen olduğu, bağımlı uluslararası ilişki yapılarının olduğunu kabul etmektedir. Bu genel yaklaşımın altında; neokolonyal bağımlılık ve yanlış paradigma modelleri ile ikili kalkınma tezi olmak üzere üç farklı görüş ortaya çıkmıştır. (Todaro ve Smith, 2009: 121-122)

Neokolonyal bağımlılık, Marksist düşünceyle benzer bir şekilde gelişmemişliği zengin ülkelerin uluslararası kapitalizm sisteminin tarihsel gelişiminin getirisi olarak görmektedir. Bu düşünce akımı, uluslararası sistemde zengin ve fakir ulusların varlığının nedeni olarak uluslararası sistemin merkez ve çevre ülkeler arasındaki eşitsiz güç ilişkilerinin varlığını kabul etmektedir. Ayrıca toplum içerisinde yer alan elit sınıfların hüküm sürdüğünü, bunların uluslararası güç gruplarına hizmet ettiklerini ileri sürmektedir. Ayrıca bu seçkin sınıf, toplumun geneline fayda sağlayacak herhangi bir reform hareketine de engel olarak, geniş halk kitlelerini daha düşük yaşam koşullarında kalmaya zorlarlar. (Todaro ve Smith, 2009: 122-123)

Neokolonyal bağımlılık teorisine göre daha az radikal olarak değerlendirilebilecek olan yanlış paradigma teorisi, gelişmiş ülkelere getirilen uzmanların veya alınan tavsiyelerin, uluslararası ajansların; uluslararası yardım kuruluşlarının yanlış veya uygun olmayan tavsiyelerle gelişmemiş ekonomileri yanlış yönlendirmesi düşüncesine dayanmaktadır. Bu anlayış; yabancı ülkelere veya uluslararası kuruluşlardaki uzmanların veya önde gelen üniversitelerdeki akademisyenlerin gelişmemiş ekonomiler için yanlış

varsayımlarda bulduklarını, bu varsayımlar altında ekonominin gelişmesi için yanlış politikalar gündeme getirdiklerini ileri sürmektedir. (Todaro ve Smith, 2009: 124)

Uluslararası bağımlılık yaklaşımlarının üçüncü farklı görüşü olan ikili kalkınma tezi, zengin ve yoksul uluslar arasında çeşitli düzeylerde var olan ve devamlılık gösteren uyumsuzluklar olduğunu ileri sürmektedir. Farklı koşulların varlığı; tarımsal ve endüstriyel sektörlerin, yüksek eğitimli elitler ve düşük eğitimli yoksul insan kitlelerinin ya da en genel tabiriyle üstün ve düşük kavramlarının dünya ekonomisinde birlikte var olması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu durumun mevcudiyeti geçici olmayıp, tarihsel süreç içerisinde azalma göstermemektedir. Bu yaklaşım, üstün ve düşük sınıflar arasındaki ilişkilerde üstün kesimin düşük kitleleri yukarı çekmek yerine daha aşağı seviyelere inmeye zorlamasını gelişmemişliğin nedeni olarak görmektedir. (Todaro ve Smith, 2009: 124-125)

1980'li yıllarda ABD, Kanada, Birleşik Krallık, Almanya gibi batılı gelişmiş ülkelerdeki politik gelişmelerin de etkisiyle arz yanlı neoklasik teori kabul görmeye başlamıştır. Gelişmekte olan ülkelere bu politikaların yansıtılması; piyasaların serbestleşmesi, kamu mülkiyetlerinin özelleştirilmesi, istatistiki planlamalar ve ekonomideki devlet düzenlemelerinden vazgeçilmesi şeklinde olmuştur. Arz yanlı teorinin ekonomik gelişme ve kalkınma üzerine kurduğu ana düşünce; gelişmemişliğin nedeninin yanlış fiyatlama politikaları ve gelişmiş ülkelere kıyasla çok fazla devlet müdahalesi olduğudur. Ekonomiye devlet tarafından yapılan müdahaleler, ekonomik büyümeyi yavaşlatmakta; buna karşın rekabetçi serbest piyasanın desteklenmesi, devlet girişimlerinin özelleştirilmesi, serbest ticarete katıkıda bulunularak ihracatın artırılması ve gelişmiş ülkelerdeki yatırımcıların teşviklerle gelişmekte olan ülkelere davet edilmesi ekonomik büyümeyi hızlandıran unsurlardır. Ayrıca faktör, ürün ve finans piyasalarındaki devlet düzenlemeleri ve fiyat müdahalelerinin ortadan kaldırılması; ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. (Todaro ve Smith, 2009: 126-127)

Neoklasik teori; serbest piyasa yaklaşımı, kamu tercihi teorisi ve piyasa yanlısı yaklaşım olmak üzere üç farklı başlık altında incelenebilir. Serbest piyasa yaklaşımının değerlendirmesine göre tüm piyasaların etkin olduğu varsayılmaktadır. Rekabetin etkin bir şekilde işlediği piyasalarda teknolojiye ve bilgiye ulaşım serbest olup, herhangi bir devlet müdahalesi veya düzenlemesi bu sistemin işleyişini bozacaktır. (Todaro ve Smith, 2009: 127)

Kamu tercihi teorisi, yeni politik ekonomi yaklaşımı olarak da bilinmektedir. Politikacıları, bürokratları, vatandaşları ve devleti sadece kendi çıkarlarını düşünen ve

güçlerini kendi bunun için kullanan sınıflar olarak görmektedir. Bu doğrultuda; vatandaşlar politikacıların etkilerini kullanarak bir takım ayrıcalıklar kazanmaya, politikacılar devleti kullanarak kaynakları tek elde toplayıp otoritelerini korumaya, bürokratlar konumlarını koruyarak bir takım çıkarlar elde etmeye, devlet ise gücünü kullanarak kişilerin özel varlıklarına el koymaya çalışmaktadır. Tüm bunların ortaya çıkardığı sonuç ise kaynakların yanlış dağılımı ve kişisel özgürlüklerin zarar görmesidir. (Todaro ve Smith, 2009: 128)

Piyasa yanlısı yaklaşım; neoklasik düşüncenin bir başka türü olup, büyük çoğunluğu 1980’li yıllarda serbest piyasa ve kamu tercihi savunucuları olan kişiler tarafından 1990’larda Dünya Bankası ekonomistlerinin yazılarıyla ortaya çıkmıştır. Bu düşünceye göre az gelişmiş ülkelerin faktör ve ürün piyasalarında birçok kusur bulunmakta ve devletin piyasa işleyişine tarafsız müdahalede bulunması gerekmektedir. Ancak bu müdahaleler; fiziksel ve sosyal altyapı yatırımları, sağlık harcamaları, eğitim yatırımları ve özel girişime uygun ortam sağlanması şeklinde yapılmalı ve ekonomiye doğrudan bir müdahalede bulunmaktan kaçınılmalıdır. Ayrıca bu yaklaşım, piyasa başarısızlığının gelişmekte olan ülkelerde yatırım düzeni ve çevresel sonuçlarındaki yaygınlığını kabul etmesi yönüyle serbest piyasa ve kamu tercihi teorilerinden ayrılmaktadır. Ortaya koyduğu bu farklılıkla piyasa yanlısı düşünce, içsel büyüme teorisinin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. (Todaro ve Smith, 2009: 128)

Solow’un Harrod-Domar modelinden yola çıkarak geliştirdiği ekonomik büyüme modeli, neoklasik görüşe yeni bir boyut kazandırmıştır. Daha önce sermaye değişkenini içeren Harrod-Domar modeline teknoloji ve emek değişkenlerini ekleyen Solow; teknolojiyi emek ve sermaye değişkenlerini birlikte etkileyen, uzun dönem büyümeyi açıklayan bağımsız ve dışsal bir faktör olarak açıklamıştır. Solow ayrıca modelinde emek verimliliğine de yer vermiş ve gelişmiş ülkelerde emek verimliliğinin yıllık %2 civarında arttığını hesaplamıştır. Teknolojinin modeldeki dışsal etki rolü nedeniyle Solow’un teorisi, dışsal büyüme teorisi olarak da adlandırılmaktadır. Bir diğer ismi de geleneksel neoklasik büyüme teorisi olan Solow modeline göre büyüme; emek kalitesi ve miktarı, sermaye stoku ve teknolojik ilerleme unsurlarından en az birisindeki artış ile açıklanmaktadır. (Todaro ve Smith, 2009: 128-129)

Zaman içerisinde uzun dönem ekonomik büyüme üzerinde neoklasik teorilerin istikrarsız performansları, geleneksel teoriye karşı yaklaşımları olumsuz etkilemiştir. Neoklasik politikalar kapsamında birçok gelişmekte olan ülkede yapılan reformlar ve serbestleştirmeler, kuramda açıklandığı gibi üretkenlikte, yatırımlarda, sermaye birikiminde ve büyüme hızında önemli artışlar sağlamamıştır. Bunların yanında, yoksul ülkelere zengin

ülkelere doğru sermaye akışının varlığı, yeni büyüme teorisi olarak da bilinen içsel büyüme teorisinin gelişmesine zemin hazırlamıştır. (Todaro ve Smith, 2009: 151)

Yeni büyüme teorisi, ekonomik büyümede tasarrufların ve insan sermayesine yapılan yatırımların önemini yeniden vurgulamasının yanında geleneksel teoriye aykırı çeşitli büyüme uygulamalarına da öncülük etmiştir. İlk olarak; dışa kapalı ekonomiler arasındaki büyüme hızı farklılıklarının azalmasına ve eşitlenmesine yol açacak bir gücün olmadığı, bu ekonomilerde büyüme hızının ulusal tasarruf oranına ve teknoloji seviyesine bağlı olarak sabit ve ülkelere göre değişen bir biçimde devam edeceği ileri sürülmektedir. Sermaye birikim oranı gelişmiş ülkelere göre düşük olan bu ülkelerin, mevcut tasarruf düzeyi ve nüfus artış hızıyla gelişmiş ülkeleri yakalayamayacağı ortaya konulmaktadır. Bu durumun ortaya çıkardığı sonuç; az gelişmiş bir ülkede geçici de olsa yaşanacak bir ekonomik daralmanın, gelişmiş ülkelerle arasındaki refah farkını kalıcı olarak artıracaktır. (Todaro ve Smith, 2009: 152)

İçsel büyüme teorisinin önde gelen isimlerinden Romer'in geliştirdiği büyüme modelinde, sanayileşme sürecini açıklayan teknoloji yayılması vurgulanmaktadır. Model, büyüme sürecinin endüstrinin teknoloji seviyesinden başladığını varsayar. Her bir endüstri kolu ölçüğe göre sabit getirilerle üretim yapmakta, böylece modelde tam rekabet koşulları oluşturulmakta ve bu noktada model Solow'un modelinin varsayımlarıyla örtüşmektedir. Ancak Solow'dan farklı olarak Romer, ekonominin genelindeki sermaye stokunun mevcut endüstri düzeyinde çıktı miktarını artırabileceğini varsaymaktadır. Böylelikle, endüstri düzeyinde ölçüğe göre artan getiriler mümkün olacaktır. (Todaro ve Smith, 2009: 153)

Ekonominin genelindeki sermaye stoku, içsel büyüme teorisinde kamusal mal olarak ele alınan ve diğer firmalara da yayıldığı varsayılan bilgiyi de içermektedir. Çünkü içsel büyüme modelinde sermaye yatırımları; eğitim, sağlık, araştırma ve geliştirme gibi insana yapılan ve bilgi seviyesini yükselten yatırım faaliyetlerini de içermektedir. Böylece büyümenin neden ekonomideki yatırımların GSYH'ye oranına bağlı olduğu da açıklık kazanmaktadır. (Todaro ve Smith, 2009: 152-153)

Klasiklerin ekonomideki kar sayesinde oluşan birikimin tekrar yatırımlara dönüştürülerek toplam çıktı seviyesindeki artışın yükseltilmesi ifadesiyle temelini attığı ekonomik büyüme kavramı, yıllar içerisinde yapılan katkılarla çok daha kapsamlı bir hale gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyümenin doğrusal aşamaları teorileri, yapısal değişim teorileri, uluslararası bağımlılık teorileri ve neoklasik serbest piyasa teorileri yeni yaklaşımlar olarak ortaya çıkmıştır. Başlangıçta odak konusu olan yapısal değişimler üzerine

yapılan analizlerde, modern ekonomi teorisi ve istatistiki analizler yardımıyla sıradan bir ekonominin sürdürülebilir ve hızlı büyümeyi gerçekleştirebilmesi için gereken içsel yapısal dönüşüm süreci incelenmiştir. Ardından ortaya çıkan ve büyüme ve kalkınma konularına daha politik bir biçimde yaklaşan uluslararası bağımlılık düşüncesi, meseleyi uluslararası ve yerel güç ilişkileri, kurumlar ve yapısal ekonomik katılıklar bağlamında ele almıştır. 1980'lere gelindiğinde, arz eksenli iktisat yaklaşımı ekonomik gelişme ve kalkınma literatürüne hakim olduğu görülmüştür. Arz yanlı iktisat düşüncesinin, uzun dönem ekonomik büyüme üzerindeki istikrarsız performansları, yeni iktisat teorilerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu yeni düşüncelerle insan sermayesinin önemi anlaşılabilir, beşeri sermaye yatırımlarının da büyümeye olumlu etkisinin olduğu vurgulanmıştır.

2.3. Açık Ekonomide Büyüme

Önceki bölümlerde; ekonomik büyümenin unsurları, uzun dönemli ekonomik büyüme ve ekonomik büyüme teorileri üzerinde durduktan sonra bu bölümde; kuracağımız ekonometrik modelde yer vereceğimiz dışa açıklık değişkeninin daha iyi anlaşılabilmesi için açık ekonomide büyümeyi açıklayacağız. Ekonomiler ve ülkeler arasında bulunan çok sayıdaki etkileşim yollarından birisi de ticarettir. Ülkeler arası ticaretin varlığı sayesinde toplumlar, kendi ülkelerinde üretilen mallardan daha fazlasını ve çeşitlisini tüketebilmektedir. Fiziksel ve beşeri sermaye birikimi, nüfus artışı ve üretimde etkinlik gibi konuların çalışmalarında genellikle dışa kapalı yani otarşi halinde bir ekonomi varsayımı yapılır. Çünkü otarşi halindeki bir ekonomi üzerinde çalışma yapmak ve modeller geliştirmek, açık bir ekonomide aynı çalışmaları yapmaktan daha kolaydır. Dışa açıklığın mal ticaretiyle toplumların tüketim miktarını artırmasının yanında, faktör ve üretim akışkanlığı gibi faydaları da mevcuttur ancak konumuz gereği daha çok dış ticaret üzerinde durulacaktır. (Weil, 2009: 305-306)

Dış ticaretin büyüme ile olan ilişkisi, yıllardır iktisat literatüründe tartışma konusu olmuştur. Klasik görüş, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini; dış ticaretin kaynak dağılımında etkinliği sağlayarak üretkenliği artırması ve üretimi yapılmayan hammaddeler ile mamül malların elde edilebilmesi şeklinde iki yoldan ortaya koyduğunu ileri sürmektedir. Bu görüş, ekonomik gelişme ve kalkınma literatüründe bir temel oluşturmuştur. İlerleyen dönemlerde Lewis'in iki sektörlü ekonomi kurgusuyla farklı bir aşamaya geçen ekonomik gelişme yazınında; sanayi sektörü ihraç mallarını, geleneksel sektör olan tarım ise ithal mallarını üretirken, dış ticaret sanayi sektörü için ihtiyaç duyulan pazar genişlemesini

sağlayacak ve böylece ortaya çıkacak emek artığına da istihdam imkanı sağlayacaktır. Lewis'e göre tüm bunlar kar ve sermaye birikimini artırarak ekonomik büyümeye katkıda bulunacaktır. (Chen, 2009: 127-128)

Yeni büyüme görüşünün temsilcileri olan Romer, Lucas ve Svensson'a göre büyümenin merkezinde verimlilik artışı bulunmakta ve bunu destekleyen teknoloji faktörü üzerinde durulmaktadır. Bu çerçevede uluslararası ticaret, teknolojinin yayılması ve ortaya koyduğu dışsallıklarla ekonomik büyümeye katkı sunmaktadır. Dış ticaret yoluyla gelişmiş teknolojiye sahip olan ülkeler, isteyerek veya istemeyerek, az gelişmiş teknoloji sahibi ülkelerin bu teknolojileri kademeli bir şekilde öğrenmesini veya sağladığı geniş pazar imkanı sayesinde bilgi alışverişine katkıda bulunarak ve rekabeti artırarak ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır. Yeni ticaret yaklaşımının temsilcisi olarak kabul edilen Krugman'a göre ise dış ticaret; pazar genişlemesi yoluyla ekonominin üretim ölçeğini artırarak ve mamul üreten sektör ile bilgi üreten sektör arasındaki etkin kaynak dağılımını sağlayarak ekonomik büyümeye katkı sunmaktadır. (Chen,2009: 128)

Mal ve faktör alışverişinin ekonomi üzerindeki etkilerinin incelenebilmesi için dışa açıklığın ölçülmesi gereklidir. Bu konuda ekonomistlerin farklı önerileri olmakla beraber; mal veya faktör ticaretinin miktarının ölçülmesi en çok kullanılanlarından birisidir. Bu ticaret miktarının hacmi, bizlere ekonominin açıklığı hakkında fikir verebilir. Ancak ticaret hacmi olmasa bile ülkeler dışa açık olup farklı yollarla ekonomik ilişkilerini yürütebilirler. Örneğin ürün gruplarındaki fiyatların yakın veya aynı olması, söz konusu ülkelerin ekonomilerinin ticaret olmasa dahi birbirleriyle entegre olduklarını göstermektedir. (Weil, 2009: 306-307)

Dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleyebilmek için öncelikle ülkelerin dışa açıklık derecesine göre nasıl farklılaştıklarına değinmek gerekmektedir. Yapılan çalışmalar dışa açık ekonomilerin, tamamen dışa kapalı veya nispeten kapalı ekonomilere göre daha yüksek refah düzeyine ulaştıkları sonucunu ortaya koymuştur. Ancak bu durum, dışa açık olmanın refah getireceği gibi kesin bir ifadeyi kanıtlamamaktadır. Bunu daha net bir şekilde ileri sürebilmek için; dışa açık ve kapalı ülkelerdeki gelir büyüme hızlarının karşılaştırılması, dışa açıklık oranının değişmesinin büyüme hızına olan etkilerinin hesaplanması ve ülkenin dışa açıklığını etkileyen coğrafi dışsal etkenlerin değerlendirilmesi gerekmektedir. (Weil, 2009: 313-315)

Yapılan çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlar; dışa nispeten veya tamamen kapalı ülkelerde ortalama büyüme hızının, dışa açık ülkelere göre daha düşük olduğunu

göstermektedir. Dışa açık olan ülkeler arasında, yakınsama hipotezine uygun bir biçimde yoksul ülkelerin büyüme hızının zengin ülkelere daha yüksek olduğu görülmüştür. Yani yoksul ülkelerin dışa açık olanları, zengin ve dışa açık ülkelere daha hızlı büyürken; dışa kapalı olanları zengin ülkelere daha yavaş büyümektedir. (Weil, 2009: 316)

Dışa açıklığın derecesinin bir ekonominin büyümesi üzerinde nasıl bir etkisinin olduğunun bulunması, dışa açıklığın ekonomik büyümeye etkisini anlamamızı sağlayacak ikinci yoldur. Başta koruyucu politikalar olmak üzere; döviz kurları, para ve maliye politikaları ve çeşitli düzenleyici politikalar, dışa açıklığın derecesini belirleyerek serbest ticareti etkileyen faktörlerdir. Bu faktörler hangilerinin daha ağırlıklı etkiye sahip oldukları iktisatçılar arasında süre gelmiş bir tartışma konusudur. Rodriguez ve Rodrik, uluslararası ticaret politikaları üzerinde yoğunlaşmışken; Bhagwati, Krueger, Papegeorgiou, Michaely ve Choksi gibi iktisatçılar döviz kurları, mali politikalar, düzenleyici önlemler gibi farklı etmenler üzerinde çalışmışlardır. (Baldwin, 2004: 516)

Coğrafi etkiler, dışa açıklığın büyüme üzerindeki etkisini açıklayan bir diğer unsurdur. Coğrafi konum, bir ülkenin diğerleriyle olan ticari ilişkileri ve ticaret hacmi üzerinde önemli etkiye sahiptir. Herhangi iki ülke arasındaki ticaret kısmen aralarındaki mesafeye göre belirlenmektedir. Ancak coğrafi konum, ticaret hacminin tek başına belirleyicisi değildir. Nitekim coğrafya nedeniyle maruz kalınan bir takım zararlar, ticaret politikası uygulamalarıyla en aza indirilebilir. (Weil, 2009: 318)

Tüm bu faktörlerin dışında ve bunlara ilave olarak, ekonomik büyüme üzerinde dışa açıklığın en büyük etkisi verimlilik artışıdır. Ekonomideki dışa açıklık, teknoloji transferi yoluyla fayda sağlamakta, endüstri kollarında faaliyet gösteren firmaları rekabete zorlayarak niteliklerini zenginleştirmekte ve teknolojik gelişmeleri teşvik eden bir ortam oluşmasını sağlamaktadır. Böylece ticaret ile bir ülke; doğal kaynak ve faktör birikimi yetersizliği nedeniyle sahip olamadığı, üretimde ihtiyacı olan şeyleri ithal edebilir. (Weil, 2009: 334)

Görüldüğü gibi ülkeler arasındaki önemli etkileşim yollarından birisi olan uluslararası ticaret, bir ülkenin mallarına olan talebi artırarak ihracatını yükseltmektedir. Genişleyen pazarlar sayesinde ihracatın giderek artması; başta ihracatçı sektörler olmak üzere ekonominin genelinde atıl vaziyetteki işgücünün istihdamına olanak vermekte ve toplam çıktıyı artırmak suretiyle ekonomik büyümeye destek vermektedir. Bunun yanında, daha ileri teknoloji seviyesindeki ülkelere yapılan ithalat ile tüm sektörlerin yeni teknolojileri öğrenmesi

imkanı ortaya çıkmakta ve ülkede teknolojik ilerlemenin gelişmesi ile verimlilik artışı yollarıyla ekonomik büyüme hızının artmasına yardımcı olmaktadır.

2.4. Dışa Açıklık-Ekonomik Büyüme İlişkisi Hakkında Yapılmış Ekonometrik Çalışmalar

Ampirik çalışmalarda ticari açıklık ile ekonomik büyüme bağlantısının analiz edilmesinde dışa açıklığın ölçülmesi temel sorun olmuştur. Ölçümlemede en çok görülen yaklaşım toplam dış ticaret hacminin (ihracat ve ithalat toplamının) GSYH'ya oranlanmasıdır. Ekonomistlerin ve politik karar birimlerinin bu tezde ilgilendikleri nokta, ekonominin ticaret hacminin büyümeye olan önemli katkısıdır, böylece politika üretene gelir getiren bir araç sağlamaktadır. Bu muhtemelen toplumun ekonomik faaliyetlerinin olduğundan daha yüksek bir düzeyde olmasının mal ve hizmet mübadelesini artırması vasıtasıyla ticaret hacmini yükseltecektir. Bu durum bizlere büyüme ve ticaret hacmi arasında iki yönlü bir bağlantının olduğunu göstermektedir. (Andersen ve Babula, 2008: 4)

Açıklığın alternatif bir göstergesi de ticari politikaların ölçülmesidir. Bu yaklaşımın potansiyel avantajı; ticaret politikasının büyüme üzerindeki rolü hakkında doğrudan bilgi verici olmasıdır. Ortalama tarife oranı veya ticaretteki tarife dışı engellerin koruma rasyosu gibi ticaret politikalarının basit ölçümleri bulunmakta ancak ülkeler için nispeten önemsiz olan mal gruplarının aşırı ağırlıklandırması ve resmi oranlar arasındaki boşluklar ile ortalama tarife oranı kullanılması durumunda, gerçekte toplanan tarifeler ile ticareti bağlayıcı engellerin miktarına ilişkin bilgi sağlayan veriler ve daha zor ölçülebilir ticari sınırlamalar gibi sakıncalar da mevcuttur. (Pritchett, 1996'dan aktaran Andersen ve Babula, 2008: 4,5) Bir başka endişe ise bu ölçümlerin gözlemlenen ticaret hacimleriyle küçük bir ilişkiye sahip olmasıdır. (Dollar ve Kray, 2003'ten aktaran Andersen ve Babula, 2008: 5) Bu nedenle literatürde çeşitli başka ticaret politikası göstergeleri tasarlanmıştır. (Andersen ve Babula, 2008: 5)

Koruma seviyesini ölçmek için sık kullanılan bir deneme Dollar tarafından uygulanmıştır (1992). Dollar, uzun dönemde tek fiyat tutarı kuralı hipotezini³⁰ test etmek için reel kurlardaki sapmaları kullanmıştır. Buradaki tartışma konusu; tek fiyat kuralından sapmaların, potansiyel ithalatçıların veya ihracatçıların fiyat farklılaşması avantajlarının olması durumunda sürdürülebilir olup olmayacağıdır. Böylece reel kur sapmaları, koruma

³⁰ Tek fiyat kuralına göre; tek bir piyasadaki özdeş mallar, aynı fiyat düzeyinden satılmalıdır.

seviyelerinin tüm hesaplamalarını somutlaştırmaktadır. Dollar bulgularında ticaret ve büyüme arasında pozitif bağlantıyı gösteren ve reel kur sapmaları ile büyüme arasında önemli derecede negatif olan bir bağıntıya ulaşmıştır. Buna karşın Rodriguez ve Rodrik, tek fiyat kuralının diğer nedenlerin bir değişkeni olarak alınamayacağını belirtmiştir. Özellikle para ve nominal kur politikaları ticaret politikalarından ayrı olarak reel kurlar üzerinde önemli ölçüde etkiye sahiptir. Dahası Rodriguez ve Rodrik, Dollar'ın prosedürünü aynı verilerin güncel hallerine uygulamış ve aynı regresyonlarda bu kez tersi durumu işaret eden sonuçlar bulmuştur. Baldwin (2003) de Rodriguez ve Rodrik'e, Dollar'ın dışa yönelme ve büyüme arasındaki önemli ilişkiyi göstermede başarısız olduğu konusunda katılmıştır. (Andersen ve Babula, 2008: 5)

Güvenilir bir dışa açıklık ölçüsü kurma adına bir başka girişim de Sachs ve Warner tarafından yapılmıştır (1995). Ticaretteki tarife dışı sınırlamalar, ortalama tarife oranları, kara borsa primi, ekonominin sosyalist olup olmadığı ve ticarete devletin tekelleri şeklindeki beş farklı göstergenin oluşturduğu bir açıklık değişkeni tasarlamışlardır. Sachs ve Warner, 1970 ve 1989 yılları arasında ticari açıklığın büyüme üzerinde önemli ölçüde ve pozitif bir etkiye sahip olduğuna dair kanıt bulmuşlardır. Rodriguez ve Rodrik'in Sachs ve Warner'ın regresyonlarını yeniden hesaplamış ve beş göstergeden yalnızca ikisinin verilerdeki varyasyon hacmi için hesaplanmasını önermiştir. Birinci gösterge olarak; ihracat üzerindeki devlet ticari kuruluşunun monopol gücünün etkisi önerilmektedir. Sachs ve Warner'ın verilerindeki devlet ticari kuruluşlarının çoğunlukla Sahra altı Afrika ile sınırlandırıldığından beri bu gösterge Sahra altı Afrika için bir kukla değişkene benzemektedir. Bunun için bu değişken, bu bölgeye has diğer özellikleri, devlet ticari kuruluşlarının etkilerini diğer faktörlerden ayırt etmeden ele almaktadır. Rodriguez ve Rodrik, bu göstergelerin sadece ticari engellemelerin etkisini açıklayabilmesinin şüpheli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. İkinci önemli gösterge, diğer ticari engellemelerden ziyade politikalardan kaynaklanabilen kara borsa primidir. Bu iki göstergenin sahip olduğu niteliklerle, diğer beş göstergenin toplam ölçümlemesinden farklı olarak dışa açıklığın yüzde olarak güvenilir bir şekilde hesaplanmasına katkıda bulunacağı sonucuna varmışlardır. (Andersen ve Babula, 2008: 5-6)

Edwards, dışa açıklık-ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yaptığı analizinde farklı göstergeler kullanarak alternatif bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu yaklaşımda Edwards kurduğu regresyon modelinde dışa açıklığın dokuz göstergesi üzerinde toplam faktör verimliliğini uygulamıştır. Kullandığı göstergeler; Sachs-Warner açıklık endeksi, Dünya Bankası'nın 1987 Dünya Kalkınma Raporu'ndaki ticaret stratejilerinin subjektif sınıflandırması, Lerner'in

açıklık endeksi, ortalama kara borsa primi, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'ndan (UNCTAD) ortalama ithalat tarifeleri, tarife dışı engellerin ortalama korumaları, uluslararası ticarete Heritage Foundation Derneği'nin subjektif çarpıklıklar endeksi, ticaretteki vergilerden elde edilen toplam hasılların toplam ticarete oranı ve Holger Wolf'un 1985 yılı için ithalat çarpıklıklarının regresyon bazlı endeksidir. Hesaplamalarından elde ettiği sonuçlar dışı açıklık ile büyüme arasında önemli derecede pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. (Rodriguez ve Rodrik, 2001: 292-293)

Dışa açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisine getirilen farklı bir bakış açısı da Ben-Davis'in ticaret serbestliği ve gelir yakınsamaları üzerine yaptığı çalışmasıdır. Çalışmadaki beklenti, faktör fiyatları eşitliği kapsamında ticaret serbestisinin gelir yakınsamasına yol açabileceği yönündedir. Ticaret teorisinin temelinde, gerçek koşullar altında mal ticaretindeki serbestliğin faktör fiyatlarında eşitliği getireceği bulunmaktadır. Sonuçlar, özellikle Ben-Davis'in odaklandığı Avrupa ülkeleri içinde yüksek gelirli olanlar için geçerli iken, geri kalan ülkeler için farklılıklar göstermektedir. (Rodriguez ve Rodrik, 2001: 301)

Harrison (1996)'ın bu alandaki katkısı, panel kurgularla ticaret ile büyüme arasındaki ilişkiyi örnekleme olmuştur. Bu çalışmanın avantajı, araştırmacılara ticaret serbestliğinin ülkelerdeki etkisi için kanıt arama olanağı sunmasıdır. Diğer taraftan verilerin yıllık veya en çok beş yıllık sürelerle ait olması nedeniyle kısa süreli analizlere imkan tanımaktadır. Harrison çalışmasında ticaret politikası için yedi gösterge kullanmıştır, bunların üçünde GSYH ile güçlü ilişkinin varlığını saptamıştır. Bu göstergeler; kara borsa primi, ülkenin ticarete konu ürünlerinin fiyat düzeyine uyarlı ölçümler ve Dünya Bankası'nın subjektif ticaret serbestisi ölçütüdür. (Rodriguez ve Rodrik, 2001: 314)

Wacziarg (1998)'ın bu konudaki çalışması 57 ülkenin 1970-1989 yıllarındaki beş yıllık verileri için hazırlanmış panel şeklinde olmuştur. Çalışmadaki amacı dışı açıklığın ekonomik büyümeyi hangi kanallardan etkilediğini bulmak olan Wacziarg, doğrusal modellemesini üç gösterge üzerine kurgulamıştır. Bunlar; ortalama ithalat gümrük vergisi oranı, tarife dışı engellemeler koruma oranı ve Sachs-Warner göstergesidir. Bulgular dışı açıklığın büyümeyi etkilediği en önemli kanalın yatırımlar olduğunu göstermiştir. Hesaplamalara göre yatırımların toplam etkiler içerisindeki büyüklüğü %60'ın üzerinde bulunmuştur. (Rodriguez ve Rodrik, 2001: 314)

Dışa açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisini açıklamayı amaçlayan başka çalışmalarda da benzer sonuçlara rastlanmıştır. Kravis (1970), 1835-1966 yılları için 55 ülke üzerinde

yaptığı çalışmada ihracata dayalı hipotezi doğrulayan sonuçlar elde etmiştir. Riezman, Peter ve Charles (1995) 1950-1990 yıllarını ve 126 ülkeyi kapsayan çalışmalarında iki yönlü ilişkinin varlığını saptamışlardır. Al-Yousif (1997), önceki çalışmalardan biraz farklılaşarak ülke sayısını Suudi Arabistan, Kuveyt, BAE ve Umman ile sınırlanmış, 1973-1993 yıllarına ait verilere göre yaptığı analizlerle ihracat ve büyüme arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir. Dritsakis ve Adamapulos, sadece Yunanistan'ı ele aldıkları çalışmalarında 1960-2000 yıllarına ait verileri kullanarak finansal dışa açıklıktan kalkınmaya doğru bir ilişkinin varlığını ortaya koymuşlardır. Hameed, Chaudhary ve Khan Güney Asya Ülkeleri üzerinde 1973-2002 yılları verileriyle yaptıkları çalışmada ihracattan büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisinin varlığını bulmuşlardır. Shahbaz, Azeem ve Ahmad'ın Pakistan için 1990-2008 yılları verileriyle yaptıkları çalışmaların bulguları da ihracat ile büyüme arasında bir ilişkinin varlığını göstermektedir. (Uçan ve Koçak, 2014: 54-55)

Türkiye üzerinde yapılan ampirik çalışmalarda da benzer sonuçlara rastlanmıştır. Ay, Erdoğan ve Mucuk'un (2004), 1980-2004 yılları verileriyle yaptıkları analizlerde dış ticaret ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı ilişki olduğu onaylanmıştır. Utkulu ve Özdemir (2004) yine bu karşılıklı ilişkiyi gösteren sonuçlar ortaya koymuştur. Demirhan (2005), 1987 (1)-2004 (3) dönemlerine ait üçer aylık verileri kullanmış ve ithalattan büyümeye doğru bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Yine Erdoğan (2006), 1923-2004 gibi oldukça uzun bir dönemi kapsayan analizinde uzun dönemde ilişkinin mevcut olduğu sonucuna ulaşmıştır. (Uçan ve Koçak, 2014: 55)

Yakın geçmişte yapılan çalışmalara baktığımızda Aktaş (2009), 1996-2006 yılları için kısa dönemde ihracat, ithalat ve büyüme arasında iki yönlü; uzun dönemde ise tek yönlü ilişkinin varlığını tespit etmiştir. Korkmaz, Çevik ve Birkan (2010), 1990-2008 yılları için ihracat artışının büyüme üzerinde olumlu etki gösterdiğini ortaya koymuştur. Kıran ve Güriş (2011), 1992-2006 yıllarına ait verilerle yaptığı çalışmada; ticari dışa açıklıkla büyüme arasında karşılıklı ilişki, finansal dışa açıklıkla büyüme arasında anlamsız ilişkinin bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Gül ve Kamacı (2012)'nin çalışmasında ise 19 farklı ülkenin 1980-2010 yıllarına ait verileri kullanılmış, gelişmiş ülkelerde ithalattan büyümeye doğru nedensellik ilişkisinin varlığı saptanmıştır. (Uçan ve Koçak, 2014: 55)

Yukarıda bahsettiğimiz analizlerdeki modellerde birbirinden farklı değişkenler kullanılmış, dış ticaret bileşenleri olan ithalat ve ihracat modellerde ayrı ayrı veya birlikte yer almıştır. Bu çalışmalar ışığında genel bir çerçeveye oluşturmaya çalışırsak, dış ticaret hacminin

artışı ile GSYH artışı arasında pozitif yönlü ilişki olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Elde edilmiş sonuçlar, teoride açıklanan dış ticaretin birçok yoldan GSYH'yı olumlu etkileyerek ekonomik büyümeyi arttıracaklığı yaklaşımını doğrular niteliktedir. Biz de bu teori ve analiz örneklerine dayanarak hipotezimizi bu ilişkiyi destekleyecek şekilde kurabiliriz.

2.5. Türkiye’de Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Analizi

Ekonomik büyümenin dış ticaretle olan ilişkisi hakkındaki teorik yaklaşımlara ve yapılmış ekonometrik çalışmalara önceki bölümlerde değinmiştik. Genel olarak incelediğimizde aralarında pozitif yönlü bir etkileşim olduğu gözlenebilmektedir. Tüm bu bilgiler doğrultusunda kendi hipotezimizi, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerinde beklenen etkisinin pozitif olduğu şeklinde kurabiliriz.

Hipotezimizi test etmek için kurgulayacağımız modelde GSYH'yı kişi başına düşen GSYH olarak hesaplamalara dahil edeceğiz³¹. Böylece nüfusun gelir üzerindeki etkisini de göz ardı etmekten kaçınmış olacağız. Bu doğrultuda kişi başına düşen GSYH bağımlı değişkenini; dışa açıklık, sabit sermaye yatırımlarının GSYH içerisindeki payı ve işgücü verimliliği bağımsız değişkenlerini kullanarak aşağıdaki modeli oluşturacağız;

$$KBGSYH = \beta_0 + \beta_1 [(X+M)/GSYH] + \beta_2 SSY + \beta_3 EV + \varepsilon$$

Denkleminizde “[$(X+M)/GSYH$]” bağımsız değişkeni dışa açıklığın ölçütü olup, ihracat ve ithalatın toplamıyla elde edilen dış ticaret hacminin GSYH'ya oranlanmasıyla hesaplanmaktadır. “SSY” bağımsız değişkeni sabit sermaye yatırımlarının GSYH içerisindeki payını ve “EV” bağımsız değişkeni ise emek verimliliğini ifade etmektedir. Burada emek verimliliği (EV) ifadesi, GSYH'nin toplam istihdama bölünmesiyle elde edilen istihdam başına çıktı veya başka bir ifadeyle istihdam başına GSYH olarak hesaplanacaktır³². Bu hesaplama çalışma saati, eğitilmiş işgücü ve eğitilmiş işgücü başına düşen GSYH verileri dahil edilmek istenmiş; ancak 1980-2016 dönemine ait verilerden özellikle 2000 yılı öncesi tarihlere ait olanların bulunamaması nedeniyle istihdam başına çıktı şeklindeki hesaplama yöntemi kullanılmıştır.

³¹ Emek verimliliğini istihdam başına düşen GSYH olarak hesaplayacağımız için GSYH'yı de kişi başına düşen olarak alarak daha sağlıklı yorum yapma imkanına sahip olabileceğiz.

³² Hesaplamalarda kullandığımız veriler; 4.20., 4.21., 4.22. ve 4.23. numaralı tablolarda sunulmuştur (Sayfa: 115-118).

Dışa açıklık dışındaki sabit sermaye yatırımları ve emek verimliliği değişkenlerini modelimizde kullanmamızın nedeni; toplam faktör verimliliğini ayrı ayrı katsayılarla hesaplayarak, bunların kişi başına düşen GSYH'deki büyümeye yaptığı katkıyı daha açık bir şekilde görmek istememizdir. Böylece neoklasik ve içsel büyüme teorilerine de benzer bir model ortaya çıkmaktadır. (Dornbusch, Fisher ve Startz, 2011:61-87; Todaro ve Smith: 128-129)

Değişkenleri açıkladıktan sonra, yapacağımız analizde test edeceğimiz temel hipotezi aşağıdaki şekilde kurmuş bulunuyoruz:

H₀: Dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi yoktur.

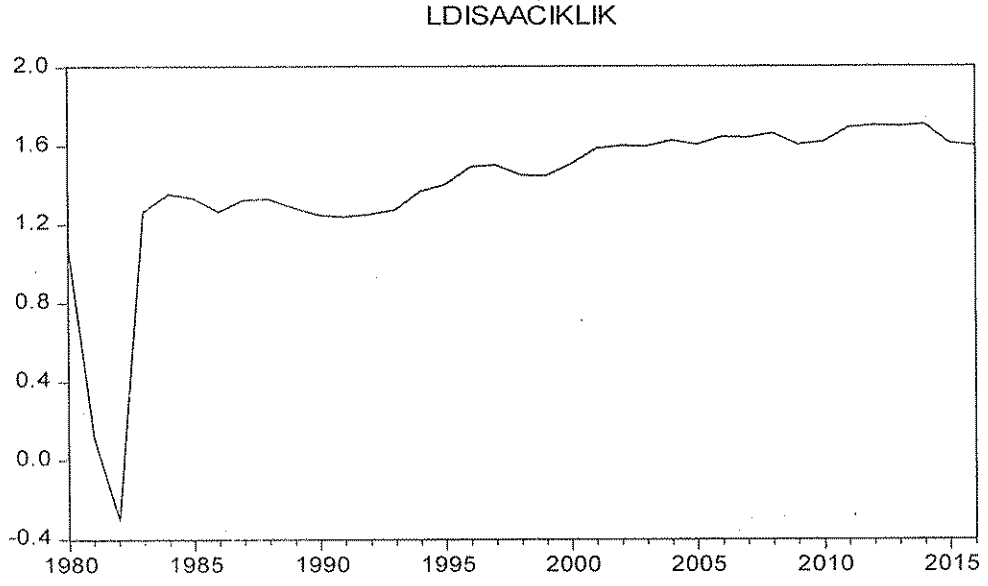
H₁: Dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

Önceki bölümlerde ekonomik büyüme modelleri kapsamında bahsedilen teorik açıklamalara dayanarak, dışa açıklığın ekonomik büyümeyi olumlu etkilemesini beklemekteyiz. Teorik olarak bu etkiyi; ihracatın gelir oluşturucu etkisi ve ithalat ile artan yatırım ve tüketim harcamalarının etkisi ile iktisadi büyümede artış oluşabileceği şeklinde açıklayabiliriz. Dışa açıklığın yanında kullandığımız sabit sermaye yatırımları değişkeni ile emek verimliliği değişkenlerinin de kişi başına düşen GSYH üzerinde aynı etkiyi göstermesini beklemekteyiz. Ancak zaman serileri şeklinde hesaplayacağımız bu fonksiyonda belirtilen değişken değerlerinin önceki döneme göre değişimleri belirleyici olacağından modelimizi aşağıdaki şekliyle hesaplayıp yorumlayacağız;

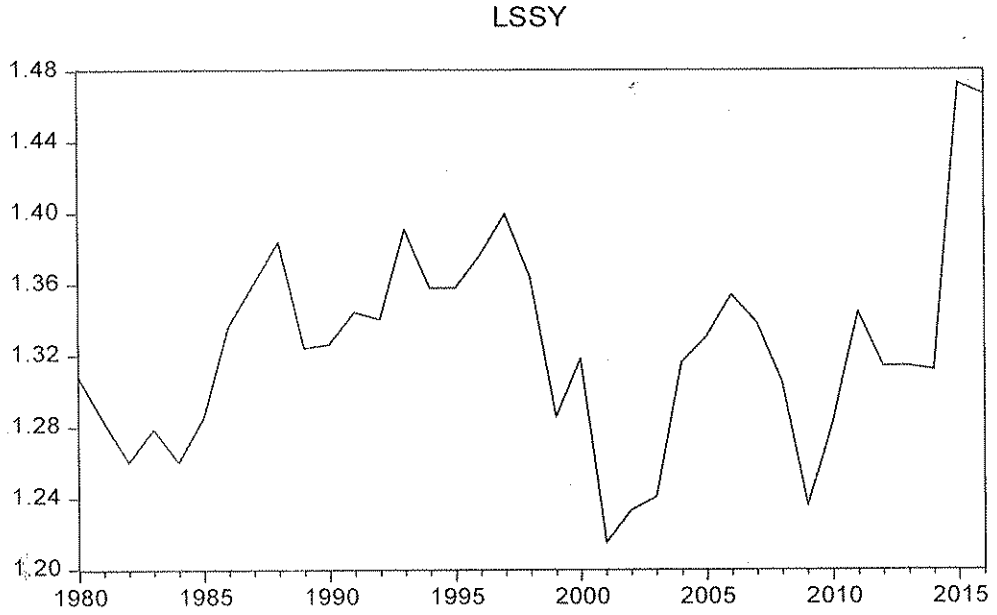
$$\Delta KBGSYH = \beta_0 + \beta_1 \Delta [(X+M)/GSYH] + \beta_2 \Delta SSY + \beta_3 \Delta EV + \epsilon$$

Öncelikle yüzdesel değişim değerlerinin yorumlanabilmesi için her değişkenin logaritması alınmıştır. Serilerin hangi düzeyde koentegre olduğunu tespit etmek, uygulayacağımız eşbütünleşme (koentegrasyon) modelini belirlemek ve modelde bağımsız değişken olarak hangi kırılma yılının en doğrusu olduğuna karar verebilmek ve bu kırılma yılında geliştirilecek kukla değişkeninin trend, ortalamada, inovatif veya adaptif-outlier alternatiflerinden hangisi olduğuna karar verebilmek için; serilere Augmented Dickey Fuller (ADF), Philips Perron, Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) ve Eviews 9'un belli bir algoritmayla sunduğu Breakpoint Unit Root testleri uygulanmıştır.

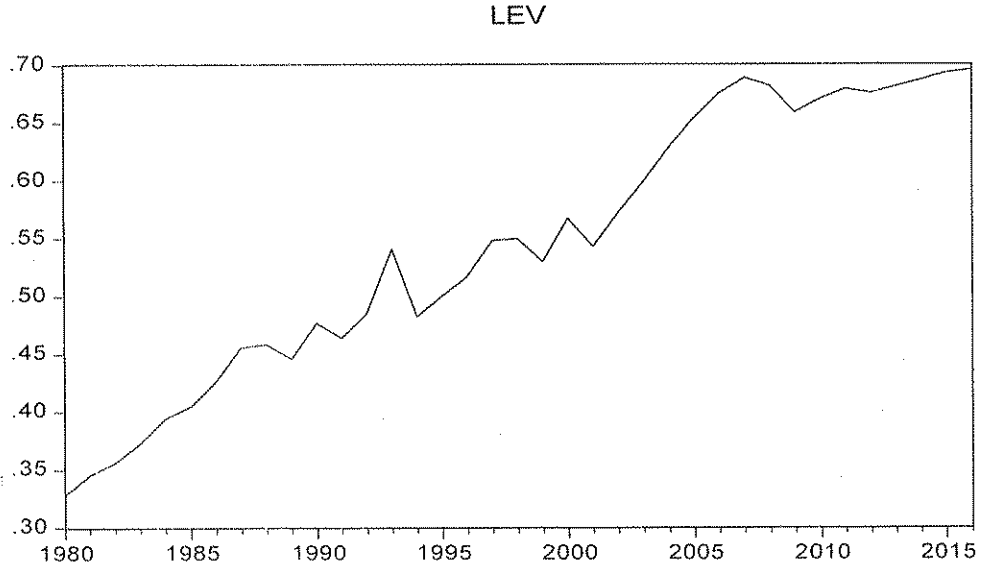
Grafik 4.1. Dışa açıklık (Logaritması alınmış şekliyle)

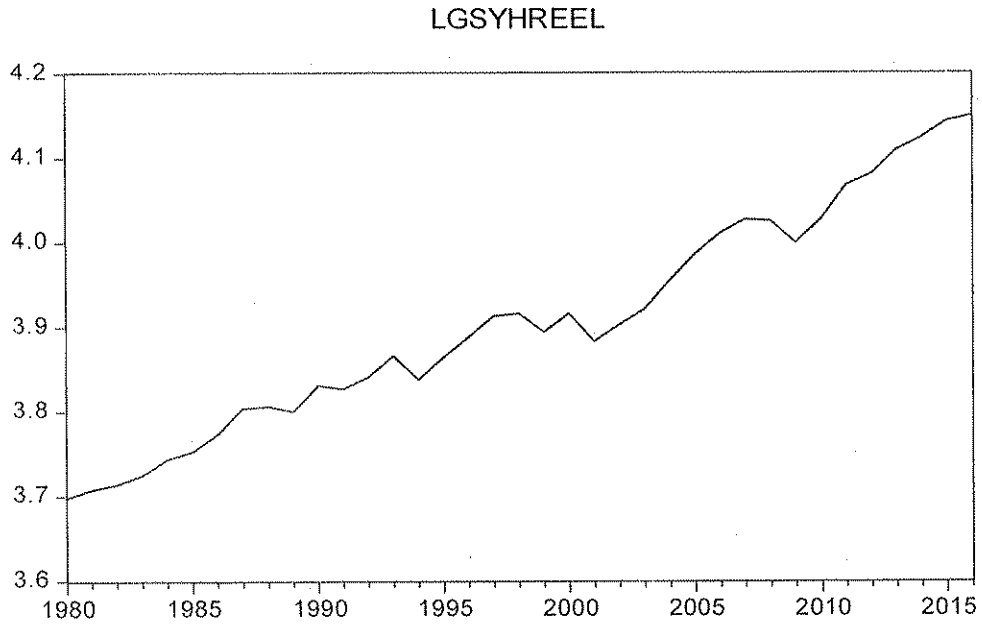
Grafik 4.2. Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'deki payı (Logaritması alınmış şekliyle)

Grafik 4.3. Emek verimliliği (Logaritması alınmış şekliyle)

Grafik 4.4. Kişi başına düşen GSYH (Logaritması alınmış şekliyle)

Kullandığımız birim kök testlerinden ilki olan Augmented Dickey Fuller (ADF) testi, göreceli olarak daha basit sayılabilecek olan Dickey-Fuller (DF) testinin genişletilmiş halidir. Dinamik bir modelde yer alan herhangi bir değişkenin cari değerinin kendisinin önceki dönemlerine ait değerlerden etkilenmesi durumundan hareketle Dickey Fuller testi, serinin uzun dönemde geçmiş değerlerinden ne ölçüde etkilendiğinin ortaya çıkartılmasını esas

almıştır. Buna göre Y_t olarak tanımlanan seri aşağıdaki şekilde denklem haline getirilecek ve devamındaki hipotez kurulacaktır:

$$Y_t = \beta Y_{t-1} + u_t \quad u_t \approx N(0, \sigma^2)$$

$H_0: \beta = 1$, Seride birim kök vardır (seri durağan değildir)

$H_1: \beta < 1$, Seride birim kök yoktur (seri durağandır)

Yukarıda yer alan eşitlik sabit terimsiz DF denklemi olup, sabit terimli model ve sabit terimli ve trendli model aşağıdaki şekildedir:

$$Y_t = \mu + (\beta-1) Y_{t-1} + u_t$$

$$Y_t = \mu_0 + \mu_1 t + (\beta-1) Y_{t-1} + u_t$$

Burada her bir Y_t değerinden " $\Delta Y_t = (\beta-1) Y_{t-1} + u_t$ " hesaplanarak β değeri tahmin edilir. ΔY_t sürecinde başlangıç değeri olan Y_0 bilinmiyorsa, birim kök uygulamasında denkleme sabit eklenerek " $\Delta Y_t = \mu + (\beta-1) Y_{t-1} + u_t$ " haline getirilir ve işlem yapılır. Denklemlerin artıkları olan " u_t " terimleri otokorelasyon gösteriyorsa, birim kök testi sonuçları geçerli olmaz. Bu sorunu aşmak için Dickey ve Fuller DF testini geliştirerek Augmented Dickey Fuller (ADF) yani genişletilmiş Dickey Fuller testini ortaya koymuştur. (Yurdakul, 2000: 23-24)

$$\Delta Y_t = \mu_0 + (\beta-1) Y_{t-1} + u_t + \sum_{i=1}^k \Delta Y_{t-i} + u_t$$

$H_0: \beta = 1$, Seride birim kök vardır (seri durağan değildir)

$H_1: \beta < 1$, Seride birim kök yoktur (seri durağandır)

Yukarıdaki haline getirilen ADF modelinde k gecikme t testine göre anlamlı bulunursa, ADF testi k gecikme kullanılarak yapılır; anlamlı bulunmazsa daha küçük gecikmelerde tahminler yapılır ve bu süreç otoregresyondaki gecikme anlamlı çıkana kadar tekrarlanır. (Yurdakul, 2000: 23-24)

Dickey Fuller testlerinde hata terimlerinin istatistiki olarak bağımsız ve sabit varyansa sahip oldukları varsayılır. Bu varsayım doğrultusunda hata terimleri arasında bağılılaşım (korelasyon) olmadığı ve sabit varyansa sahip oldukları ortaya konulmalıdır. Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testinde modele gecikmeli değerler eklenerek DF testindeki otokorelasyon sorunu çözülmeye çalışılmıştır. (Yurdakul, 2000: 23-24)

İkinci birim kök testimiz olan Philips-Perron (PP) testinde bu varsayımdan farklı olarak, hata terimleri arasında az da olsa ilişkinin varlığına izin vermiş ve heterojen olarak dağılımına müsaade edilmiştir. Böylece ilinti (otokorelasyon) sorunu ortadan kaldırılmıştır. Dickey Fuller'ın hata terimleriyle ilgili varsayımını genişleterek aşağıdaki regresyonları geliştirmiştir:

$$Y_t = \mu^* + \lambda^* Y_{t-1} + u_t$$

$$Y_t = \mu^* + \gamma^* (t - \frac{1}{2} T) + \lambda^* Y_{t-1} + u_t$$

Denklemden “T” gözlem sayısını, “ u_t ” hata terimlerinin dağılımını göstermektedir ve hata terimlerinin beklenen değeri ($E[u_t]$) sıfırdır. Burada hata terimleri arasında içsel bir bağlantı olmadığı ve homojenlik varsayımlarına ihtiyaç yoktur.

$H_0: \beta = 1$, Seride birim kök vardır (seri durağan değildir)

$H_1: \beta < 1$, Seride birim kök yoktur (seri durağandır)

Philips-Perron testine ait hipotezler yukarıdaki şekildedir ve Dickey-Fuller testinin hipotezleriyle aynıdır. PP birim kök test istatistiği değerlerinin karşılaştırması, ADF test istatistiği için kullanılan kritik tablo değerleriyle yapılarak sıfır hipotez hakkındaki karar verilir. (Torun, 2015: 59-62)

Kullandığımız üçüncü birim kök testi olan Kwiatowski-Philips-Schmidt-Shin (KPSS) testinde, serideki deterministik trendin arındırılması ve serinin durağan hale getirilmesi amaçlanmaktadır.

$$Y_t = \beta_1 + w_t + e_t$$

Eşitlikte modelin rassal yürüyüş w_t ile temsil edilir ve açılımı;

$$w_t = w_{t-1} + u_t$$

şeklinde. Modelde “t” deterministik trendi, “ e_t ” rassal yürüyüş artıklarını ve “ u_t ” durağan artıkları göstermektedir. Hipotezleri:

H_0 : Seride birim kök yoktur (seri durağandır)

H_1 : Seride birim kök vardır (seri durağan değildir)

biçiminde olup, seriler trendden arındırıldığı için sıfır hipotezdeki durağanlık trend durağanlığı ifade eder ve sıfır hipotezde u_t 'ye ait varyansın sıfır olduğu varsayılır. (Torun, 2015: 63)

Dördüncü birim kök testimiz olan “Breakpoint Unit Root” testi ile önceki testlerden farklı olarak, serilerde olası bir yapısal kırılma durumunun varlığı saptanmak istenmiştir. Temel çerçevesi Perron (1989), Vogelsang ve Perron (1998), Zivot ve Andrews (1992) ve Banerjee ve diğerleri (1992)'ne uzanan bu test; ADF testine alternatif olarak yapısal kırılmaların varlığı durumunda serinin deterministik trend etrafında durağan olabileceği varsayımından hareket etmektedir³³.

Yani zaman serisinde alt dönemlerde gerçekleşmiş olan muhtemel yapısal kırılmalar, sabit terimi veya eğimi etkileyerek regresyonda değişikliğe yol açabilir. Bu durumda yapısal kırılmayı göz ardı ederek yapılmış olan birim kök testleri, kendi hesaplamalarında doğru sonuçlar verse de gerçeği tam olarak yansıtmayacaktır.

Breakpoint Unit Root testi ile yapılan analizde, yapısal kırılmaya rastlanılan dönem (T_B) için kukla değişken kullanılır. Eğer yapısal kırılma;

- Düzey kırılması şeklinde ise; kırılma öncesi dönemler 0, yapısal kırılma dönemi ve sonrası 1 değerlerini alır.

$$DU_t(T_B) = 1 (t \geq T_B)$$

- Trendde kırılma şeklinde ise; kırılma öncesi dönemler için 0, yapısal kırılma dönemi 1 değerlerini alırken kırılma sonrası dönemler yapısal kırılma dönemi baz alınarak yeniden değer alır.

$$DU_t(T_B) = 1 (t \geq T_B) (t - T_B + 1)$$

- Tek dönemde kırılma şeklinde ise; yalnızca yapısal kırılmanın tespit edildiği dönem için 1, diğer bütün dönemler için 0 değerini alır.

$$DU_t(T_B) = 1 (t = T_B)$$

Tek dönemde kırılma için dört temel model bulunmaktadır. Trend bulunmayan seri için düzeyde tek değişimin olduğu model kullanılırken; trend bulunan serilerde ise düzeyde değişme, trendde değişme ile trend ve düzeyde değişme modelleri kurgulanmıştır. Bunlara

³³Breakpoint ile Birim Kök Testi. Web: http://www.eviews.com/help/helpintro.html#page/content%2Fadvtimeser-Unit_Root_Tests_with_a_Breakpoint.html%23wwconnect_header. Erişim: 30 Nisan 2018. Alınmıştır.

ilave olarak dört modelin kırılma dinamiklerindeki eğilimlerine göre değişen kademeli dışsal (innovative outlier) model ve eklemeli dışsal (additive outlier) model geliştirilmiştir.

Kademeli dışsal model, yapısal kırılmanın zaman içerisinde aşamalı olarak meydana geldiğini varsaymaktadır. Genel olarak hipotezler aşağıdaki şekilde ele alınır:

$$H_0: Y_t = Y_{t-1} + \beta + \psi(L) [\theta D_t(T_B) + \gamma DU_t(T_B) + e_t]$$

$$H_1: Y_t = \mu + \beta t + \psi(L) [\theta DU_t(T_B) + \gamma DT_t(T_B) + e_t]$$

e_t aşamaları ve yapısal kırılma değişkenleri modele aynı dinamiklerle girmektedir. $\psi(L)$, durağan ve tersine döner ARMA hata sürecinin dinamiği olarak gecikmeyi temsil etmektedir. H_1 alternatif hipotezi ile trend durağan modelin kırılmasının düzeyde ve trendde gerçekleştiği ve kırılmanın gelişme dinamiklerini takip ettiği varsayılır.

Diğer taraftan eklemeli dışsal modelin varsayımı, yapısal kırılmanın ani olarak meydana geldiğidir. Genel hipotezler aşağıdaki şekildedir:

$$H_0: Y_t = Y_{t-1} + \beta + \theta D_t(T_B) + \gamma DU_t(T_B) + \psi(L) e_t$$

$$H_1: Y_t = \mu + \beta t + \theta D_t(T_B) + \gamma DT_t(T_B) + \psi(L) e_t$$

Eklemeli dışsal modelde, uygun trend ve kırılma değişkenleri kullanılarak hazırlanan seri yeni bir trend haline getirilmektedir. Bu yeni seriler; düzey kırılmalı trendsiz seri, düzey kırılmalı trendli seri, düzey ve trend kırılmalı trendli seri ve trend kırılmalı trendli seri şeklinde olabilir ve sırasıyla aşağıdaki denklemlerle gösterilir:

- $Y_t = \mu + \theta DU_t(T_B) + Y_t^*$
- $Y_t = \mu + \beta t + \theta DU_t(T_B) + Y_t^*$
- $Y_t = \mu + \beta t + \theta DU_t(T_B) + \gamma DT_t(T_B) + Y_t^*$
- $Y_t = \mu + \beta t + \gamma DT_t(T_B) + Y_t^*$

Yeni trend oluşturulması sürecinde eşitlikteki " Y_t^* " değişkenleri, analizin devamında artık olarak alınır. Buradan t istatistikleri, birim kök testlerini gerçekleştirmek için hipotezler üzerinde uygulanır. Kırılma zamanı (T_B), bütün kırılma dönemleri içerisinde " $\alpha = 1$ " test istatistiği için tüm t istatistik değerini en küçük yapan değere karşılık gelen dönem olarak seçilir.

Tablo 4.1. Dışa açıklık bağımsız değişkeni için Augmented Dickey Fuller birim kök testi sonuçları.

Birim Kök Testinin Yapıldığı İçerik (Test for Unit Root In)	Test Eşitliğindeki Kapsam (Include In Test Equation)	t-%5	T-İstatistik	Olasılık (Prob)
Düzey	Ortalama	-2,95	-2,57	0,1076
Düzey	Trend ve Ortalama	-3,54	-3,75	0,0309
Düzey	Boş Hipotez	-1,95	-0,40	0,5319
Birinci Fark	Ortalama	-2,95	-6,95	0
Birinci Fark	Trend ve Ortalama	-3,56	-3,76	0,0325
Birinci Fark	None	-1,95	-6,94	0

Not: Otokorelasyonun engellenmesi adına 12 gecikme uygulanmış, gecikme uzunluğunun tespiti için Schwartz Info Creation'dan yararlanılmıştır.

Tablo 4.2. Dışa açıklık bağımsız değişkeni için Philips-Perron birim kök testi sonuçları.

Birim Kök Testinin Yapıldığı İçerik (Test for Unit Root In)	Test Eşitliğindeki Kapsam (Include In Test Equation)	PP-%5	PP-İstatistik	Olasılık (Prob)
Düzey	Ortalama	-2,94	-2,61	0,18
Düzey	Trend ve Ortalama	-3,54	-3,20	0,03
Düzey	Boş Hipotez	-1,95	-0,01	0,67
Birinci Fark	Ortalama	-2,94	-7,91	0
Birinci Fark	Trend ve Ortalama	-3,54	-9,54	0
Birinci Fark	Boş Hipotez	-1,95	-7,45	0

Not: Otokorelasyonun engellenmesi adına 3 gecikme uygulanmış, gecikme uzunluğunun tespiti için Bartlett Kernel kriterinden yararlanılmıştır.

Tablo 4.3. Dışa açıklık bağımsız değişkeni için KPSS birim kök testi sonuçları.

Birim Kök Testinin Yapıldığı İçerik (Test for Unit Root In)	Test Eşitliğindeki Kapsam (Include In Test Equation)	LM-İstatistik	LM-%1	LM-%5
Düzey	Ortalama	0,66	0,73	0,46
Düzey	Trend ve Ortalama	0,12	0,21	0,11
Birinci Fark	Ortalama	0,50	0,73	0,46
Birinci Fark	Trend ve Ortalama	0,48	0,21	0,14

Not: Otokorelasyonun engellenmesi adına 3 gecikme uygulanmış, gecikme uzunluğunun tespiti için Bartlett Kernel kriterinden yararlanılmıştır.

Tablo 4.1., Tablo 4.2. ve Tablo 4.3.'de dışa açıklık değişkeninin ADF, Philips-Perron ve KPSS test sonuçları yer almaktadır. ADF ve Philips-Perron testleri için hesaplanan olasılık değerlerinin 0,05'ten küçük olduğu birinci farklarında dışa açıklık serisi durağan hale gelmiştir. KPSS testinde ise LM istatistik sonuçları, düzeyde ve birinci farkta 0,05'ten büyük olduğu için seri durağan haldedir.

Tablo 4.4. Sabit sermaye yatırımları bağımsız değişkeni için Augmented Dickey Fuller birim kök testi sonuçları.

Birim Kök Testinin Yapıldığı İçerik (Test for Unit Root In)	Test Eşitliğindeki Kapsam (Include In Test Equation)	t-%5	t-İstatistik	Olasılık (Prob)
Düzey	Ortalama	-2,94	-2,05	0,26
Düzey	Trend ve Ortalama	-3,54	-2,13	0,51
Düzey	Boş Hipotez	-1,95	0,48	0,81
Birinci Fark	Ortalama	-2,94	-6,25	0
Birinci Fark	Trend ve Ortalama	-3,54	-6,23	0,0001
Birinci Fark	Boş Hipotez	-1,95	-6,26	0

Not: Otokorelasyonun engellenmesi adına 12 gecikme uygulanmış, gecikme uzunluğunun tespiti için Schwartz Info Creation'dan yararlanılmıştır.

Tablo 4.5. Sabit sermaye yatırımları bağımsız değişkeni için Philips-Perron birim kök testi sonuçları.

Birim Kök Testinin Yapıldığı İçerik (Test for Unit Root In)	Test Eşitliğindeki Kapsam (Include In Test Equation)	PP-%5	PP-İstatistik	Olasılık (Prob)
Düzey	Ortalama	-2,94	-2,14	0.23
Düzey	Trend ve Ortalama	-3,54	-2,31	0,41
Düzey	Boş Hipotez	-1,95	0,76	0,87
Birinci Fark	Ortalama	-2,94	-6,54	0
Birinci Fark	Trend ve Ortalama	-3,54	-6,49	0
Birinci Fark	Boş Hipotez	-1,95	-6,45	0

Not: Otokorelasyonun engellenmesi adına 3 gecikme uygulanmış, gecikme uzunluğunun tespiti için Bartlett Kernel kriterinden yararlanılmıştır.

Tablo 4.6. Sabit sermaye yatırımları bağımsız değişkeni için KPSS birim kök testi sonuçları.

Birim Kök Testinin Yapıldığı İçerik (Test for Unit Root In)	Test Eşitliğindeki Kapsam (Include In Test Equation)	LM-İstatistik	LM-%1	LM-%5
Düzey	Ortalama	0,12	0,73	0,46
Düzey	Trend ve Ortalama	0,10	0,21	0,14
Birinci Fark	Ortalama	0,22	0,73	0,46
Birinci Fark	Trend ve Ortalama	0,13	0,21	0,14

Not: Otokorelasyonun engellenmesi adına 3 gecikme uygulanmış, gecikme uzunluğunun tespiti için Bartlett Kernel kriterinden yararlanılmıştır.

Tablo 4.4., Tablo 4.5. ve Tablo 4.6.'te sabit sermaye yatırımları bağımsız değişkenine ait birim kök testi sonuçları yer almaktadır. ADF ve Philips-Perron testlerinde birinci farklarda olasılık değeri 0,05'ten küçüktür ve seri durağandır. KPSS testinde olasılık değeri, hem düzeyde hem de birinci farkta 0,05'ten büyük olduğundan durağanlık gözlenmiştir.

Tablo 4.7. Emek verimliliği bağımsız değişkeni için Augmented Dickey Fuller birim kök testi sonuçları.

Birim Kök Testinin Yapıldığı İçerik (Test for Unit Root In)	Test Eşitliğindeki Kapsam (Include In Test Equation)	t-%5	t-İstatistik	Olasılık (Prob)
Düzyey	Ortalama	-2,94	-1,40	0,56
Düzyey	Trend ve Ortalama	-3,54	-2,81	0,20
Düzyey	Boş Hipotez	-1,95	2,47	0,99
Birinci Fark	Ortalama	-2,94	-7,69	0
Birinci Fark	Trend ve Ortalama	-3,54	-7,80	0
Birinci Fark	Boş Hipotez	-1,95	-6,12	0

Not: Otokorelasyonun engellenmesi adına 12 gecikme uygulanmış, gecikme uzunluğunun tespiti için Schwartz Info Creation'dan yararlanılmıştır.

Tablo 4.8. Emek verimliliği bağımsız değişkeni için Philips-Perron birim kök testi sonuçları.

Birim Kök Testinin Yapıldığı İçerik (Test for Unit Root In)	Test Eşitliğindeki Kapsam (Include In Test Equation)	PP-%5	PP-İstatistik	Olasılık (Prob)
Düzyey	Ortalama	-2,94	-1,40	0,56
Düzyey	Trend ve Ortalama	-3,54	-2,80	0,20
Düzyey	Boş Hipotez	-1,95	3,07	0,99
Birinci Fark	Ortalama	-2,94	-7,69	0
Birinci Fark	Trend ve Ortalama	-3,54	-8,03	0
Birinci Fark	Boş Hipotez	-1,95	-6,16	0

Not: Otokorelasyonun engellenmesi adına 3 gecikme uygulanmış, gecikme uzunluğunun tespiti için Bartlett Kernel kriterinden yararlanılmıştır.

Tablo 4.9. Emek verimliliği bağımsız değişkeni için KPSS birim kök testi sonuçları.

Birim Kök Testinin Yapıldığı İçerik (Test for Unit Root In)	Test Eşitliğindeki Kapsam (Include In Test Equation)	LM-İstatistik	LM-%1	LM-%5
Düzey	Ortalama	0.71	0.73	0.46
Düzey	Trend ve Ortalama	0,09	0,21	0,14
Birinci Fark	Ortalama	0,14	0,73	0,46
Birinci Fark	Trend ve Ortalama	0,04	0,21	0,14

Not: Otokorelasyonun engellenmesi adına 3 gecikme uygulanmış, gecikme uzunluğunun tespiti için Bartlett Kernel kriterinden yararlanılmıştır.

Tablo 4.7., Tablo 4.8. ve Tablo 4.9.'de emek verimliliği bağımsız değişkeni için hesaplanan birim kök testlerinin sonuçları yer almaktadır. ADF ve Philips-Perron testlerinde birinci farklarda durağanlık sağlanmıştır. KPSS testinde ise düzey ve birinci farklar için ortalama durağanlık gözlenmiş ancak trend ve ortalama yapılan hesaplamada durağanlık sonucu elde edilememiştir.

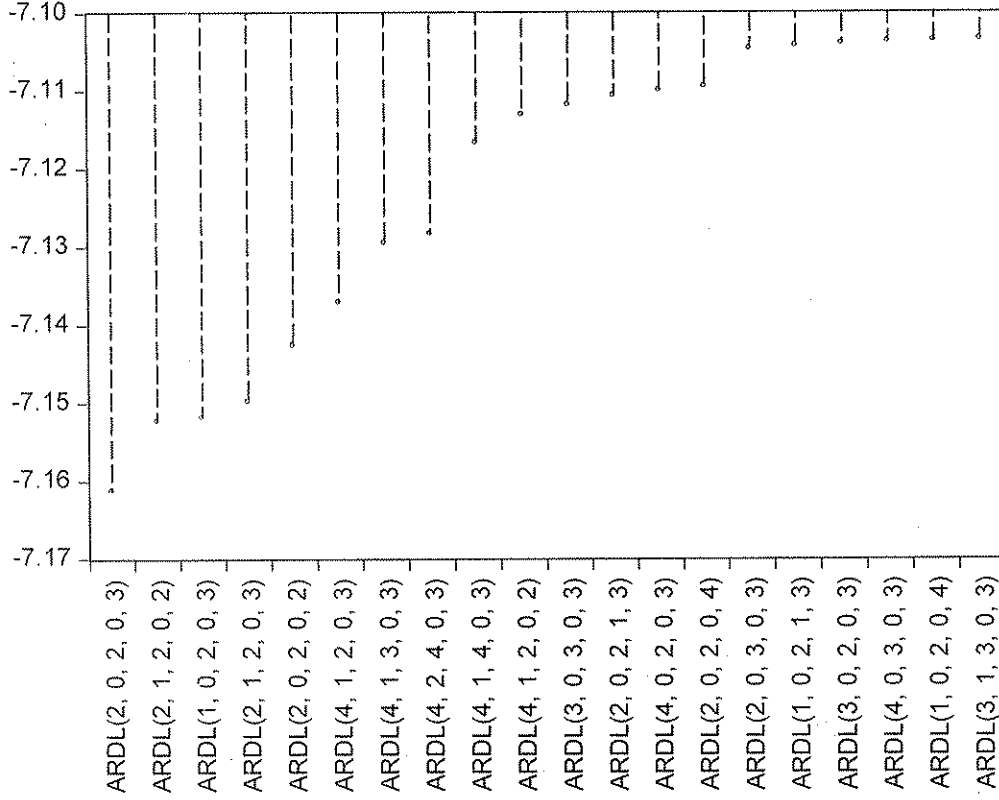
Serilerimizde farklı düzeylerde durağanlık tespit edilmiş olduğundan ARDL sınır testi yaklaşımı koentegrasyonun tespiti için ekonometrik yöntem olarak uygulanmıştır. Dışa açıklık serisine breakpoint unit root testi uygulanmış, hata terimleri arasındaki otokorelasyonun giderilmesi adına 12 gecikmeye kadar serbestlik derecesi izin verdiği ölçüde ayarlanmıştır. Gerek ekonomideki gelişmelere, gerekse test sonuçlarına göre 2008 yılı kırılma yılı olarak belirlenmiş ve modelimize kukla değişken olarak eklenmiştir. 2008 krizinin ardından ABD kaynaklı para arzı artışının getirdiği ucuz finansman imkanları ve Türkiye’de ekonomideki durgunluk riskine önlem olarak aktif maliye politikası uygulanması bu durumu açıklamaktadır. Kırılma trendte yakalandığı için; kırılma yılına kadar olan yıllara 0, kırılma yılı ve sonrasındaki yıllara 1 değeri verilmiştir.

ARDL modelinde koentegrasyonla ilgili sonuçların sağlıklı çıkabilmesi için, hata terimleri arasındaki ilişki varsa bunun yok edilmesi gerekmektedir, bu sayede daha güvenilir parametreler elde edilebilir. Bu sebeple “Q-Prob” değerlerinden faydalanarak tüm gecikme kombinasyonları içerisinde, Akaike Bilgi Kriteri’ne göre “ARDL(3,1,3,0,3)” en uygun model olarak tespit edilmiştir³⁴. Bu modele göre $KBGSYH(3)$, $[X + M / (GSYH)](1)$, $SSY(3)$, $EV(0)$ ve $KUKLA 2008(3)$ gecikmede uygun hale gelmektedir.

³⁴ Sonuçlardan Akaike değeri yüksek olanlar seçilmiştir.

Tablo 4.10. ARDL sınır testi uygun gecikme uzunluğu.

Akaike Information Criteria (top 20 models)

Not: Akaike bilgi kriterine göre en büyük değeri alan gecikme uzunluğuna sahip model seçilmiştir.

Uygun modelin tespitinin ardından aşağıdaki hipotezleri kurarak test edebiliriz:

H_0 : Hata terimleri arasında otokorelasyon yoktur.

H_1 : Hata terimleri arasında otokorelasyon vardır.

Tablo 4.11. Breusch-Godfrey seri korelasyon LM testi.

F-İstatistik	Gözlenen R^2	Olasılık- F(2, 20)	Olasılık-Ki Kare (2)
0.666105	2.123320	0.5247	0.3459

Not: Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test sonuçlarına göre seride hata terimleri arasındaki otokorelasyon 2 gecikmede kaldırılmıştır.

Bu aşamada mevcut gecikmeleri dikkate alan sınır testi yaklaşımına göre ARDL sınır testinin yapılıp yapılamayacağını tespit için F-testine göre karar aşamasına geçilmiştir.

Tablo 4.12. ARDL sınır testi kritik değerleri ve hesaplanan değer.

Test İstatistiği	Değer	k	Alt Sınır	Üst Sınır
F-İstatistiği	3,535818	4	2,45	3,52

Düzey ilişkilerinin ampirik analizleri, zaman serileri ekonometrisinin bütünleyicisi olmuştur ve birim kök ile koentegrasyon hakkında son dönemdeki literatürün öncesindedir. Ancak bu önceki literatürün vurgusu, bunların varlığını test etmekten ziyade düzey ilişkisinin hesaplaması üzerindedir. Hesaplanan F istatistiği, belirgin bir şekilde Pesaran ve diğerleri (2001) kritik tablo değerlerinden yüksek çıktığı için uzun dönemde değişkenlerimiz dışa açıklık, GSYH, emek verimliliği ve yatırımlar arasında anlamlı bir koentegrasyon bulunmuştur. (Pesaran, Shin ve Smith, 2001: 315)

Tablo 4.13. ARDL koentegre form ve uzun dönem katsayıları.

Değişken	Katsayı	t-İstatistik	Olasılık
D (L-KBGSYH REEL(-1))	0,1758	1,2609	0,2205
D (L-SSY)	0,1032	3,6568	0,0014
D (L-EV)	0,6065	10,2005	0,0000
D (L-EV (-1))	-0,2490	-2,2080	0,0380
D (L-DA)	0,0382	1,9554	0,0633
D (DUMMY2008)	-0,0009	-0,1440	0,8868
D (DUMMY2008 (-1))	-0,0255	-2,9211	0,0079
D (DUMMY2008 (-2))	-0,0123	-1,3467	0,1918
CointEq(-1)	-0,3826	-5,6147	0,0000

Modelde ARDL sınır testine göre koentegrasyonun varlığının olup olmadığının testine yönelik yukarıda uzun dönemli katsayılar ile hata terimi arasında yapılan regresyon testi sonucunda hata teriminin katsayısı beklendiği üzere 0 ile -1 arasında bulunmuştur. %10 güven aralığında da prob değeri anlamlıdır. Dolayısıyla modelimizdeki değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiden bahsedilebileceğini doğrulamış bulunmaktayız.

Tablo 4.14. Uzun dönem katsayıları.

Değişken	Katsayı	t-İstatistik	Olasılık
Dışa Açıklık	0,0998	1,8669	0,0753
Yatırım	0,2699	0,0705	0,0009
Emek Verimliliği	0,8114	9,5013	0,0000
Kukla Değişken (2008)	0,0832	7,0194	0,0000
C	2,9590	24,3079	0.0000

Bu katsayılar göre modelimiz aşağıdaki şekli almaktadır:

$$KBGSYH = 2,9591 + 0,0998 [(X+M) / GSYH] + 0,2699 SSY + 0,8114 EV + 0,0832 KUKLA (2008)$$

Uzun dönemde birlikte etkileşimlerini incelediğimizde bazı sonuçlar öne çıkmaktadır. Bu sonuçlara göre; Türkiye'nin dışa açıklığında meydana gelen %1'lik artışın, kişi başına düşen GSYH'da %0,0998'lik bir artışa sebep olduğu görülmektedir. Bu durum dışa açıklık faktörünün, önceki bölümlerde açıklamalarını yaptığımız kuramlardaki gibi, ekonomik büyümeye olumlu katkıda bulunduğunu göstermektedir.

Türkiye'de yatırımlarda meydana gelen %1'lik artış, kişi başına düşen GSYH'da %0,2699'luk bir artışa neden olurken; emek verimliliğinde meydana gelen %1'lik artış, kişi başına düşen GSYH'da %0,8114'lük bir artışa yol açmaktadır. Kukla değişken kullanılması, diğer değişkenlerin teori ve istatistiki açıdan anlamlılık düzeylerini yükseltmiş, işaretlerin teoriyle ve Türkiye ekonomisinin gerçekleriyle uyumlu olmasını sağlamıştır.

Aşağıda yer alan Tablo 4.15., Tablo 4.16., Tablo 4.17. ve Tablo 4.18.'de değişkenlerin herbiri için diğer değişkenlerle olan nedensellik ilişkileri yer almaktadır. Tablo 4.15.'teki verilere göre; kişi başına düşen GSYH ile sabit sermaye yatırımlarının GSYH'deki payı ve dışa açıklık arasında anlamlı bir ilişki gözlemlenirken, emek verimliliği ile arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Tablo 4.15. Nedensellik ilişkisi tablosu (bağımlı değişken; kişi başına düşen GSYH).

Dahil Edilmeyen	Ki-Kare	Olasılık
Yatırım	5,6095	0,0605
Emek Verimliliği	10,0013	0,0067
Dışa Açıklık	0,3551	0,8373
Kukla Değişken (2008)	7,2929	0,0261
Hepsi	26,6100	0,0008

Not: Tüm değişkenler için serbestlik derecesi 2'dir.

Tablo 4.16.'da, sabit sermaye yatırımlarının GSYH'deki payı ile diğer değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisine yer verilmiştir. Verileri incelediğimizde sabit sermaye yatırımları ile diğer bütün değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 4.16. Nedensellik ilişkisi tablosu (bağımlı değişken; yatırımlar).

Dahil Edilmeyen	Ki-Kare	Olasılık
Kişi Başı GSYH	0,9179	0,6319
Emek Verimliliği	1,3692	0,5043
Dışa Açıklık	0,9346	0,6267
Kukla Değişken (2008)	1,9939	0,3690
Hepsi	7,1687	0,5185

Not: Tüm değişkenler için serbestlik derecesi 2'dir.

Tablo 4.17.'de emek verimliliği değişkeni ile diğer değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi sonuçları bulunmaktadır. Verilere göre emek verimliliği ile; kişi başına düşen GSYH ve dışa açıklık arasında anlamlı bir ilişkiye ulaşılrken, sabit sermaye yatırımlarının GSYH'deki payı ile anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Tablo 4.17. Nedensellik ilişkisi tablosu (bağımlı değişken; emek verimliliği).

Dahil Edilmeyen	Ki-Kare	Olasılık
Kişi Başı GSYH	3,8397	0,1466
Yatırımlar	9,2772	0,0097
Dışa Açıklık	0,3342	0,8461
Kukla Değişken (2008)	6,8012	0,0334
Hepsi	14,3387	0,0734

Not: Tüm değişkenler için serbestlik derecesi 2'dir.

Tablo 4.18'de dışa açıklık değişkeni ile diğer değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisine ait veriler yer almaktadır. Buna göre dışa açıklık ile diğer tüm değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 4.18. Nedensellik ilişkisi tablosu (bağımlı değişken; dışa açıklık).

Dahil Edilmeyen	Ki-Kare	Olasılık
Kişi Başı GSYH	0,0820	0,9598
Yatırımlar	0,1718	0,9177
Emek Verimliliği	1,1682	0,5576
Kukla Değişken (2008)	0,7615	0,6833
Hepsi	9,4872	0,3029

Not: Tüm değişkenler için serbestlik derecesi 2'dir.

Tüm bu sonuçları birlikte değerlendirdiğimizde; dışa açıklıktaki artış, nedensellik ilişkisi bağlamında, kişi başına düşen GSYH'nın artması sonucuna yol açmaktadır. Ayrıca dışa açıklığın artması sabit sermaye yatırımlarının GSYH içerisindeki payında ve emek verimliliğinde de artışa yol açmaktadır.

Sabit sermaye yatırımlarının GSYH içerisindeki payının artması; kişi başına düşen GSYH, emek verimliliği ve dışa açıklığı artırıcı bir etki ortaya çıkarmaktadır. Bu durum sabit sermaye yatırımları ile dışa açıklık arasında iki yönlü bir ilişki olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Emek verimliliği artışı, kişi başına düşen GSYH'deki artışı olumlu etkilerken; bu değişkenin artışından tekrar etkilenmediği için aralarında tek yönlü bir ilişkinin olduğu ortaya

çıkılmaktadır. Ayrıca sonuçlarımızdan; emek verimliliğindeki artışın sabit sermaye yatırımlarının GSYH'deki payındaki artış üzerinde etkisinin gözlemlenemediği için, bu yönde bir ilişkinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. Buna karşın, dışa açıklıktaki artışla emek verimliliği artışı arasında iki yönlü ve aynı yönde bir bağ bulunduğu söylenebilmektedir.

Tablo 4.19: Korelasyon Analiz Tablosu

	Dışa Açıklık	Sabit Sermaye Yatırımları	Kişi Başı GSYH	Emek Verimliliği
	0.1557			
Dışa Açıklık	1.0000			
	-			
	0.0039	0.0032		
Sabit Sermaye Yatırımları	0.1756	1.0000		
	0.2983	-		
	0.0340	0.0023	0.0164	
Kişi Başı GSYH	0.6712	0.3190	1.0000	
	0.0000	0.5420	-	
	0.0322	0.0014	0.0142	0.0130
Emek Verimliliği	0.7170	0.2200	0.9707	1.0000
	0.0000	0.1907	0.0000	-

Not: Gözlem sayısı 37'dir.

Yapılan testler sonuçlarına göre " H_0 : Dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi yoktur." hipotezimiz ret edilmiş ve dışa açıklığın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda, Türkiye'de dışa açılmanın ekonomik büyümeyi artırıcı etkisinin birkaç şekilde meydana geldiği söylenebilir. Yeni büyüme görüşünden Romer, Lucas ve Svensson'un da ileri sürdüğü; teknoloji faktörünün uluslararası ticaretle yayılması yoluyla teknolojiyle desteklenen verimlilik artışının ekonomik büyümeye katkı yapması, Türkiye'de 1980 ile 2016 yılları arasında yaşanan büyüme sürecini açıklamaktadır. Dışa açıklığın, sabit sermaye yatırımlarının GSYH'deki payını ve emek verimliliğini olumlu yönde etkilemesi bu durumu doğrulamaktadır. Ayrıca emek verimliliği

ve sabit sermaye yatırımlarındaki artışların Türkiye’de 1980 ile 2016 yılları arasında gerçekleşen ekonomik büyüme sürecini anlamlı bir biçimde açıklaması, Solow’un kurguladığı büyüme modelindeki varsayımları Türkiye üzerinde doğrulamaktadır. Buna karşın Krugman’ın; dış ticaretin pazar genişlemesi yoluyla ekonominin üretim ölçeğini artırması ve mamul mallar ile bilgi üreten sektörler arasındaki etkin kaynak dağılımını sağlaması yollarıyla ekonomik büyümeye katkı yapması şeklinde kurduğu teorisi için bir çıkarım yapmak, kullandığımız değişkenler çerçevesinde mümkün değildir.

Sonuç olarak yaptığımız çalışmada; ithalat ve ihracat hacminin GSYH içerisindeki payının artması ile Türkiye’de ekonominin büyüme hızını artırdığı tespit edilmiştir. Bu iki faktörün birlikte artışının, sabit sermaye yatırımları ve emek verimliliğine de olumlu katkıda bulunduğu ve nihayetinde sabit sermaye yatırımları ile emek verimliliğinin birlikte artış göstermesinin de ekonomik büyümeye tekrar olumlu etkide bulunarak büyüme hızını yükselttiği bulgularına ulaşılmıştır.

Tablo 4.20. Kişi başına düşen GSYH ve logaritması alınmış olan karşılık değerleri (1980-2016).

Yıllar	Kişi Başına Düşen GSYH (Reel/2010 ABD Doları)	Log-Kişi Başına Düşen GSYH (Reel)
1980	4.987	3,698
1981	5.111	3,709
1982	5.174	3,714
1983	5.310	3,725
1984	5.544	3,744
1985	5.659	3,753
1986	5.936	3,773
1987	6.375	3,804
1988	6.404	3,806
1989	6.309	3,800
1990	6.774	3,831
1991	6.709	3,827
1992	6.932	3,841
1993	7.343	3,866
1994	6.890	3,838
1995	7.315	3,864
1996	7.731	3,888
1997	8.186	3,913
1998	8.244	3,916
1999	7.843	3,894
2000	8.237	3,916
2001	7.631	3,883
2002	8.003	3,903
2003	8.332	3,921
2004	9.010	3,955
2005	9.692	3,986
2006	10.251	4,011
2007	10.638	4,027
2008	10.599	4,025
2009	9.973	3,999
2010	10.672	4,028
2011	11.683	4,068
2012	12.052	4,081
2013	12.866	4,109
2014	13.312	4,124
2015	13.898	4,143
2016	14.117	4,150

Kaynak: <https://knoema.com/pjeqzh/gdp-per-capita-by-country-1980-2014?country=Turkey>. Erişim: 15 Kasım 2016. ve <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&type=metadata&series=SP.POP.TOTL>. Erişim: 16 Nisan 2018. Alınmıştır.

Tablo 4.21. Dışa açıklık ve logaritması alınmış dışa açıklık değerleri (1980-2016).

Yıllar	Dış Ticaret/GSYH (%)	Log- Dış Ticaret/GSYH
1980	11,90	1,08
1981	1,3	0,11
1982	0,5	-0,30
1983	18,4	1,26
1984	22,7	1,36
1985	21,6	1,33
1986	18,40	1,26
1987	21,20	1,33
1988	21,40	1,33
1989	19,20	1,28
1990	17,60	1,25
1991	17,30	1,24
1992	17,80	1,25
1993	18,80	1,27
1994	23,40	1,37
1995	25,40	1,40
1996	31,10	1,49
1997	31,80	1,50
1998	28,10	1,45
1999	28,10	1,45
2000	32,10	1,51
2001	38,50	1,59
2002	39,80	1,60
2003	39,50	1,60
2004	42,20	1,63
2005	40,20	1,60
2006	44,00	1,64
2007	43,70	1,64
2008	45,80	1,66
2009	40,20	1,60
2010	41,60	1,62
2011	49,10	1,69
2012	50,30	1,70
2013	49,90	1,70
2014	51,00	1,71
2015	40,78	1,61
2016	39,56	1,60

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014. (2015). Sayfa: 95. Web: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/EkonomikSosyalGostergeler.aspx>. Erişim: 11 Nisan 2016. ve TÜİK. Web: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>. Erişim: 14 Nisan 2018. Alınmıştır.

Tablo 4.22. Sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ya oranı ve logaritması alınmış olan değerleri (1980-2016).

Yıllar	Sabit Sermaye Yatırımları (Bin TL)	Sabit Sermaye Yatırımları/ GSYH (%)	Log- Sabit Sermaye Yatırımları/ GSYH (%)
1980	1.156	20,3	1,307
1981	1.589	19,2	1,283
1982	2.034	18,2	1,260
1983	2.779	19,0	1,279
1984	4.284	18,2	1,260
1985	7.115	19,3	1,286
1986	11.671	21,7	1,336
1987	18.491	22,9	1,360
1988	33.738	24,2	1,384
1989	51.837	21,1	1,324
1990	89.892	21,2	1,326
1991	150.156	22,1	1,344
1992	258.456	21,9	1,340
1993	525.506	24,6	1,391
1994	952.322	22,8	1,358
1995	1.882.225	22,8	1,358
1996	3.757.812	23,8	1,377
1997	7.728.372	25,1	1,400
1998	16.229.649	23,1	1,364
1999	20.207.815	19,3	1,286
2000	34.712.629	20,8	1,318
2001	39.355.232	16,4	1,215
2002	60.040.982	17,1	1,233
2003	79.171.321	17,4	1,241
2004	115.775.939	20,7	1,316
2005	138.815.259	21,4	1,330
2006	171.520.371	22,6	1,354
2007	183.415.534	21,8	1,338
2008	192.093.177	20,2	1,305
2009	163.985.993	17,2	1,236
2010	211.329.969	19,2	1,283
2011	286.952.267	22,1	1,344
2012	291.313.166	20,6	1,314
2013	322.628.608	20,6	1,314
2014	361.590.269	20,5	1,312
2015	694.786.860	29,7	1,473
2016	764.661.719	29,3	1,467

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014. Sayfa: 87-88. Web: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/EkonomikSosyalGostergeler.aspx>. Erişim: 11 Nisan 2016. ve TÜİK. Web: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059. Erişim: 14 Nisan 2018. Alınmıştır.

Tablo 4.23. Emek verimliliği ve logaritması alınmış olan değerleri (1980-2016).

Yıllar	GSYH (Bin TL-1998 Fiyatlarıyla)	İstihdam (Bin Kişi)	Verimlilik (GSYH/ İstihdam)	Log-Verimlilik (GSYH/ İstihdam)
1980	30.409	14.267	2,131	0,329
1981	31.886	14.391	2,215	0,346
1982	33.022	14.543	2,270	0,356
1983	34.663	14.691	2,359	0,373
1984	36.990	14.919	2,479	0,394
1985	38.559	15.173	2,541	0,405
1986	41.263	15.455	2,669	0,426
1987	45.177	15.811	2,857	0,456
1988	46.135	16.053	2,873	0,458
1989	46.251	16.556	2,793	0,446
1990	50.532	16.845	2,999	0,477
1991	51.000	17.525	2,910	0,464
1992	54.052	17.680	3,057	0,485
1993	58.399	16.808	3,474	0,541
1994	55.213	18.177	3,037	0,483
1995	59.183	18.704	3,164	0,500
1996	63.329	19.257	3,288	0,517
1997	68.097	19.266	3,534	0,548
1998	70.203	19.787	3,547	0,550
1999	67.840	20.033	3,386	0,530
2000	72.436	19.608	3,694	0,568
2001	68.309	19.557	3,492	0,543
2002	72.519	19.402	3,737	0,573
2003	76.338	19.214	3,973	0,599
2004	83.485	19.632	4,252	0,629
2005	90.499	20.067	4,509	0,654
2006	96.738	20.423	4,736	0,675
2007	101.254	20.738	4,882	0,689
2008	101.921	21.194	4,808	0,682
2009	97.003	21.277	4,559	0,659
2010	105.885	22.594	4,686	0,671
2011	115.174	24.110	4,777	0,679
2012	117.625	24.821	4,738	0,676
2013	122.556	25.524	4,801	0,681
2014	126.069	25.933	4,861	0,687
2015	131.273	26.621	4,931	0,693
2016	135.040	27.205	4,963	0,696

Kaynak: TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2013. Sayfa: 125-165. TÜİK, 2017. Web: http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=160. Erişim: 11 Nisan 2016. ve TÜİK. Web: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059. Erişim: 14 Nisan 2018. Alınmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Türkiye, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden başlayarak devam eden uzun bir süre boyunca iktisadi, demografik ve sosyal açıdan önemli değişimler göstermektedir. Günümüzde de devam eden bu süreçte iktisadi gelişme yolunda çeşitli alternatif politikalar denenmiş ve olumlu veya olumsuz olarak çeşitli sonuçlar elde edilmiş ve yine bu sonuçlardan hareketle başka çeşitli politikalar geliştirilerek uygulamaya konulmuştur.

Tüm bu tarihsel sürece genel olarak baktığımızda; kuruluşunun hemen ardından ortaya konulan iktisadi politikaların, küresel gelişmelere bağlı olarak ancak sahip olunan imkanlar çerçevesinde belirlendiği görülmektedir. Bu imkanlar çerçevesinin genel belirleyicileri, birçok ülkede olduğu gibi insan kaynağı ile sermaye birikimi olmuştur ve günümüze kadar da bu temel belirleyici faktör rolleri süregelmıştır.

Türkiye için insan kaynağının halihazırda stratejik bir önemi bulunmaktadır. Bu stratejik önemin yanında insan kaynağının, iktisadi açıdan uluslararası rekabet gücü üzerinde de etkisi bulunmaktadır. Türkiye'nin demografik yapısı hakkında verilen bilgilerde, bu kaynağın bir dönüşüm içerisinde olduğu ifade edilmiş ve çalışmamız kapsamında 1980-2016 yılları arası dönemde üretim faktörü yönüyle verimliliğinde artış gözlemlendiği belirtilerek ekonometrik analize konu edilmiştir. Analiz sonuçlarında ise teoriyle örtüşecek biçimde iktisadi büyüme üzerindeki etkisi olumlu yönde bulunmuştur.

Demografik yapıda yaşanan dönüşümün günümüzde devam eden aşamasında; devletin aile planlaması üzerinde kontrol sahibi olduğu, doğum ve ölüm oranlarında önceki yıllara göre azalma olduğu ve aile profilinde talep eksenli bir yapıya geçiş yaşandığı görülmektedir. Bu durum makro ekonomik dengeler üzerinden iktisadi yapıyı etkilemektedir. Nitekim toplumun tüketim yönünün giderek öne çıkması toplam talep üzerinden toplam arzı da etkileyecek, diğer taraftan bu talebi destekleyecek gelir seviyesine ihtiyaç duyacak olan insanlar gelir düzeylerini artırabilmek için emek arzında bulunacaklardır. Bu çerçevede Türkiye için iç talep eksenli bir büyüme yapısı ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durum üreticiler

için hem tüketim dolayısıyla toplam talep artışı olarak hem de üretimde kullanılabilir insan kaynağı bolluğu olarak görünmektedir.

Kendiliğinden bu döngü içerisinde artacak olan hasılayı daha da yükseltmek için insan kaynağının daha verimli kullanılabilmesi gerekmektedir. İnsan kaynağında verim artışı kavramında ilk etmen olarak eğitim öne çıkmaktadır. Eğitimli bir işgücünün mal ve hizmet üretiminde sağlayacağı verimlilik daha fazla olacağından bunun gelir üzerinde de olumlu etkileri görülecektir. Ancak insan kaynağında verim artışı eğitimin yanında başka faktörlere de bağlıdır. Bu faktörlerden birisi ücret ve sosyal haklardır. Ücret ve sosyal haklar; çalışanların yaptıkları işe olan isteklerini ve bağlılıklarını arttırarak verimliliği yükseltmenin yanında, toplumdaki gelir düzeyini arttırması ve kişilerin yaşamları ve geleceklerine dair endişelerini bir miktar azalttığı için kısa ve uzun dönemlerde toplam talebi arttırarak da iktisadi büyüme katkıda bulunacaktır.

Bunların yanında; yönetim ve organizasyon etkinliği ile çalışma koşullarının iyileştirilmesi, emek verimliliğine doğrudan etki eden diğer faktörlerdir. Rasyonel ve etkin bir organizasyon yapısı ile yönetim, çalışanların daha düzenli ve verimli çalışmalarına yardımcı olacaktır. Çalışma ortamında; sağlık, güvenlik, temizlik, beslenme, teknolojik imkanlar gibi ihtiyaçların yeterli düzeyde karşılanması da çalışanlardan daha çok verim alınabilmesine yardımcı olacaktır. Ayrıca işgücünün sektörel anlamda niteliksel olarak düzenlenmesi de uzmanlaşmayı etkin bir biçimde sağlamaya yardımcı olacak ve verimliliği artırıcı bir etki ortaya çıkartacaktır.

Türkiye için tasarruf açığı sorunu oldukça uzun bir süredir devam etmektedir ve yatırımların artışının önünde bir engel oluşturmaktadır. Kayıt dışı ekonomi nedeniyle oluşan vergi geliri kaybı da sermaye birikimini doğrudan ve dolaylı olarak olumsuz etkilemektedir. Bu kısıtlamalar altında, ekonomik büyüme için ihtiyaç duyulan yatırımların gerektirdiği yüksek finansman miktarı borçlanma ve yabancı yatırımlar yoluyla karşılanmaktadır. Böylesi bir iktisadi yapıda gerçekleşen iktisadi büyüme, daha çok borçlanma gerektireceği için oluşacak gelir kaybı da yüksek olacaktır.

Bu şekilde işleyen bir döngü içerisinde ekonomik büyüme için ihtiyaç duyulan yatırımların sürdürülebilmesi, borçlanma maliyetlerinin düşük olması ve yabancı yatırımların artmasına bağlıdır. Bu iki seçenek birbiriyle ilişkili olarak etkisini göstermektedir. Yabancı yatırımların, özellikle de doğrudan yabancı yatırımların artışı, piyasadaki toplam fon talebinde

azalmaya yol açacağı için borçlanma maliyetlerinde düşüşe neden olacaktır ve böylelikle yatırımlarda artışa yol açacaktır.

Doğrudan yabancı yatırımların artışında etkili olan yalnızca faiz oranının seviyesi değildir. Faizlerin yanında altyapı sorunlarının çözüme kavuşturulması, mevzuatın yatırımları teşvik edecek bir yapıda düzenlenmesi, aktif ve sorunsuz işleyen bir iç piyasanın oluşturulması, dış piyasaya ulaşmada sahip olunan veya sağlanan kolaylıklar gibi etmenler de yabancı yatırımların ülkeye kazandırılmasında etkilidir.

Doğrudan yabancı yatırımların sermaye katkısı sunarak tasarruf açığını kapatmasının yanında başka avantajları da bulunmaktadır. Bu türdeki yatırımlar söz konusu ülkelere teknoloji, yönetim bilgisi ile ticari sırlar ve haklar gibi imkanları da beraberinde getirerek ülkeye rekabet avantajı kazandırmaktadır. Bu faktörlerin de doğrudan yabancı yatırımların bir getirisi olduğu gerçeği göstermektedir ki, yabancı yatırımlar için gereken koşullardan birisi de iyi işleyen bir hukuk sistemidir. Nitekim sermaye sahibinin yatırım yapmadan önce sermayesinin ve kazançlarının kanunlarla güvence altında olacağından emin olması büyük önem taşımaktadır.

Dış ticaret hacmi, ayrıntılı olarak da belirtildiği gibi ithalat ve ihracat kalemlerinin toplamından oluşmaktadır. Çalışmamızda dışa açıklık hakkında daha detaylı açıklamalar yapılmış olup, hesaplanması dış ticaret hacminin GSYH'ya bölünmesi şeklinde yapılmıştır. Ekonometrik analiz sonuçlarında Türkiye için dışa açıklığın kişi başına düşen GSYH üzerinde olumlu etkisinin olduğu bulunmuştur. Türkiye'de uygulanmış dış ticaret politikaları çerçevesinde bu etkiyi açıklayacak olursak, 1980 yılının öncesi ile sonrasını ayrı ayrı değerlendirmek daha faydalı olacaktır.

1980 yılına kadar olan sürede Türkiye ekonomisi önemli dönüşümlerden geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar iç pazarı koruma ve milli bir burjuvazi sınıfı oluşturma amacı taşıyan politikalar uygulanırken, 1946 itibariyle dünyada meydana gelen gelişmelerin etkisiyle nispeten dışa açılma gerçekleştirilmiştir. IMF ve Dünya Bankası üyelikleri ile uluslararası entegrasyonun başlaması sonrasında, yine bu kurumların telkinleriyle; tarım eksenli sanayileşme ve ihracat ile araç ve makine eksenli ithalat yapıları oluşturulmuştur.

1960 yılı sonrasında ihracatın tarım ürünü yoğun yapısı devam ederken, iç pazarda ithal ikameci sanayileşmeye yönelme yaşanmış ancak sanayinin uluslararası rekabet gücü zayıf kalmıştır. Siyasi nedenlerle Türkiye'ye dış kaynak temininde sağlanan kolaylıklar ve

içeride negatif reel faiz uygulamalarıyla yatırımlar teşvik edilmeye çalışılsa da 1974 ve 1979 yıllarında yaşanan petrol krizleri ekonomiyi olumsuz etkilemiştir.

1980 yılı sonrası için bu etkinin oluşmasında katkısı olan dış ticaret politikalarını genel olarak ele aldığımızda; sübvansiyonlu krediler ile vergi ve kur destekleriyle ihracatın teşviki, ithalat sınırlamalarının aşamalı olarak kaldırılması ve ihraç malı üretiminde kullanılan ithal girdilere vergi muafiyeti tanınması uygulamaları, ekonomide bir yön değişikliğinin göstergesidir. 1980'li yılların başlarında başlatılan bu uygulamaları kambiyo kontrollerinin kaldırılarak sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi izlemiştir; ilerleyen yıllarda mevduat ve kredi faizlerinin serbest bırakılması sonrasında faizlerin yükselmesiyle yabancı sermaye girişlerinde artış başlamıştır. Ancak ekonomik yapının böylesi sert bir değişime hazır olmaması, 1990 ile 2001 arasındaki yılların ağır sıkıntılar ve krizlerle geçmesine neden olmuştur.

2001 krizinin ardından başlatılan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı sonrasında kamu ekonomisi için sıkı maliye politikalarının uygulamaya başlatılması ve yapılan özelleştirmeler, ekonomide devletin ağırlığını azaltmış ve yabancı sermaye girişini artırmıştır. İhracatın da yıllar itibariyle mamül mal yoğun bir yapıya geçiş yapmasıyla birlikte ekonomide hızlı büyüme ivmesi yakalanmıştır. Ancak bu olumlu gidişat 2008'deki küresel finans krizi nedeniyle bozulmuştur. Kriz sonrasında daralan AB pazarının telafisi için ihracatçıların farklı pazarlara yönelmesi ve ithalat ile ihracat arasında giderek artan fark nedeniyle tehlikeli boyutlara ulaşan cari açık sorunun çözümü için başlatılan bölgesel teşvik politikaları ise devam eden yıllar için belirleyici rol oynamıştır.

Görüldüğü gibi 1980 sonrasında izlenen politikalar sonucunda, yaşanan krizlere ve diğer çeşitli sıkıntılara rağmen, dış ticaret hacminde artış meydana gelmiş ve bu artış ekonomik büyümeye olumlu katkıda bulunmuştur. Ancak dış ticarete dayalı ekonomik büyümenin sürdürülebilmesi için, ihracat ve ithalat arasındaki dengenin iyileştirilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda mevcut yapıda yapılacak bir takım değişiklikler önem taşımaktadır.

Dış ticaret dengesinin iyileştirilmesi kapsamında başlangıç olarak ithalata olan bağılılığın azaltılması gerekmektedir. İthalata olan bağılılığın nedenlerini genel bir çerçevede açıklayacak olursak, yerli endüstrileri koruyucu önlemlerin yıllar içerisinde kaldırılması ve iç piyasada ithal ürünlere rekabete müsait bir zemin hazırlanması şeklinde özetleyebiliriz.

Küreselleşen iktisadi düzen içerisinde bu durumu, cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki gibi korumacı bir hale getirmek mümkün olmayacaktır. Ancak uygulamalarda yapılacak bir takım düzenlemeler yerli endüstrilerin rekabet güçlerini arttırmaya katkıda bulunabilecektir. Bu amaçla öncelikle gümrük tarifelerinin yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Özellikle Avrupa Birliği'yle yapılmış olan Gümrük Birliği Anlaşması yeniden gözden geçirilmeli, üçüncü ülkelere uygulanan tarifelerin Avrupa Birliği'nin uyguladığı tarife seviyelerinden farklılaştırılarak yerli endüstriler için daha elverişli hale getirilmelidir. Mümkünse yerli ikame imkanı olan ürün gruplarında nispeten yüksek tarifelerin uygulanması ayrıca faydalı olacaktır.

Tarifelerle koruması arttırılan yerli endüstrilerde yine yerli girdilerle imalat yapan endüstri kollarına verilen; vergi muafiyeti, faizsiz kredi, faiz destekleri, danışmanlık hizmeti gibi destekler geliştirilmeli ve arttırılmalıdır. Bu desteklerde sağlanacak katkılarla imalat sanayi için maliyet faydası sağlamanın yanında kurumsallaşma yönünden de gelişim göstermeleri sağlanabilecektir.

Yerli endüstrilerin rekabet gücünü arttırabilecek bir diğer faktör de istihdamın sektörler arasındaki rasyonel dağılımının gerçekleştirilmesi olacaktır. Bireylerin sahip oldukları nitelikler doğrultusunda istihdam edilmesi, bütün meslek gruplarında daha fazla verimlilik artışına neden olacaktır. Böylece katma değerli üretim de kendiliğinden oluşarak gelişecektir. Katma değerli üretimin artışı, üretici gelirlerinin artışına yol açarak GSYH'ya da katkıda bulunacaktır. Ayrıca katma değerli üretimin artışı ihracat gelirleri üzerinde de artış sağlayarak dış ticaret açığının azalmasında etkili olacak ve devamında dış ticaret fazlasına neden olabilecektir.

Koruma yanlı önlemler kapsamında değerlendirilmesi gereken bir diğer faktör de doğrudan yabancı yatırımlar olacaktır. Doğrudan yabancı yatırımların artması, özellikle ithalatı yapılan ürün gruplarında ithalatın azalarak dış ticaret açığının ortadan kaldırılmasında önemli rol oynayacaktır. İstihdamın sektörler arasında yeniden dağılımının sağlanması ve doğrudan yabancı yatırımların artmasının birlikte etkisi, dışa açıklığın GSYH üzerindeki etkisinin daha da artmasına yol açacaktır.

Dış ticaret hacmindeki artışın ekonomik büyümeye olan katkısı, cari işlemler açığı nedeniyle kısıtlanmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz yapısal önlemler ile dış ticarete denge sağlanıp cari işlemler açığında iyileşme gerçekleştirilebilirse, ekonomik büyümenin önündeki bu engel ortadan kaldırılabilir. Böylece ekonomik büyümenin sürükleyicisi olan iç talebin yerini, dış ticaret alabilecektir.

KAYNAKLAR

- Acar, F. (2013). Türkiye Ekonomisine Genel Bakış (2001-2013). *Çalışma Dünyası Dergisi*, 1 (2), 15-32. Web: <http://www.calismadunyasi.gov.tr/pdf/sayi2/02.pdf> adresinden 3 Ocak 2016 tarihinde alınmıştır.
- Akyıldız, H. Ve Eroğlu, Ö. (2004). Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisat Politikaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 43-62. Web: <http://dergipark.gov.tr/sduiibfd/issue/20843/223432> adresinden 25 Temmuz 2015 tarihinde alınmıştır.
- Akyüz, Y. Ve Boratav, K. (2003). The Making of the Turkish Financial Crisis. *World Development*, 31, 1549-1566.
- Arıcanlı, T. ve Rodrik, D. (1990). An Overview of Turkey's Experience with Economic Liberalization and Structural Adjustment. *World Development*, 18, 1343-1350.
- Atik, H. (2006). Beşeri Sermaye, Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme. (1. Baskı). Bursa: Ekin Kitapevi.
- Ay, A. (Editör). (2007). *Tarihsel Süreç İçerisinde Türkiye'de Büyüme*. Konya: Çizgi Kitapevi, 3-53.
- Baldwin, R. E. (2004). Openness and Growth: What is the Empirical Relationship. *Challenges to Globalization: Analyzing the Economies*, 499-525. Web: <http://www.nber.org/chapters/c9548> adresinden 17 Eylül 2015 tarihinde alınmıştır.
- Başol, K. (2012). *Türkiye Ekonomisi*. (11. Baskı). İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Boratav, K., Türel, O. ve Yeldan, E. (1996). Dilemma of Structural Adjustment and Environmental Policies under Instabilities: Post-1980 Turkey. *World Development*, 24, 373-393.
- Boratav, K. (2011). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*. (15. Baskı). Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Boratav, K. (2012). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*. (17. Baskı). Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Chen, H. (2009). A Literature Review on the Relationship Between Foreign Trade and Economic Growth. *International Journal of Economics and Finance*, 1 (1), 127-130. Web: <https://pdfs.semanticscholar.org/7a2c/54a522e9728e5ca98bd25093c9b226975beb.pdf> adresinden 17 Eylül 2015 tarihinde alınmıştır.
- Dollar, D. and Kray, A. (2003). Institutions, Trade and Growth. *Journal of Monetary Economics*, 50, 133-162.
- Dornbusch, R., Fisher, S. and Startz, R. (2011). *Macroeconomics*. (11th Edition). Mc Graw-Hill Irwin.

- Çakmak, E. ve Gümüş, S. (2005). Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002). *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 60 (1), 59-72. Web: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/446/4999.pdf> adresinden 7 Temmuz 2015 tarihinde alınmıştır.
- Eroğlu, N. (2007). Atatürk Dönemi İktisat Politikaları. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 23 (2), 63-73. Web: <http://dspace.marmara.edu.tr/handle/11424/727> adresinden 12 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.
- Eser, K. Ve Gökmen, Ç. E. (2009). Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi ve Türkiye Üzerine Gözlemler. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1 (2), 41-56. Web: <http://dergipark.ankabim.gov.tr/sobiadsbd/article/view/5000136781> adresinden 25 Temmuz 2015 tarihinde alınmıştır.
- Kadırlar, C. Ve şimşek, M. (2010). Türkiye’de Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme rasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 11 (1), 115-140. Web: <http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/2121.pdf> adresinden 12 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.
- Kar, M. ve Taban, S. (2006). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi, 1969-2001. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 159-182. Web: <https://earsiiv.anadolu.edu.tr/xmlui/handle/11421/435> adresinden 21 Temmuz 2015 tarihinde alınmıştır.
- Karta, N. (2013). 17. ve 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Avrupa ile İktisadi İlişkileri. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (11), 163-173. Web: <http://www.turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=5701&Detay=Ozet> adresinden 25 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.
- Kazgan, G. (1999). *Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*. İstanbul: Altın Kitaplar.
- Kazgan, G. (2013). *Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009)*. (4. Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kıray, E. (1993). *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. (5. Baskı). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Kibritçiöğlu, A. (1998). İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 53 (1), 207-230.
- Koçak, E. ve Uçan, O. (2014). Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişi. *Niğde Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 7 (2), 51-60. Web: <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/185118> adresinden 18 Eylül 2015 tarihinde alınmıştır.

Weil, D. N. (2009). *Economic Growth*. (2nd Edition). International Edition: Pearson.

Yalman, G. L. (2009). *Transition to Neoliberalizm, the Case in Turkey in the 1980s*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yeldan, E. (2006, 29 Mart). İşgücü Piyasalarında Yapısal Dönüşüm. *Cumhuriyet*.

Yeldan, E. (2013). *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*. (17. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yıldırım, İ. (2001). On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (2), 313-326. Web: <http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt11/sayi2/313-326.pdf> adresinden 14 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.

Yurdakul, F. (2000). Yapısal Kırılmaların Varlığı Durumunda Birim Kök Testleri. *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 2 (2), 21-33. Web: <http://iibfdergisi.gazi.edu.tr/index.php/iibfdergisi/article/view/463> adresinden 5 Mart 2018 tarihinde alınmıştır.

Zeytinoğlu, E. (1993). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Süryay.

- Rodrigues, F. and Rodrik, D. (2001). Trade Policy and Economic Growth: A Skeptic's Guide to the Cross National Evidence. *NBER Macroeconomics Annual 2000*, 15, 261-338. Web: <http://www.nber.org/chapters/c11058.pdf> adresinden 17 Eylül 2015 tarihinde alınmıştır.
- Rodrik, D. (1991). Premature Liberalization, Incomplete Stabilization: the Özal Decade in Turkey. In M. Bruno et al., ed., *Lessons of Economic Stabilization and Its Aftermath*, MIT Press.
- Saçık, S. Y. (2009). Büyümenin Bir Kaynağı Olarak Ticari Dışa Açıklık. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9 (17), 525-548. Web: <http://dergipark.gov.tr/sus-ead/issue/28418/302603> adresinden 10 Eylül 2015 tarihinde alınmıştır.
- Saçık, S. Y. (2009). Dış Ticaret Politikası ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Teorik Açıdan Bir İnceleme. *Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 11 (16), 162-171. Web: http://dergi.kmbu.edu.tr/userfiles/file/haziran2009/162_171.pdf adresinden 10 Eylül 2015 tarihinde alınmıştır.
- Sayın, E. A. (Nisan 2005). Konsolide Bütçe Transferleri İçinde KİT Transferlerinin Yeri 1995-2004. Web: <https://www.bunke.gov.tr/Eklenti/5484,cayvildizpdf.pdf?0> adresinden 23 Nisan 2018 tarihinde alınmıştır.
- Smith, S. C. and Todaro, M. P. (2009). *Economic Development*. (10th Edition). Pearson Education Limited.
- Tonus, Ö. (2007). Gümrük Birliği Sonrasında Türkiye’de Dışa Açıklık ve Sanayileşme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17), 193-214. Web: <http://dergipark.gov.tr/dpus-be/issue/4759/65381> adresinden 10 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.
- Torun, N. (2015). Birim Kök Testlerinin Performanslarının Karşılaştırılması, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Torun, İ. (2003). Endüstri Toplumu’nun Oluşmasında Etkili Olan İktisadi ve Sına-i Faktörler. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 4 (1), 181-196. Web: <http://eskiiderai.cumhuriyet.edu.tr/makale/175.pdf> adresinden 14 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.
- Tunç, M. (1993). Türkiye’de Eğitimin Ekonomik Kalkınmaya Etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8 (2), 1-32.
- Ural, M. (2003). Finansal Krizler ve Türkiye. *Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 18 (1), 11-28. Web: <https://iibfdergi.deu.edu.tr/index.php/cilt1-sayi1/article/view/147> adresinden 13 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.

- Kök, R. (2013). *İktisadi Düşünce ve Kavramların Analitik Evrimi*. İzmir: İlkem Ofset ve Dijital Kopyalama Sistemleri.
- Kumcu, F. S. ve Tari, R. (2005). Türkiye’de İstikrarsız Büyümenin Analizi (1983-2003 Dönemi). *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (9), 156-179. Web: <http://dergipark.gov.tr/ko:bed/issue/25711/271302> adresinden 8 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.
- Krugman, P. ve Wells, R. (2013). *Makro İktisat*. (Çev. F. OĞUZ, M.M. ARSLAN, K.A. AKKEMİK, K. GÖKSAL). Palme Yayıncılık. (Eserin orijinali 2009’da yayımlandı).
- O’Sullivan, A., Sheffrin, S. and Perez, S. (2011). *Economics: Principles, Applications and Tools*. (7th Edition). International Edition: Pearson.
- Özatay, F. (2009). *Finansal Krizler ve Türkiye*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Özel, H. A. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 63-72. Web: http://iibfdergi.karatekin.edu.tr/Makaleler/2078517478_63-72%20Hasan%20Alp.pdf adresinden 12 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.
- Özsoy, C. (2009). Türkiye’de Eğitim ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin VAR Modeli ile Analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5 (1), 71-83. Web: <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/beyder/article/view/5000098760> Erişim: adresinden 12 Ağustos 2015 tarihinde alınmıştır.
- Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı Ekonomisi’nde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913*. (1. Baskı). İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2007). *Seçme Eserler 2-Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*. (4. Baskı) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*. (4. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Paseran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 289-326. Web: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/jac.616> adresinden 22 Mart 2016 tarihinde alınmıştır.
- Prichett, L. (1996). Measuring Outward Orientation: Can It Be Done. *Journal of Development Economics*, 49 (2), 307-335.

İNTERNET KAYNAKLARI

- Andersen, L. ve Babula, R. (2008). The Link Between Openness and Long-Run Economic Growth. *United States International Trade Commission Journal of International Commerce and Economics*. Web: https://www.usitc.gov/publications/332/journals/openness_growth_link.pdf Erişim: 18 Eylül 2015. Alınmıştır.
- Breakpoint ile Birim Kök Testi. Web: <http://www.eviews.com/help/helpintro.html#page/content%2Fhelpintro.html>. Erişim: 30 Nisan 2018. Alınmıştır.
- Karagöl, E. T., Mihçioğur, Ö. İ. ve Bingöl, A. S. (Aralık 2012). *2012'de Ekonomi*. Web: http://file.sefay.org/Files/Pdf/20130104130708_seta_analiz_ekonomi.pdf Erişim: 11 Ocak 2016. Alınmıştır.
- Kurtz, H. D. and Salvadori, N. (2017). Theories of Economic Growth: Old and New. Web: <https://www.researchgate.net/publication/252313772> Erişim: 16 Şubat 2018. Alınmıştır.
- OECD Economic Surveys: Turkey. (October, 2004). Web: <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/OECDTurkiyeRaporlari/Attachments/6/OECD%20Economic%20Survey%20of%20Turkey%202004.pdf> Erişim: 8 Ekim 2016. Alınmıştır.
- İnternet: OECD Economic Surveys: Turkey. (October, 2006). Web: <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/OECDTurkiyeRaporlari/Attachments/5/OECD%20Economic%20Survey%20of%20Turkey%202006.pdf> Erişim: 8 Ekim 2016. Alınmıştır.
- OECD Economic Surveys: Turkey. (July, 2008). Web: <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/OECDTurkiyeRaporlari/Attachments/4/OECD%20Economic%20Survey%20of%20Turkey%202008.pdf> Erişim: 8 Ekim 2016. Alınmıştır.
- OECD Economic Surveys: Turkey. (July 2012). Web: <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/OECDTurkiyeRaporlari/Attachments/2/OECD%20Economic%20Survey%20of%20Turkey%202012.pdf> Erişim: 8 Ekim 2016. Alınmıştır.
- OECD Economic Surveys: Turkey. (July 2014). Web: <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/OECDTurkiyeRaporlari/Attachments/1/OECD%20Economic%20Survey%20of%20Turkey%202014.pdf> Erişim: 8 Ekim 2016. Alınmıştır.
- OECD Economic Surveys: Turkey. (July 2016). Web: <https://www.oecd.org/eo/surveys/turkey-2016-OECD-economic-survey-overview.pdf> Erişim: 4 Mayıs 2018. Alınmıştır.

- OECD Ekonomik Araştırmalar: Türkiye. (Temmuz, 2016). Web: <https://www.oecd.org/ecc/surveys/turkey-2016-OECD-economic-survey-overview.pdf>. Erişim: 4 Mayıs 2016. Alınmıştır.
- şengönül, A. ve Tuncer, İ. (2004). Dış Ticaret Politikaları ve Uzun Dönem Büyüme. Web: <https://www.researchgate.net/publication/272668439> Erişim: 23 Eylül 2015. Alınmıştır.
- Taban, S. (Mart 2011). *Küresel Finans Krizi Öncesi ve Sonrası Dönemde Türkiye'de Ekonomik Büyümenin Dinamikleri*. Web: <https://www.setav.org/kategori/analiz/> Erişim: 13 Eylül 2015. Alınmıştır.
- Tarıkkulu, S. B., Mert, S. ve Kaynak, S. (2009). *Ekonomik Rapor 2008*. Web: <https://www.tobh.org.tr/Documents/yayinlar/ekonomik%20rapor.pdf> Erişim: 4 Eylül 2015. Alınmıştır.
- Tarıkkulu, S., Mert, S., Kaynak, S. ve Alemdar, A. (2010). *Ekonomik Rapor 2009*. Web: <https://www.tobh.org.tr/Documents/yayinlar/ekonomikrapor2009.pdf> Erişim: 4 Eylül 2015. Alınmıştır.
- Tarıkkulu, S., Mert, S., Alemdar, A. ve Kaynak, S. (2012). *Ekonomik Rapor 2011*. Web: https://www.tobh.org.tr/Documents/yayinlar/ekonomik_rapor_2011.pdf Erişim: 4 Eylül 2015. Alınmıştır.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014. (2015). Web: <http://www.kalkinma.gov.tr/Pages/EkonomikSosyalGostergeler.aspx>. Erişim: 11 Nisan 2016. Alınmıştır.
- T.C. Maliye Bakanlığı. (2013). *Yıllık Ekonomik Rapor 2012*. Web: <http://www.sgb.gov.tr/Raporlar%20Yeni/Y%C4%B1llık%20Ekonomik%20Rapor/Y%C4%B1llık%20Ekonomik%20Rapor%202012.pdf> Erişim: 8 Nisan 2018. Alınmıştır.
- T.C. Maliye Bakanlığı. (2016). *Yıllık Ekonomik Rapor 2015*. Web: <http://www.sgb.gov.tr/Raporlar%20Yeni/Y%C4%B1llık%20Ekonomik%20Rapor/Y%C4%B1llık%20Ekonomik%20Rapor%202015.pdf> Erişim: 8 Nisan 2018. Alınmıştır.
- TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi. Web: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 Erişim: 14 Haziran 2015. Alınmıştır.
- TÜİK İstatistik Göstergeler 1923-2013. (Aralık 2014). Web: http://www.tuik.gov.tr/Kitap.do?metod=KitapDetay&KT_ID=0&KITAP_ID=160 Erişim: 14 Haziran 2015. Alınmıştır.

- TÜİK Eğitim İstatistikleri. Web: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1018 Erişim: 10 Haziran 2017. Alınmıştır.
- TÜİK Temel İstatistikler. Web: <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=femelist> Erişim: 14 Nisan 2018. Alınmıştır.
- Türkiye Ekonomisi 2012. (Aralık 2012). Web: http://www.tusiad.org.tr/_rsc/shared/file/Turkiye-Ekonomisi2012.pdf Erişim: 16 Eylül 2015. Alınmıştır.
- Türkiye Ekonomisi. (Aralık 2013). Web: <http://tusiad.org.tr/tum/item/7354-turkiye-ekonomisi-2014> Erişim: 16 Nisan 2015. Alınmıştır.
- Uygur, S., Mert, S. ve Alemdar, A. (2011). *Ekonomik Rapor 2010*. Web: <https://www.tobb.org.tr/documents/yayinlar/ekonomikrapor2010.pdf> Erişim: 4 Eylül 2015. Alınmıştır.
- 2016 Yılına Girerken Türkiye ve Dünya Ekonomisi. (Şubat 2016). Web: <http://tusiad.org.tr/yayinlar/raporlar/item/8637-2016-ya-girerken-turkiye-ve-dunya-ekonomisi> Erişim: 28/04/2018. Alınmıştır.
- <https://knoema.com/pisqzli/gdp-per-capita-by-country-1980-2014?country=Turkey>. Erişim: 15 Nisan 2016. Alınmıştır.
- <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&type=metadata&series=SP.POP.TOTL> Erişim: 16 Nisan 2018. Alınmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : Özbey, Kerem
Uyruğu : T.C.
Doğum Tarihi (gün/ay/yıl) : 01/06/1988
Doğum Yeri : Tarsus
Medeni hali : Bekar
Adresi : Atatürk Cd. Gündoğdu Sti. B Blok No:2 Tarsus/Mersin
Telefon : 0532-436-4533
E-Posta : keremozbey33@gmail.com

Eğitim Derecesi	Eğitim Birimi	Mezuniyet yılı
Yüksek lisans	Toros Üniv. Sosyal Bil. Ens. İşletme Tezli YL.	2018
Lisans	Dokuz Eylül Üni. İ.İ.B.F. İktisat	2011
Lise	Tarsus Abdulkerim Bengi Anadolu Lisesi	2006

İş Deneyimi

Yıl	Çalıştığı Yer	Görev
2012- 2015	ING Bank A.Ş.	Ticari Bankacılık Portföy Yön. Yrd.
2015-2017	T.C. Serhat Kalkınma Ajansı	Uzman

Yabancı Dili

İngilizce

T.C.
TOROS ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Sayı : 64046081-302.14/E.516

01/11/2018

Konu : Tez Başlığı Değişikliği

İşletme Ana Bilim Dalı Başkanlığına

Ana bilim dalınız yüksek lisans öğrencisinin tez başlığı değişikliği, aşağıdaki yönetim kurulumuzun 31.10.2018 tarih ve 19/184 sayılı kararı ile uygun görülmüştür.
Bilgilerinizi ve gereğini rica ederim.

e-imzalıdır

Prof. Dr. Haluk KORKMAZYÜREK
Müdür

Enstitümüz İşletme Ana Bilim Dalı Başkanlığının 15.10.2018 sayılı ve 113 sayılı Kerem ÖZBEY'in tez başlığı değişikliği konulu yazısı görüşüldü.

Enstitümüz İşletme Ana Bilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı 139023107 numaralı öğrencisi Kerem ÖZBEY'in, 10.10.2018 tarihinde yapılan tez savunma sınavında, tez başlığının savunma sınavı jüri üyelerinin önerisi üzerine "*Türkiye Ekonomisinde Dışa Açıklık-Ekonomik Büyüme İlişkisi ve 1980-2016 Yılları İçin Ekonometrik Analizi*" olarak değiştirilmesine, danışmanına duyurulmak üzere konunun Ana Bilim Dalı Başkanlığına ve adı geçen öğrencinin e-posta adresine bildirilmesine oy birliğiyle karar verildi.

Paraf : Eda KILIÇKAYA(SBEM,Memur), Nazmiye GÖKÇEL(SBEM,Enstitü Sekreteri)

Bahçelievler Mahallesi 1839 Sk. No: 15, 33140 Yenişehir / MERSİN
Telefon: 0324 325 33 00 – Dahili: 4508 FCT: 0530 290 96 95 – 0530 290 96 99 Fax: 0324 325 33 01
E-posta: nazmiye.gokcel@toros.edu.tr Elektronik Ağ: www.toros.edu.tr

2393833726

T.C.
TOROS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İNTİHAL PROGRAMI RAPORU

İŞLETME ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 19.10.2018

Tez Başlığı:

Türkiye Ekonomisinde Dışa Açıklık-Ekonomik Büyüme İlişkisi ve 1980-2016 Yılları İçin Ekonometrik Analizi

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın;

a) Giriş,

b) Ana bölümler ve

c) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 131 sayfalık kısmına ilişkin, 10 / 07 / 2018 tarihinde enstitü arafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, dönem projemin benzerlik oranı % 1 'dir.

Uygulanan filtrelemeler: (Hangi filtreleme uygulandı ise ilgili kutucuk işaretlenmelidir.)

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- Benzer kelime sayısı 10 adet

yapıldığında en fazla %10,

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar dahil
- 3- Benzer kelime sayısı 10 adet

yapıldığında en fazla %30'u geçmemelidir.

Tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Yukarıda belirtilen başlıkta danışmanımla birlikte tamamlamış olduğum tezimin fikir/araştırma sorusu, yöntem, bulgular ve tartışma kısımları özgün olup kısmen veya tamamen diğer çalışmalardan alınan kısımlar olduğu durumlarda kaynak belirtilmesine dikkat edilmiştir. Tezimin, tez yazım kurallarına uygun olarak ve intihal olmaksızın hazırladığımı taahhüt eder; intihal olması durumunda tez çalışmamın başarısız sayılacağını ve mezuniyetimin iptalini kabul ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Öğrencinin Adı Soyadı : Kerem ÖZBEY

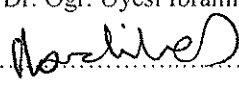
İmzası : Tarih: 19.10.2018

Yukarıda kişisel ve tez bilgileri verilen öğrencimin belirtilen başlıkta birlikte tamamlamış olduğumuz dönem projesi Turnitin intihal yazılım programında kontrol edilmiş ve etik bir ihlale rastlanmamıştır. İntihal yazılım programının rapor çıktısı ektedir. Ayrıca tezin fikir/araştırma sorusu, yöntem, bulgular ve tartışma kısımları özgün olup kısmen veya tamamen diğer çalışmalardan alınan kısımlar olduğu durumlarda kaynak belirtilmesine dikkat edilmiştir.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BOZ

İmzası

: Tarih: 19.10.2018

Ek: İntihal yazılım programının rapor çıktısı (1 sayfa)

TÜRKİYE'DE UYGULANAN EKONOMİ POLİTİKALARININ GSYİH, ENFLASYON VE İŞSİZLİK ÜZERİNE ETKİLERİ: 1980-2013

Yazar Kerem Özbey

Gönderim Tarihi: 10- Tem- 2018 01:57PM (UTC+0300)

Gönderim Numarası: 981624049

Dosya adı: Kerem_Z BEY- TEZ - 10.07.2018.docx (292.03K)

Kelime sayısı: 36442

Karakter sayısı: 268533

TÜRKİYE'DE UYGULANAN EKONOMİ POLİTİKALARININ GSYİH, ENFLASYON VE İŞSİZLİK ÜZERİNE ETKİLERİ:1980- 2013

ORIJINALLIK RAPORU

% **1**

BENZERLİK ENDEKSİ

% **1**

İNTERNET
KAYNAKLARI

% **0**

YAYINLAR

% **0**

ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1

eurefe.org

İnternet Kaynağı

% **1**

Alıntılarını çıkart

Kapat

Eşleşmeleri çıkar

< %1

Bibliyograf yayı Çıkart

üzerinde